

10-річчю Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського Академії педагогічних наук України присвячується

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

П. І. Рогова

**ПЕДАГОГІЧНІ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
(друга половина ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.)**

Київ
Четверта хвиля
2009

УДК 026:37(477)(091)“185/192”

ББК 78.34(4Укр)758.9 : 74

Р 59

*Затверджено до друку вченою радою
Державної науково-педагогічної бібліотеки України
імені В. О. Сухомлинського, протокол № 7 від 7.10.09*

Рогова П. І.

Р 59 **Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.)** / П. І. Рогова ; АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; наук. ред. О. С. Онищенко ; рецензенти: О. В. Сухомлинська, Л. А. Дубровіна. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 270 с.

ISBN 978-966-529-210-4

Монографію присвячено історії розвитку педагогічних бібліотек України упродовж другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. Це перше наукове дослідження з даної теми, яке об'єктивно розкриває історію розвитку та становлення педагогічних бібліотек у зазначених хронологічних рамках. У монографії визначено й обґрунтовано основні етапи їхнього становлення та розвитку, охарактеризовано суспільне призначення, простежено еволюцію формування соціальних функцій та типологічних ознак. Особливу увагу приділено маловідомим фактам щодо започаткування вчительських та педагогічних бібліотек на українських етнічних землях у другій половині XIX ст., зокрема, у Харківському та Київському товариствах грамотності, при губернських земських управах; висвітлено діяльність Львівської педагогічно-наукової бібліотеки, а також розвиток інших педагогічних книгозбірень, зокрема, Педагогічного музею м. Києва у період Української революції та у 20-ті рр. XX ст.

Для науковців, аспірантів, викладачів історії та культурології, бібліографознавства, студентів, бібліотекарів, а також усіх, хто вивчає або цікавиться історією освіти та бібліотечної справи.

УДК 026:37(477)(091)“185/192”

ББК 78.34(4Укр)758.9 : 74

Науковий редактор

О. С. Онищенко, акад. НАН України, д-р філос. наук

Рецензенти

О. В. Сухомлинська, акад. АПН України, д-р пед. наук,

Л. А. Дубровіна, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук

ISBN 978-966-529-210-4

© Державна науково-педагогічна бібліотека
України імені В. О. Сухомлинського, 2009

ВСТУП

Історія педагогічних книгозбірень України є одним з найменш вивчених питань в історії бібліотек та бібліотечної справи, хоча ця тема має особливе значення для бібліотекознавства, адже перед історичною наукою на сучасному етапі поставлено завдання перегляду попередніх стереотипів та застарілих наукових концепцій, що виникли на базі ідеологічних обмежень і внаслідок вузької джерельної бази щодо педагогічних бібліотек України та їх ролі в науково-інформаційному забезпеченні розвитку вітчизняної педагогічної науки, освіти і практики. Тому вивчення історії розвитку даних бібліотек на новій джерельній базі з використанням новітніх досягнень бібліотекознавчої та педагогічної думки дасть змогу не лише об'єктивно й вірогідно розкрити процес формування цих книгозбірень в Україні, а й поглибить бібліотекознавчі дослідження, сприятиме інтенсифікації соціальних функцій педагогічних бібліотек як спеціальних, перетворенню їх на деідеологізовану соціально-комунікативну систему відкритого типу, орієнтовану на входження до світового інформаційного простору, осмислення їх місця й соціального призначення у загальнодержавній системі бібліотек України. Всебічне та ґрунтовне вивчення й виявлення історичних етапів розвитку педагогічних бібліотек, еволюції формування основних їхніх видів, типологічних ознак сприятиме не лише розвитку історичного бібліотекознавства, а й екстраполяції цього досвіду на засвоєння національних культурних цінностей як джерела практичних корисних ідей сьогодення, вдосконаленню структури загальнодержавної та освітнянської мереж бібліотек України, розширенню їхньої діяльності щодо

інформаційного забезпечення розвитку національної освіти, науки й практики.

У вітчизняній історичній науці ще й досі немає спеціальних комплексних досліджень, які б розкривали як загальні тенденції, так і конкретику становлення й функціонування спеціальних бібліотек України, їхню специфіку, вплив на розвиток національної культури, зокрема в конкретних хронологічних межах, через колишню негативну оцінку цього періоду в радянській бібліотекознавчій історіографії. Ще й досі немає до кінця розробленої методики дослідження історії спеціальних бібліотек, їх історичних етапів, типології даних книгозбірень, невідомо багато історичних фактів та подій.

Отже, актуальність проблеми визначається, по-перше, недослідженістю цього питання у вітчизняному бібліотекознавстві, а по-друге, тим, що протягом тривалого часу переважали ідеологічні історичні концепції, що перекручували або замовчували процеси, відповідні факти й події в галузі культури, науки, освіти, які потребують спростування.

У той же час необхідно зазначити, що до теми історії педагогічних бібліотек зверталось багато вчених, просвітян, педагогів, бібліотекознавців кінця XIX – початку XX ст.: Д. Балика, Є. Мединський, І. Огієнко, К. Рубинський, С. Русова, С. Сірополко, М. Тулупов, М. Чехов, П. Шестаков, але вони у своїх працях побіжно торкалися окремих питань їх діяльності. Акти з історії педагогічних бібліотек України знаходимо в дослідженнях бібліотекознавців першої половини XX ст.: С. Постернака, З. Гімальдінової, Т. Скрипник, Н. Фрідьєвої та І. Ющишина. У другій половині XX ст. активізувався інтерес до вивчення розвитку національної освіти, у зв'язку з чим у монографічних дослідженнях В. Борисенка, О. Дзюби, О. Ососкова, Ф. Паначина, З. Хижняк та інших також висвітлювалися й окремі аспекти історії розвитку педагогічних бібліотек.

Слід згадати й наукові праці, в яких розкриваються методологічні та методичні засади дослідження історії бібліотек в Україні, висвітлюються загальні питання історії бібліотечної справи, методика дослідження розвитку бібліотек у цілому та окремих типів і видів книгозбірень (спеціальні, публічні та національні), – передусім це монографії Л. Дубровіної, В. Ільганаєвої, Я. Ісаєвича, Т. Ківшар, В. Микитася, О. Онищенко, О. Сухомлинської. Трансформацію функцій, структури, розвиток типологічних ознак наукових бібліотек дослідив М. Слободяник. Л. Вовк, висвітлюючи найважливіші імперативи пошуку змісту освіти дорослих у II пол. XIX – поч. XX ст. як факту реалізації її пріоритетних тенденцій, підкреслила значення педагогічних бібліотек товариств грамотності в позашкільній освіті як складовій освіти дорослих. У наукових дослідженнях істориків-педагогів Л. Березовської, Р. Гавриш, А. Гуза, Л. Дровозюк, І. Кліцакова, Т. Коломієць, С. Коляденко, Т. Кравченко, І. Лопухівської, Л. Сігаєвої, Б. Ступарика, М. Ярмаченка побіжно наголошується на важливості педагогічних книгозбірень у підвищенні кваліфікації педагогічних кадрів та забезпеченні їхніх фахових інформаційних потреб, висвітлюються деякі історичні аспекти діяльності педагогічних бібліотек у контексті розвитку вітчизняної освіти протягом XIX – початку XX ст. Т. Горбаченко, В. Мозгова, Н. Недоступ, П. Сотниченко, Е. Татарчук, Т. Ярошенко та інші у своїх дисертаційних дослідженнях й наукових статтях хоча і висвітлювали історію бібліотек університетів, інститутів та ліцеїв України, але не розглядали питання типо-видової класифікації даних бібліотек, етапів їх розвитку. А. Малько науково обґрунтувала трансформацію шкільної бібліотеки в сучасний бібліотечно-інформаційний центр. В. Бабич, А. Волинець, Т. Добко, М. Зніщенко, В. Скнар, Л. Чепурна та О. Чорна певною мірою проаналізували діяльність публічних та педагогічних бібліо-

тек щодо забезпечення інформаційних потреб освітянських кадрів упродовж кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Отже, хоча окремі аспекти розвитку та діяльності педагогічних бібліотек й привертали увагу бібліотекознавців, істориків-педагогів, але цілісне, спеціальне дослідження щодо обраної теми в сучасному українському бібліотекознавстві відсутнє.

Мета дослідження – визначити особливості історичного розвитку та етапи становлення педагогічних бібліотек в Україні у зазначений хронологічний період, їхні види, функції та завдання.

Конкретні завдання монографічного дослідження полягали в тому, щоб:

- проаналізувати стан дослідженості обраної теми в історіографії, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- з'ясувати термінологічні питання щодо сфери педагогічних бібліотек;
- простежити процес формування, типологічні ознаки та функції педагогічних бібліотек у зазначений хронологічний період;
- виявити особливості розвитку педагогічних бібліотек у зазначений період в контексті соціально-економічного й освітньо-культурного розвитку України;
- виявити фактори впливу, що зумовлювали формування основних видів педагогічних бібліотек України протягом II половини ХІХ – 20-х рр. ХХ ст.;
- обґрунтувати основні етапи розвитку педагогічних бібліотек у контексті історії української держави, освітньої та бібліотечної справ.

Результати монографічного дослідження розширили уявлення про педагогічні бібліотеки як важливу складову загальнодержавної системи книгозбірень України, доповнили основні положення вітчизняного бібліотекознавства. Вони

слугували теоретичною базою для обґрунтування педагогічних бібліотек як спеціальних, а також були використані автором при розробленні навчальної програми, курсів лекцій для підготовки спеціалістів і магістрів з інтегрованої спеціальності «вчитель української мови і літератури-бібліотекознавець» у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова під час викладання нею спеціальних навчальних дисциплін «Історія бібліотечної справи України» та «Загальне бібліотекознавство».

Результати дослідження являли собою теоретичну та наукову базу при розробленні завдань та напрямів діяльності Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського АПН України (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського) – науково-дослідної установи з питань галузевого бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, всеукраїнського інформаційного центру з психолого-педагогічних питань та координаційного науково-методичного центру мережі освітянських бібліотек МОН України та АПН України, основних положень щодо розвитку зазначеної вище мережі («Положення про мережу освітянських бібліотек МОН України та АПН України» (2003)), при створенні законодавчих та інструктивних документів для бібліотек освітянської галузі України тощо.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історія педагогічних бібліотек України у працях вітчизняних дослідників

Вивчення стану розроблення досліджуваної проблеми засвідчило, що до цього часу в Україні історія становлення та розвитку педагогічних бібліотек не була предметом наукового пізнання. Разом з тим певні аспекти діяльності педагогічних бібліотек досліджувалися протягом II половини XIX – XX ст. науковцями Російської імперії, УНР, УСРР, УРСР та сучасної України. Автором монографічного дослідження виявлено існуючі надруковані та архівні джерела, в яких певним чином висвітлено та проаналізовано різні напрями становлення та розвитку даних бібліотек, що забезпечували інформаційні потреби педагогічної науки, освіти й практики.

Дослідження засвідчило, що в зазначений період педагогічні бібліотеки як спеціальні пройшли три етапи розвитку.

Протягом I етапу (II половина XIX – початок XX ст.) дані книгозбірні були представлені такими видами: учительські – складові навчальних бібліотек закладів освіти різних рівнів; довідково-педагогічні, зібрання посібників у справі народної освіти, центральні педагогічні бібліотеки, що діяли поза навчальними закладами, а саме: у структурі товариств грамотності, земських управ, педагогічних музеїв або як самостійні.

Протягом II періоду (1917–1920 рр.) педагогічні бібліотеки функціонували як навчально-педагогічні книгозбірні різних рівнів та спеціальні педагогічні поза навчальними закладами, що були структурними підрозділами освітянських установ та управлінь освітою.

Упродовж III етапу (1920–1929 рр.) педагогічні бібліотеки розвивалися як: навчально-педагогічні різних рівнів, а саме: бібліотеки вищих навчальних закладів та шкільні; науково-учбові¹ (єдина регіонального рівня), спеціальна всеукраїнська науково-педагогічна книгозбірня, яка була спрямована на акумулювання універсуму галузевого знання й забезпечення фахових інформаційних потреб педагогічних і науково-педагогічних кадрів УСРР, та профспілкові бібліотеки спілки Робос, що належали до масових бібліотек. У даному монографічному дослідженні увага приділена становленню згаданих різновидів педагогічних бібліотек, зокрема простежується їх генезис з другої половини XIX ст. до кінця 20-х рр. XX ст.

Необхідно зазначити, що до проблеми становлення та розвитку історії педагогічних бібліотек долучалося багато дослідників, в роботах яких певним чином висвітлено дане питання. Нами розглянуто наукові праці, де сформульовано загальні методологічні підходи щодо соціального призначення педагогічних бібліотек; досліджено праці з історії їх створення державними навчальними закладами, земствами, громадськими установами, в яких розкрито деякі засади їхньої діяльності; висвітлено окремі сторінки історії даних бібліотек у контексті бібліотечної справи України; проаналізовано як окремі авторські монографії, статті та повідомлення, так і матеріали конференцій, з'їздів, на яких вироблялися спільні позиції науковців щодо розвитку й діяльності книгозбірень України, зокрема педагогічних. Наприклад, для з'ясування загальної постановки питання, вивчення і аналізу соціального призначення педагогічних бібліотек ми залучили до монографічного дослідження як спеціальні наукові праці, так і матеріали конференцій та нарад, в яких опубліковано виступи відомих педагогів, громадських діячів, бібліотечних працівників Російської імперії кінця XIX – поч. XX ст. (Г. Вебер [38], М. Єзерський [103–104], С. Сірополко

¹ Цей термін використовувався у 20–30-х рр. XX ст.

[375–384], К. Рубинський [355]), в яких підкреслювалась важливість вчительських і педагогічних бібліотек у розвитку народної освіти й підвищенні фахового рівня вчителів. Державні діячі радянської доби 20–30-х рр. ХХ ст. (Г. Гринько [73], Я. Ряпшо [367–369], В. Дубровський [102]), висвітлюючи у своїх виступах розвиток освіти, культури в даний період, наголошували на соціальному призначенні та завданнях усіх бібліотек УСРР у цих процесах.

Щоб проаналізувати витоки формування і становлення педагогічних бібліотек, які тісно пов'язані з історією української держави та національної освіти, нами було проаналізовано їхній розвиток з часів Київської Русі. Визначено, що саме перші книгозбірні, що діяли на теренах Київської Русі з ХІ ст., стали підґрунтям у подальшому як педагогічних, так й інших типів і видів бібліотек України. Це відображено в наукових працях дослідників ХІХ–ХХ ст.: Д. Балики [16], Є. Болховітінова [29], В. Григор'єва [72], Я. Ісаєвича [135–136], І. Каманіна [144], М. Лавровського [189], М. Марченка [212], Є. Мединського [219], М. Микитася [221], С. Миропольського [222], І. Огієнка [255], С. Сірополка [388], Ю. Терещенка [421], Х. Тітова [425] та ін. Виявлено, що становленню фондів бібліотек Острозької та Києво-Могилянської академії з II половини ХVІ–ХVІІІ ст., їхньому впливу на подальший розвиток книгозбірень, зокрема в Новгород-Сіверському, Чернігівському, Харківському колегіумах, присвячували свої праці вчені ХІХ ст. і сучасні. Це висвітлено у роботах В. Аскоченського [10], С. Голубєва [68], Я. Ісаєвича [136], А. Лебедєва [193], В. Микитася [221], Л. Посохової [308], М. Поток [312], В. Соколова [399], З. Хижняк [457] та ін. Дослідники зазначали, що у фондах цих бібліотек вагоме місце займала релігійна література, рукописи, праці філософів Давньої Греції та інших країн світу; природничо-наукова та технічна книга, документи з питань історії, фізики, математики; підручники, які були придбані високоосвіченими

діячами того періоду або написані професурою даних навчальних закладів.

До ХVІІ ст. педагогіка розвивалась як розділ філософії. Упродовж ХVІІІ ст. посилюється соціально-економічний розвиток європейських держав, зокрема і Російської імперії, динаміка освіти й школи, поглиблюється зміст навчання, удосконалюються методи навчально-виховної роботи, збільшується кількість педагогічної, навчальної і методичної літератури, що зумовило виділення педагогіки в окрему, самостійну науку. З огляду на це у бібліотеках вищих навчальних закладів спостерігається поступова структуризація їхніх фондів на фундаментальну та навчальну частини, цілеспрямоване формування фахової літератури для професорсько-викладацького складу, навчальної – для студентів. Аналіз праць з історії та освітньо-культурного розвитку України В. Борисенка [31], В. Голобуцького [66], О. Єфіменка [105], І. Крип'якевича [184], В. Микитася [221], І. Огієнка [255], Н. Полонської-Василенко [192], М. Поповича [307], М. Семчишина [374], С. Сірополка [388], В. Смоля [140], О. Субтельного [417], Ю. Терещенка [421] та інших засвідчив, що на українських етнічних землях у згаданий період відбувається розширення мережі вищих навчальних закладів, які поступово перетворюються на науково-освітні центри держави. Засновані в їхній структурі бібліотеки формують фонди згідно з інформаційними потребами учасників навчально-виховного процесу. Поширення книговидання у ХVІІІ ст. вплинуло на поповнення фондів даних бібліотек природничо-науковою літературою. Значний внесок у дослідження історії навчальних і приватних книгозбірень та їхніх фондів, становлення та розвиток класифікування книг, бібліографічної діяльності висвітлено в наукових працях Д. Балики [16], М. Владимирського-Буданова [52], С. Голубєва [68], О. Дзюби [87], Я. Ісаєвича [136], І. Корнейчика [179], М. Лавровського [190], В. Микитася [221], І. Огієнка [255],

С. Сірополка [388], В. Соколова [399], П. Сотниченко [403], Є. Шамуріна [469] та ін.

Глобальні соціально-економічні зміни у другій половині XIX ст. в Російській імперії висвітлили реальний стан освіти в суспільстві і, зокрема, різних верств населення, що призвело до реформаційних процесів у галузі освіти та шкільництві, розвитку всього контексту наук і, зокрема, педагогічної. Це сприяло поглибленню змісту освіти, розширенню мережі навчальних закладів різних типів і видів, збільшенню підготовки педагогічних та науково-педагогічних кадрів у відповідних навчальних закладах та забезпечення їхніх інформаційних потреб, що в свою чергу вплинуло на необхідність започаткування в державі і, зокрема, на українських землях, широкої мережі бібліотек різних видів і типів: публічних, народних, шкільних. У цей період багато істориків, педагогів, таких як М. Бунаков [35], П. Каптерев [145], М. Пирогов [297], О. Пругавін [332], П. Руссофіл [366], І. Скворцов [392], Г. Фальборк [449], В. Чарнолуський [449], у своїх працях приділяли увагу юридичним, економічним, організаційно-педагогічним аспектам народної освіти як вагомому важелю розвитку держави. У кінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. російські та українські вчені, історики, педагоги, бібліотекознавці розпочали вивчення бібліотек як явища. Досліджуючи історичні аспекти розвитку освіти, педагогіки, вчені А. Мусін-Пушкін [224], В. Григор'єв [72], К. Ушинський [447], Г. Фальборк [449], В. Чарнолуський [449], М. Чехов [464] порушували питання щодо розширення мережі навчальних закладів для різних верств населення, збільшення кількості вчителів, закладів для їх підготовки, поглиблення змісту освіти та необхідності відкриття бібліотек, відзначаючи їх важливість як осередків забезпечення навчально-виховного процесу та підвищення кваліфікації вчителів. Дослідження засвідчило, що провідні освітяни Російської імперії у II половині XIX ст. з метою цілеспрямованого забезпечення фахових інформаційних

потреб широкої маси вчителів, поглибленого вивчення педагогічних і психологічних проблем, методик викладання, систематичного ознайомлення з педагогічною літературою та фаховою періодикою наголошували на необхідності заснування спеціальних бібліотек для вчителів. К. Ушинський у своїй праці «Проект учительской семинарии» (1861) зазначав, що для підвищення кваліфікації вчителів велике значення має створення пересувних бібліотек та випуск спеціальних періодичних видань [447], а також систематичне читання педагогічної літератури [446]. Наприкінці XIX ст. відомі українські історики, громадські діячі: М. Грушевський [76], М. Драгоманов [97], педагоги: С. Русова [359–363], С. Сірополко, Я. Чепіга [461], письменники Б. Грінченко [74], І. Франко [451] обґрунтовували необхідність розвитку народної освіти в Україні, національної школи, формування фондів бібліотек національною книгою, підкреслюючи вагомий роль вчителя у цих процесах та підвищенні освітнього та громадянського рівнів населення України.

Тенденція формування фондів вищих навчальних закладів упродовж XVII–XIX ст. вплинула у II половині XIX ст. на аналогічний підхід до структуризації книгозбірень нижчих навчальних закладів. Таким чином, у бібліотеках навчальних закладів, а саме вчительських інститутів, семінарій, шкіл, цілеспрямовано формуються фонди для тих, хто навчає, і тих, хто вчиться. У 70–80-х рр. XIX ст. така позиція щодо розвитку бібліотек була закріплена спеціальними інструкціями Міністерства народної освіти Російської імперії, зокрема «Инструкцией инспекторам народных училищ губерний: Киевской, Подольской и Волынской» (1871) [126] та іншими документами [131–133]. Наприклад, в «Инструкции инспекторам...» [126] зазначалося, що у бібліотеках названих вище губерній повинні функціонувати дві виокремлені за цільовим і читацьким призначенням бібліотеки: а) для забезпечення інформаційних потреб учнів, що називались *учнівськими*; б) для

забезпечення фахових інформаційних потреб вчителів, які отримали назву *учительські* [126, с. 22]. Сучасні дослідники історії книгозбірень, пов'язаних з навчально-виховним процесом, та приватних бібліотек: Т. Горбаченко [70], Є. Колесник [170], С. Коляденко [174], Н. Ленченко [195], А. Литвиненко [195], А. Лопухівська [200], В. Мозгова [223], Г. Самойленко [370], О. Самойленко [370], С. Самойленко [370], О. Чорна [467], Т. Ярошенко [478] та ін. – у межах розглянутої проблематики підкреслювали педагогічне значення цих бібліотек, їхнє вагоме значення як інформаційного ресурсу для забезпечення фахових інформаційних потреб педагогічних кадрів відповідних навчальних закладів.

Проведений аналіз праць педагогів та громадських діячів другої половини XIX – початку XX ст.: Д. Багалія [14], І. Білоконського [19], О. Дідріхсона [127], Д. Міллера [14], О. Пругавіна [332], С. Русової [364], С. Сірополка [380–384], М. Сумцова [418], М. Тулупова [431], Г. Фальборка [449], В. Чарнолуського [449], П. Шестакова [431] засвідчив, що вагому роль у справі розширення мережі шкільних бібліотек та започаткуванні у другій половині XIX ст. в Російській імперії вчительських і педагогічних бібліотек як у навчальних закладах, так і поза ними, у визначенні основних напрямів їхньої діяльності, формуванні фондів для цілеспрямованого бібліотечно-інформаційного забезпечення фахових потреб учителів з різних губерній України, яким не тільки надсилалися каталоги, а і книги з педагогічних бібліотек, відігравали земства та громадські об'єднання. Саме у працях членів Харківського товариства поширення в народі грамотності (ХТГ) Д. Багалія [14], О. Дідріхсона [127], Д. Міллера [14] було зазначено, що у структурному підрозділі ХТГ, а саме у Довідково-педагогічному комітеті, у 1869 р. розпочато формування спеціального фонду бібліотеки для фахових потреб членів ХТГ, який поступово збільшувався, а у 1898 р. вже було видано «Каталог библиотеки при правлении Харьковского

общества распространения в народе грамотности» [153]. Ця книгозбірня у 90-х р. XIX ст. отримує назву підрозділу, до якого вона належала, – довідково-педагогічна. У 90-х рр. XIX ст. у структурі Довідково-педагогічного комітету також був започаткований музей наочних посібників, що формував у своїх фондах наочне приладдя для забезпечення навчально-виховного процесу у закладах освіти. Ці підструктури є одними з перших спеціальних закладів, заснованих поза навчальними установами, діяльність яких була спрямована на забезпечення фахових інформаційних потреб освітан. Їхню роботу члени ХТГ висвітлювали у своїх працях побіжно, відзначаючи, що довідково-педагогічна бібліотека спільно з музеєм надавала бібліотечно-інформаційну допомогу з питань педагогіки та освіти вчителям не тільки губернії, а й усієї Росії. Д. Багалій та Д. Міллер у своїй праці використовують термін «педагогічна бібліотека», що підкреслює тип книгозбірні як спеціальної та її соціальне призначення [14, с. 773]. Проведений нами аналіз засвідчив також, що у структурі Київського товариства грамотності (КТГ) у 1896 р. була заснована подібна бібліотека, яка отримала назву – зібрання посібників у справі народної освіти, відображаючи в такий спосіб назву галузі, а також назву бібліотеки згідно з названими вище інструкціями [126; 131–133].

Відомий педагог, бібліотекознавець дореволюційної доби, громадсько-освітній діяч С. Сірополко зробив чи не найвагоміший внесок в досліджувану нами проблему, зокрема він є одним із перших, хто у цей період визначав педагогічні та вчительські бібліотеки як спеціальні. У своїх працях «Краткий обзор тридцатипятилетней деятельности Тульского земства» (1902) [376], «Участие местного населения в деле народного образования» (1914) [383] С. Сірополко наголошував і на вагомій ролі земств та місцевого населення у розвитку цього виду бібліотек. У працях «Учительские библиотеки» (1914) та «Короткий курс библиотекознания: история, теория та прак-

тика бібліотечної справи» (1924) [391, с. 12; 384, с. 256] він називав їх «особливими» або «спеціально-вчительськими». Узагальнивши практику роботи цих книгозбірень, він теоретично обґрунтував їх як вид спеціальних книгозбірень, присвятивши цьому питанню більше десяти своїх праць: «Народные библиотеки: порядок открытия библиотек и их организация» (1910) [377], «Внешкольное образование» (1912) [375], «Основные вопросы внешкольного образования» (1913) [379], «Учительские библиотеки» (1914) [384], «Короткий курс библиотечного образования...» (1924) [391] та ін. Учений довів, що різні види вчительських та педагогічних бібліотек, зокрема й ті, що були у відділах народної освіти губерній, повітів, у школах, мають спільне завдання – забезпечення фахових інформаційних потреб вчителя («Справочная библиотека отдела народного образования» (1914) [382]; «Снабжение школ учебниками и учебными пособиями» (1914) [381]). Розглядаючи педагогічні бібліотеки як невід’ємну і одну з головних складових у ряді заходів підвищення фахового рівня вчителя, С. Сірополко у своїх працях давав практичні поради щодо відкриття народних та вчительських бібліотек, педагогічних музеїв при школах, управліннях освіти, на курсах підвищення кваліфікації вчителів («Краткий обзор тридцатипятилетней деятельности Тульского земства» (1902) [376], «Народные библиотеки: порядок открытия библиотек и их организация» (1910) [377], «Учительские библиотеки» (1914) [384]).

Підкреслюючи доцільність заснування вчительських бібліотек, розкриваючи їхні цілі, завдання й організацію роботи, до статті «Учительские библиотеки» С. Сірополко сформував три каталоги, в яких бібліографічно представив ядро фондів вчительських бібліотек різних видів: «Пришкольная библиотека» [384, с. 259], «Районная библиотека» [384, с. 260], «Уездная библиотека» [384, с. 264]. Важливим є бачення вченим місії бібліотечного працівника, яке актуальне

і сьогодні. Також С. Сірополко доводив, що бібліотекарі, як і вчителі, обов’язково повинні мати професійну освіту. Саме цьому питанню була присвячена його доповідь на Першому загальноземському з’їзді у 1911 р. [378]. Перебуваючи вже за межами України, у 20-х рр. ХХ ст. С. Сірополко узагальнив і розвинув увесь свій творчий доробок з питань розвитку освіти та бібліотечної справи, представивши його у монографії «Історія освіти в Україні» [388]. Вперше вона вийшла у Львові 1937 р., вдруге – доповненим виданням у незалежній Україні в 2001 р.; частина положень введена до написаного ним «Короткого курсу бібліотечного образования...» (1924) [391]. Праці С. Сірополка є вагомим надбанням української історії, педагогіки та бібліотечної справи, методологічною базою нашого дослідження.

Яскравою творчою особистістю цього періоду є відомий бібліотечознавець Л. Хавкіна, яка видала у 1904 р. практичний посібник «Библиотеки: их организация и техника» [454], що надавав суттєву методичну допомогу в організації роботи народних та вчительських бібліотек земствам, культурно-освітнім товариствам.

Необхідно зазначити, що на початку ХХ ст. головні редактори журналу «Для народного учителя» (1907–1917) М. Тулупов, П. Шестаков у своїй книзі «Учительские библиотеки, их значение, организация и список книг» (1905) [431] та в інших своїх публікаціях провели аналіз щодо створення, розвитку й діяльності вчительських бібліотек, підкреслюючи вагому роль земств у цьому процесі. Це також є ще одним підтвердженням того, що перші вчительські бібліотеки поза навчальними закладами почали засновуватись на українських етнічних землях наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. Дана книга досить цікава для нашого дослідження й узгоджується з проаналізованими вище документами. Однак посилань на неї у працях сучасних істориків бібліотечної справи України (Л. Одинока [259], А. Волинець [56],

В. Мозгова [223], Л. Черепуха [462], О. Чорна [467]) ми не знайшли.

Наше дослідження також засвідчило, що хоча в наукових роботах сучасних українських істориків-педагогів Л. Березівської [20], В. Борисенка [30], Р. Гавриш [61], А. Гуза [77], Л. Дровозюк [99], Ж. Ільченко [143], Н. Калініченко [143], Т. Коломієць [173], Л. Корж [178], Т. Кравченко [181], присвячених ролі земського самоврядування у розвитку народної освіти та підвищення фахового рівня вчителів у другій половині XIX ст., і наголошується на важливому значенні бібліотек у цьому процесі, але діяльність педагогічних книгозбірень, їхні функції вченими не розглядалися, оскільки це не входило в коло їхніх наукових завдань. Бібліотекознавці А. Волинець [56], М. Зніщенко [116], висвітлюючи роль земств, товариств грамотності у розвитку публічних та дитячих бібліотек, діяльності педагогічних книгозбірень торкалися побіжно.

Розвитку книгозбірень, зокрема, педагогічних, формуванню їхніх фондів національною книгою, введенню у навчальний процес шкіл України рідної мови на початку XX ст. приділяв значну увагу український педагогічний журнал «Світло» (1910–1914) [371], на сторінках якого друкувалися статті С. Русової, С. Сірополка, Я. Чепіги та інших, присвячені згаданім питанням.

У другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорської імперії, активізувався національний культурно-освітній рух, і в цьому контексті – розвиток бібліотек. Висвітлюваному питанню велику увагу приділяли громадсько-просвітницькі товариства даного регіону, зокрема товариства: «Просвіта», «Рідна школа», «Взаємна поміч українських вчителів» (ВПУВ). Виявлено, що у праці «Товариство «Взаємна поміч українського вчительства» 1905–1930 рр.» (1932) [426], статтях І. Ющишина [475; 476], на сторінках журналу «Учительське слово» (1912–1939) [445] висвітлювалося становлення мережі вчи-

тельських і педагогічних бібліотек у Західній Україні у зазначений період та заснування 1914 р. Центральної педагогічно-наукової бібліотеки у м. Львові.

Таким чином, проведений нами аналіз праць вітчизняних дослідників дав змогу визначити, що у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. вчительські та педагогічні бібліотеки започатковувалися на українських етнічних землях не тільки у навчальних закладах різних рівнів, а і поза ними – при педагогічних музеях, губернських земських управах, громадських товариствах. Отже, протягом окресленого періоду педагогічні бібліотеки розвивалися як спеціальні і були представлені такими основними видами: 1) вчительські бібліотеки при навчальних закладах різних рівнів; 2) довідково-педагогічні бібліотеки або зібрання посібників у справі народної освіти при громадсько-просвітницьких установах; 3) центральні педагогічні бібліотеки при губернських земських управах, педагогічних музеях. Усі названі бібліотеки мали спільні характерні ознаки, а саме: єдину мету, спрямовану на інформаційне забезпечення розвитку освіти, підвищення фахового рівня освітян, спеціалізований фонд, відповідну категорію користувачів, цілеспрямовану бібліотечно-інформаційну діяльність.

Важливим для даного дослідження є те, що на початку XX ст. на вчительських з'їздах науковці і практики порушували питання щодо формування в Російській імперії мережі вчительських бібліотек на трьох рівнях: центральні (повіт та місто), районні та шкільні [386, с. 19–24], й те, що на початку XX ст. С. Сірополко чи не найпершим назвав вчительські бібліотеки спеціальними [158, с. 12]. Отже, цей період можна розглядати як початковий у формуванні мережі спеціальних педагогічних бібліотек різних видів в Україні.

Розвиток педагогічних бібліотек відбувався і в період Української революції. М. Грушевський [76], О. Грушевський [537, 542], С. Постернак [310], С. Русова [360], С. Сірополко

[388], І. Стешенко [438] за доби Української революції (1917–1920) дбали про формування державної системи бібліотек, зокрема про динаміку педагогічних бібліотек, українізацію їхніх фондів та підготовку бібліотечних кадрів. Праці цих вчених є цінним внеском у розроблення як освітніх питань, так і бібліотечної справи. У сучасній Україні в межах своїх наукових досліджень ці питання певною мірою проаналізували В. Верстюк [42], Н. Дем'яненко [85] та інші, а також Д. Дорошенко [96], Г. Васькович [37], Д. Соловей [401], які, проживаючи за межами України, висвітлювали українську національну ідею в її освітньо-педагогічному аспекті.

Дослідження засвідчило, що у період Української революції різними урядами було розпочато формування державної системи бібліотек, засновано органи керівництва ними. Урядом Гетьмана Павла Скоропадського створено Національну бібліотеку України. Це висвітлено у працях сучасних провідних вчених: Л. Дубровіної [100–101], О. Онищенко [101] та інших вітчизняних дослідників. Історію української педагогічної книгозбірні Кам'янець-Подільського університету дослідили М. Тимошик [423], В. Ляхоцький [204], Т. Ківшар [158], діяльність педагогічних бібліотек навчальних закладів та спеціальної бібліотеки Педагогічного музею м. Києва як важливого закладу для забезпечення розвитку національної освіти у даний період проаналізувала й узагальнила автор цього монографічного дослідження [348–349]. Тенденції формування спеціальних педагогічних бібліотек у період Української революції були підтримані і радянською владою, зокрема при Наркомосі України у м. Києві було засновано Довідково-педагогічну бібліотеку, що стало об'єктом наукового аналізу О. Чорної [467, с. 42–43] та автора цього монографічного дослідження [348].

Проведений нами аналіз документів, надрукованих у першому десятилітті радянської влади в СРСР, а саме: узагальнюючі праці з питань розвитку історії педагогіки, на-

родної та позашкільної освіти як у Російській імперії, так і в Радянській Україні В. Зеленка [112], Є. Мединського [217; 218; 219], М. Чехова [465] та інших дали підстави для такого висновку: розвитку вчительських і педагогічних бібліотек увага майже не приділялася. Єдина праця Є. Мединського [219, с. 55], видана в цей період, засвідчує вагомий факт, що зусиллями земств у другій половині XIX ст. в Російській імперії створювалися вчительські та інші види бібліотек, що дає ще одну підставу пересвідчитись у зазначеній нами тенденції щодо позитивної динаміки педагогічних бібліотек у II половині XIX – початку XX ст.

У 20-х рр. XX ст. питанню бібліотечного будівництва в УСРР приділяли увагу науковці того періоду, зокрема: І. Вугман [60], С. Маслов [213], С. Постернак [309], але їхні роботи були присвячені різним аспектам діяльності Всенародної бібліотеки України та публічних бібліотек УСРР. Також Л. Коган у своїх публікаціях аналізував в «ура-патріотичному» стилі загальний стан розвитку бібліотек в УСРР, не аналізуючи дійсного стану спеціальних бібліотек, зокрема педагогічних [168].

Проведений нами аналіз дав підстави для такого висновку: становлення загальнодержавної мережі в УСРР, її цілі і завдання в умовах радянської системи вплинули на те, що впродовж 1920–1929 рр. педагогічні бібліотеки розвивалися за такими видами: навчально-педагогічні, науково-учбові, науково-педагогічні (всеукраїнський рівень) та профспілкові, що належали до масових. У цей період здійснюються спроби узагальнити досвід роботи профспілкових бібліотек, до яких належали і книгозбірні профспілки робітників освіти (Робос). Нами виявлено та проаналізовано ту незначну кількість статей науковців і практиків 20-х р. XX ст., в яких висвітлювалися питання обслуговування педагогічних та науково-педагогічних кадрів, зокрема, профспілковими бібліотеками Будинків працівників освіти (Л. Б. [192], Л. Коган [168],

Л. Яцунов [482] та ін.)², науково-педагогічною бібліотекою УНДІПу (Ф. Лісник [198]); анкетування працівників освіти, що відвідували бібліотеки профспілки Робос, результати якого знайшли своє висвітлення в статті Д. Балики [17].

Варто відзначити публікації (М. Зотіна [117; 119], П. Тимохіна [424]), у яких педагогічні бібліотеки, зокрема профспілки Робос, розглядалися як спеціальні. Автори даних публікацій порушували питання про необхідність формування в УСРР мережі бібліотек цього типу, у тому числі й про заснування головної бібліотеки галузі. Праці провідних українських педагогів та державних діячів 20-х рр. ХХ ст. М. Авдієнка [2], Г. Гринька [73], Я. Ряпо [367–368], М. Скрипника [394], М. Зотіна [118] висвітлювали загальну позицію уряду УСРР щодо розвитку всіх бібліотек у цей період. Наголошуючи на необхідності загальної та професійної самоосвіти як населення, так і вчителів, їх політичного виховання, вони підкреслювали, що це мають здійснювати всі види бібліотек у республіці. Відсутність у ці роки досліджень з історії розвитку вчительських та педагогічних бібліотек пов'язана також зі специфікою розвитку освіти, педагогічної думки у 20-х рр. ХХ ст., з уніфікованим підходом до завдань бібліотек республіки, становищем української інтелігенції, зокрема учителя, який мав бути «робітником освіти», як того вимагала ідеологія нової держави.

У 1922 р. в УСРР всі книгозбірні республіки було об'єднано в єдину республіканську бібліотечну мережу, згідно з прийнятим «Положенням о единой библиотечной сети республики» (1922) [301], в якому зазначалося, що її метою є ліквідація неграмотності, підвищення політичного та культурно-освітнього рівня населення, забезпечення інформаційних потреб фахівців з питань освіти, науки і культури.

В основу типології бібліотек був покладений адміністративно-територіальний поділ, пріоритетний розвиток був

² Статті 20-х рр. ХХ ст., підписані криптонімами, розшифрувати не вдалося

наданий масовим бібліотекам. Бібліотеки шкіл були об'єднані у шкільну мережу, вищих навчальних закладів – у наукову [301, с. 77]. Спеціальні бібліотеки поділялись на довідково-підсобні і спеціально-наукові, до яких належали книгозбірні главків, комісаріатів [301, с.77]. Тільки в кінці 20-х рр. ХХ ст. до спеціальних бібліотек, крім бібліотек главків, відомств, були приєднані також книгозбірні науково-дослідних установ [214, с. 145].

Нами виявлено, що особливістю розвитку бібліотек у 20-х рр. ХХ ст. є заснування мережі профспілкових бібліотек, зокрема профспілки робітників освіти – Робос. Протягом 1923–1925 рр. профспілка Робос у всіх обласних центрах УСРР засновувала Будинки працівників освіти, у структурі яких відкривалися бібліотеки. Їхнім провідним завданням була ліквідація неграмотності, політичне виховання учителів і забезпечення їхніх професійних інформаційних потреб. Фонди названих бібліотек формувалися згідно із зазначеними вище завданнями. Бібліотеки профспілки Робос, маючи типологічні ознаки педагогічних, належали до масових.

Здійснений нами аналіз показав, що у 20-х рр. ХХ ст. в УСРР педагогічна наука, освіта зазнали суттєвих змін у своєму розвитку і змісті. Це спричинило й те, що спеціальні педагогічні бібліотеки, які діяли поза навчальними закладами і були передані у спадок від Російської імперії, були розформовані або знищені як носії буржуазних цінностей освіти. Поняття «педагогічна бібліотека» не вживалося, частіше застосовувався термін «учительська бібліотека», яким називали бібліотеки навчальних закладів і профспілки Робос. Але соціально-економічний розвиток радянської України, наук вимагав відповідного інформаційного забезпечення.

У 1921 р. в УСРР було розпочато створення науково-учбових бібліотек, прикладом яких є ЦНУБ м. Харкова (1921). Цей важливий аспект у розвитку спеціальних бібліотек розкритий автором даного монографічного дослідження

дження. До неї досвід діяльності цієї книгозбірні практично не був висвітлений науковцями, окрім короткого аналізу Н. Березюк, надрукованого у 2001 р. [21, с. 46–57].

Важливими для даного дослідження є матеріали Першої Всеукраїнської конференції наукових бібліотек (1925), на якій була удосконалена типологія бібліотек УСРР, їх структуризація на науково-універсальні та науково-спеціальні книгозбірні, обґрунтовано завдання цих бібліотек [311, с. 20–21]. Зокрема, С. Постернаком [311] було визначено різновиди наукових і спеціально-наукових книгозбірень, їх цілі і завдання, координація діяльності для виконання спільної мети. У своєму виступі на цій конференції він підкреслив, що завданням спеціально-наукових бібліотек є формування спеціальних фондів, бібліотечно-інформаційна, науково-бібліографічна та науково-дослідна діяльність згідно з потребами даної установи або відомства, тісний взаємозв'язок бібліотек у забезпеченні фахових потреб відповідної установи або відомства, у структурі яких вони знаходяться [311, с. 13]. На цій же конференції з доповіддю про «Наукову організацію праці в наукових бібліотеках» виступила завідувачка Харківської педагогічної бібліотеки Ф. Лісник [197, с. 137–139], що є підтвердженням активної діяльності даної науково-педагогічної книгозбірні у ці роки.

Подальший соціально-економічний та науковий розвиток в УСРР вплинув на структуризацію загальнодержавної мережі, початок формування спеціалізованих бібліотечних мереж у провідних галузях народного господарства: технічній, медичній та сільськогосподарській. Відповідно у Харкові, у структурі УНДІПу, 1926 р. засновується науково-педагогічна бібліотека, яка у 1928 р. отримала статус всеукраїнської галузевої книгозбірні, інформаційного центру з фахових питань в УСРР. У «Положенні...» [47], затвердженому Упрнаукою, було визначено головні завдання цієї бібліотеки: створення галузевого фонду шляхом комплекту-

вання педагогічною літературою радянських республік та зарубіжною; бібліотечно-інформаційне забезпечення фахових потреб педагогічних та науково-педагогічних кадрів м. Харкова, інших регіонів УСРР; складання наукової педагогічної бібліографії; участь в організації об'єднаного каталогу наукових бібліотек м. Харкова; задоволення фахових інтересів наукової установи, до якої належала науково-педагогічна бібліотека [47, с. 12]. Незважаючи на важкий економічний стан у державі, дана бібліотека, як всеукраїнська науково-педагогічна книгозбірня, отримувала безплатний фаховий примірник спеціальної літератури: педагогічної, педологічної, психологічної, а також вітчизняні фахові періодичні видання та іноземні – близько 30 назв [198, с. 206].

Таким чином, у 20-х рр. ХХ ст. в УСРР педагогічні бібліотеки були представлені на всіх рівнях такими видами: навчально-педагогічні, що діяли в структурі навчальних закладів різних рівнів, науково-учбові регіонального рівня, всеукраїнська науково-педагогічна книгозбірня, бібліотеки профспілки Робос, що належали до масових. Усі бібліотеки мали єдину мету – інформаційне забезпечення потреб педагогічної науки, освіти і практики, які конкретизувалися й корегувалися в кожній з груп відповідно до визначених завдань. Незважаючи на те, що ці бібліотеки мали спільні завдання та типологічні ознаки (фонд, єдина група користувачів, інформаційна діяльність щодо забезпечення фахових потреб користувачів галузі), вони не були об'єднані у галузеву бібліотечну мережу, у єдиний тип. Всеукраїнська науково-педагогічна бібліотека не мала статусу методичного центру педагогічних бібліотек республіки.

Ситуація, яка склалася в УСРР у двадцятих роках з педагогічними бібліотеками, не могла задовольняти ні освітян, ні працівників цих бібліотек. Саме тому впродовж цього періоду неодноразово освітяни, бібліотекарі даних книгозбірень (М. Зотін, П. Тімохін) порушували питання про виділення

педагогічних бібліотек в окремий тип, мотивуючи тим, що всі вони мають спільну мету, функції, завдання, проводять цілеспрямовану науково-бібліографічну діяльність [424, с. 89–93; 119, с. 6–12]. Дописувачі пропонували вивести бібліотеки профспілки Робос з групи масових, політосвітніх, об'єднати їх і виділити в окремий тип, встановити керівництво їхньою діяльністю, оскільки дані «профспілкові бібліотеки як за розмахом своєї роботи, так і за коштами далеко перевищили бібліотеки політосвітні, глибше висвітлюють фахові питання, постійно націлені на проблеми галузі» [424, с. 91]. Позаяк, вказував П. Тимохін, для цих бібліотек практично була відсутня керуюча установа, або керуюча бібліотека. Автор підкреслював, що це слід визнати за найпекучіше чергове завдання відповідних організацій, тому що галузь не може обійтися *«без достатньо широко розвиненої мережі педагогічних бібліотек, ... справа перепідготовки й підготовки вчителів... не може посунутись, бо ... на 60–70 відсотків залежить від наявності міцних і досить активних педагогічних бібліотек»* [424, с. 92–93]. Ці ж автори у своїх публікаціях побіжно торкалися й історії розвитку педагогічних бібліотек як спеціальних, зазначаючи, що дані бібліотеки, започатковані у другій половині XIX ст., зникли за часів революції *«як носії буржуазних цінностей освіти»*, бо були ліквідовані або розподілені по інших бібліотеках [424, с. 92–93]. Коротку довідку з історії розвитку педагогічних бібліотек знаходимо і в *«Педагогічеської енциклопедії»* (1928) [289, с. 584, 586].

Отже, потреба у формуванні мережі спеціальних педагогічних бібліотек, яку мала очолити центральна державна бібліотека народної освіти [424, с. 92–93; 119, с. 6–12], визначення типологічних ознак педагогічних бібліотек, обґрунтування специфіки їх діяльності усвідомлювались як науковцями-освітянами, так і практиками УСРР 20-х р. XX ст. Основними аргументами такої позиції було: 1) спільна мета і завдання щодо напрямів діяльності даних бібліотек;

2) категорія користувачів; 3) спеціалізований фонд відповідно до конкретних інформаційних потреб різних категорій педагогічних, науково-педагогічних кадрів та молоді, що навчається; 4) спрямованість бібліотечно-бібліографічної роботи щодо задоволення інформаційних потреб основних груп користувачів цих бібліотек.

Проведений аналіз засвідчив, що незважаючи на зусилля науковців і практиків, змін у напрямках розвитку педагогічних бібліотек в УСРР не відбулося. Педагогічні бібліотеки в загальнодержавній системі бібліотек УСРР у цей період продовжували діяти як окремі види педагогічних бібліотек: навчально-педагогічні, учбово-наукові (до 1934 р.), науково-педагогічні та профспілкові, не об'єднуючись у галузеву мережу. Такий стан розвитку даних книгозбірень тривав до 90-х рр. XX ст. Разом з тим динаміка соціально-економічного розвитку республіки суттєво впливала на еволюцію терміна щодо згаданих бібліотек. Хоча з цього питання теоретичні праці відсутні, ми можемо зазначити, що впродовж кількох наступних десятиліть відбувався процес взаємозближення понять *«педагогічна бібліотека»* і *«вчительська бібліотека»*.

У другій половині XX ст. пріоритет надається терміну *«педагогічна бібліотека»*. Утворення у 60-х рр. XX ст. в СРСР державної системи науково-технічної інформації (НТІ) спонукало до проведення наукових досліджень щодо інформаційно-бібліографічної діяльності бібліотек. Здійснений аналіз наукових джерел засвідчує, що у цей період вийшло багато наукових робіт у Москві (в основному співробітників Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. К. Д. Ушинського, зокрема З. Воскресенської [57], Н. Бубекіної [33], Л. Геншафта [63], О. Румянцевой [356] та ін., присвячених питанням довідково-інформаційного, бібліотечно-бібліографічного обслуговування вчителів загальноосвітніх шкіл, організації системи обслуговування педагогічних працівників різними видами бібліотек, в першу чергу РСФРР.

Що ж стосується України, то ця проблема розглядалась у комплексі загальносоюзних досліджень.

У 70-х рр. ХХ ст. історію розвитку навчально-педагогічних та профспілкових бібліотек певною мірою проаналізували З. Гімальдінова, Т. Скрипник, Н. Фрідьєва та інші у спільному дослідженні «История библиотечного дела на Украине (1917–1932)» [128], О. Олейниченко у своїй дисертації [260]. У 70–80 рр. ХХ ст. науковці УРСР в контексті загальносоюзних досліджень вивчають різні аспекти розвитку бібліотечної системи України (Л. Одинока [259], Л. Каліберда [142], К. Селіверстова [373] та ін.; В. Мазманьянц [206], Б. Зайцев [206], С. Куделко [206], Н. Недоступ [241]), висвітлюючи, зокрема, історію розвитку бібліотек класичних університетів та інститутів Києва, Львова, Харкова й інших міст України у різні історичні періоди.

У 80-х рр. ХХ ст. бібліотекознавці В. Бабич [11], Н. Рева [334], В. Скнар [393], О. Ульянова [441], Л. Чепур [11] досліджували стан довідково-бібліографічного та інформаційного обслуговування користувачів бібліотек шкіл, педвузів, обласних Інститутів удосконалення вчителів. Т. Новальська [243] проаналізувала розвиток профспілкових бібліотек Української РСР протягом 1917–1987 рр., але діяльність бібліотек профспілки Робос нею не висвітлювалась.

Основною ознакою наукових досліджень кінця 90-х рр. ХХ ст., присвячених історії розвитку бібліотек України різних видів і типів, є об'єктивне представлення їх історії розвитку, оприлюднення документів, що зберігалися у спецховищах, неупередженість у висвітленні проблем, подолання стереотипів минулого. Зокрема, почали активно досліджуватися становлення і розвиток публічних, дитячих книгозбірень, бібліотек інститутів і університетів України у контексті динаміки вищих навчальних закладів, що здійснили бібліотечні працівники згаданих книгозбірень Н. Ленченко [195], А. Литвиненко [195], Г. Погребняк [300], Е. Татарчук [420], Т. Ярошенко [478] та ін.

Тенденції розвитку вітчизняних шкільних бібліотек проаналізувала А. Малько [210], розробивши й обґрунтувавши основні напрями трансформування шкільної бібліотеки в контексті інформатизації сучасного суспільства у шкільний бібліотечно-інформаційний центр.

Предметом дослідження В. Мозгової [223] став історичний процес становлення та розвитку бібліотек ліцеїв України. С. Коляденко [174] здійснила історико-педагогічний аналіз діяльності Кременецького ліцею як відомого навчального закладу кінця ХVІІІ – І пол. ХІХ ст., зокрема охарактеризувавши його бібліотечні фонди, як невід'ємну складову розвитку освіти, Л. Вовк дослідила найважливіші імперативи пошуку змісту освіти дорослих у другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. як факту реалізації її пріоритетних тенденцій [55]. В об'єктивному аналізі розвитку позашкільної освіти дослідниця побіжно торкнулася ролі педагогічних бібліотек, що діяли при товариствах грамотності у позашкільній освіті. Внеском у розвиток навчально-педагогічних бібліотек України можна вважати збірник «Очерки истории вузовских библиотек г. Харькова» (2001) [280], серед яких – важливі для нашого дослідження нариси про Центральну наукову бібліотеку Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна (Н. Березюк) [21] та бібліотеку Харківського колегіуму (Л. Посохова) [308].

У 90-х рр. ХХ ст. в Україні з'являються наукові праці, в яких аналізуються питання інформаційного забезпечення фахових потреб освітян, а саме: дисертаційні дослідження Л. Черепухи [462], О. Чорної [467], С. Шматової [472]. У перших двох підкреслювалась доцільність заснування в Україні всеукраїнської педагогічної бібліотеки, яка буде здійснювати цілеспрямовану діяльність щодо інформаційного забезпечення розвитку освітянської галузі України.

Серед сучасних бібліографознавчих праць заслуговує на увагу дослідження В. Лутовинової [201], присвячене ролі

рекомендаційної бібліографії в системі освіти, самоосвіти та виховної діяльності з часу її зародження на українських етнічних землях з XI ст. до кінця 80-х рр. XX ст.

Вітчизняні вчені Л. Дубровіна [101], О. Онищенко [101, 262], Б. Ступарик [415], О. Сухомлинська [228], М. Ярмаченко [353] та ін., досліджуючи історію розвитку науки й освіти, і в цьому контексті діяльність наукових бібліотек України протягом останніх років на новій джерельній базі, звертали увагу і на розвиток спеціальних книгозбірень. Трансформацію функцій, структури, типологічних ознак наукових бібліотек у кінці XX ст. дослідив М. Слободяник [395].

Вагомими для нашого дослідження щодо вивчення процесів, які відбувалися в галузі освіти та у бібліотечній справі України в означених хронологічних рамках, є монографії В. Кременя [183], Т. Ківшар [158], І. Кліцакова [162], Т. Коломієць [173], В. Липинського [196], В. Майбороди [208], Н. Побірченко [298], Л. Сігаєвої [387]; дисертаційні дослідження, наукові публікації А. Гуза [77], Т. Добко [90], Л. Дровозюк [99], Л. Корж [178], Т. Кравченко [181], Л. Одинокі [257–259], наукові праці з педагогіки та бібліотечного знання російських учених К. Абрамова [1], О. Ососкова [265], Ф. Паначина [286], Н. Тюліної [432] та ін., в яких окреслено процеси, що відбувалися в означений вище період в історії країни, освіти, науці й культурі, завдяки чому автор змогла висвітлити історію та діяльність педагогічних бібліотек в контексті вищезазначених подій.

Суттєве значення для нашого дослідження мали праці сучасних українських істориків, написані на новій джерельній базі, зокрема, Б. Андрусишина [9, 297], О. Гуржія [140], В. Верстюка [42, 140], В. Даниленка [81], Г. Касьянова [81, 150], С. Кульчицького [81, 188], В. Марочки [211], А. Слюсаренка [244], В. Солдатенка [400] та ін., завдяки яким історичне тло, де діяли педагогічні бібліотеки, було історично достовірним.

Визначаючи типологічні ознаки, функції та соціальну роль педагогічних бібліотек у контексті діяльності загальнодержавної системи радянських книгозбірень, особливу увагу ми приділили їх розвитку як спеціальних у 20-х рр. XX ст., оскільки саме в ці роки в УСРР формувалися різні види педагогічних бібліотек, що діяли в Радянській Україні впродовж всього періоду радянської влади.

Як показав аналіз, окремі праці, присвячені типологічним ознакам педагогічних бібліотек, у бібліотечознавчій науці відсутні.

Для виявлення загальнонаукових підходів щодо типології бібліотек та визначення на цьому підґрунті типологічних характеристик спеціальних бібліотек, зокрема педагогічних, нами було проаналізовано масив наукових праць, публікацій, а саме: М. Акіліної [4–5], Т. Белобратової [18], Т. Каратигіної [147], М. Карташова [148–149], К. Селіверстової [373], М. Слободяника [395], А. Соколова [398], Ю. Столярова [413], Н. Тюліної [432], І. Фрумїна [452–453], О. Черняка [463], О. Чубар'яна [468] та ін. Здійснений аналіз дав змогу автору монографічного дослідження визначити найбільш характерні типологічні ознаки спеціальних бібліотек, зокрема педагогічних, а саме: соціальне призначення, категорія користувачів, характер їхніх інформаційних потреб та орієнтація ресурсів бібліотеки на їх задоволення, цілеспрямована інформаційна, науково-дослідна діяльність бібліотек на потреби галузі, підпорядкованість єдиному відомству, на комбінаторику появи яких у певні історичні періоди мали вплив соціально-економічне середовище, розвиток фундаментальних та педагогічних наук, реформування освіти, розширення мережі навчальних закладів, у структурі яких створювались ці бібліотеки [352].

У даному дослідженні також було проаналізовано наукову бібліотечознавчу літературу, державні стандарти, довідкові видання з педагогіки та бібліотечного знання СРСР, України

та Російської Федерації, що дало можливість дійти висновку щодо відсутності поняття «педагогічна бібліотека» у даних виданнях, за винятком «Российской педагогической энциклопедии» (1993), де воно подано без визначення типологічних ознак педагогічних книгозбірень, а саме: «Бібліотеки педагогічні – науково-інформаційні та культурно-просвітницькі заклади в галузі педагогічних наук та народної освіти» [290, с. 96].

Проведений нами аналіз дав підстави уточнити базове поняття дослідження «педагогічна бібліотека» [352, с. 123], яке відповідає принципам, що є основоположними у діяльності педагогічних бібліотек не тільки сучасної України, а і Російської Федерації [71], Білорусі [242], Казахстану [233], Польщі³ та інших країн світу.

Таким чином, здійснивши аналіз історіографічної та джерельної бази, відзначаючи науково-практичну значущість досліджених проблем, доводиться констатувати, що на сьогодні практично відсутні роботи, в яких цілісно була б представлена історія становлення і розвитку педагогічних бібліотек України та їхня роль у забезпеченні фахових інформаційних потреб педагогічних й науково-педагогічних кадрів у означений період.

У зв'язку з цим визначимо основні завдання проведення нашого дослідження:

1. Здійснення історико-порівняльного аналізу діяльності педагогічних бібліотек України з другої половини XIX ст. до 1929 р.

2. Визначення факторів впливу, що обумовлювали основні історичні етапи розвитку педагогічних бібліотек у контексті історії України, освітньої та бібліотечної справ.

3. Аналіз соціального призначення, функцій педагогічних бібліотек, причин їх трансформації на різних етапах діяльності.

³ Jublieusz 50-lecia pedagogicznych bibliotek wojewodzkich: historia – terażniejszość – perspektywa / Pedagogiczna Biblioteka wojewodzka im Gdąnski, 1996. – 39 с.

4. Виявлення типологічних ознак педагогічних бібліотек в означений хронологічний період з урахуванням сучасних наукових розробок.

5. Дослідження і обґрунтування основних етапів розвитку педагогічних бібліотек у контексті історії становлення і розвитку української держави, освітньої й бібліотечної справ у зазначених хронологічних рамках.

1.2. Джерела з історії розвитку педагогічних бібліотек

У монографічному дослідженні джерела з історії розвитку педагогічних бібліотек розглядалися у контексті історичних, педагогічних, освітніх та бібліотекознавчих проблем. Автором проведено класифікацію документів (понад 300) за прийнятими в сучасному джерелознавстві критеріями й об'єднано їх у такі групи:

1) документи архівних установ, законодавчі й нормативні акти державних органів управління Російської імперії, УНР, УСРР⁴; 2) звіти земств Харківської, Київської, Полтавської та Чернігівської губерній; Київського та Харківського товариств грамотності; 3) резолюції з'їздів, конференцій з питань освіти та бібліотечної справи Російської імперії, УНР, УСРР; 4) публікації, промови й виступи державних діячів, керівників освітньої та бібліотечної справи, відомих бібліотекознавців, істориків-педагогів з питань освіти та бібліотечної справи; 5) матеріали періодичних видань Російської імперії, УНР, УСРР, УРСР; 6) довідкові видання (енциклопедії, словники, довідники тощо) зазначеного хронологічного періоду; 7) підручники, посібники, бібліографічні покажчики, каталоги вчительських і педагогічних бібліотек та списки книг, рекомендованих для даних бібліотек Міністерством народної освіти Російської імперії, а також ХТГ та КТГ, списки рецензій на книги.

⁴ З 1919 по 1937 рр. – УСРР

Джерела з даної проблеми зберігаються у фондах: Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА) у м. Києві: Ф.442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора), в якому містяться матеріали про діяльність Київського товариства грамотності; у Ф.707 (Управління Київського учбового округу) знаходиться особливо важливий документ щодо заснування вчительських бібліотек у Російській імперії, а саме: проект «Положення о центральных учительских библиотеках» (1880). Також тут зібрано матеріали, які стосуються питання забезпечення бібліотек педагогічною літературою в період Гетьманату; Ф.730 (Київське відділення російського технічного товариства) містить матеріали про діяльність бібліотеки Педагогічного музею м. Києва протягом 1914–1917 рр., які вперше оприлюднено у нашому дослідженні.

У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, а саме: у Ф. 166 (Народний комісаріат освіти України) зосереджено документи про діяльність позашкільного відділу Наркомосу України, якому було підпорядковано бібліотеки в 1918 р., зокрема, матеріали про бібліотеку Педагогічного музею м. Києва, заснування і діяльність Довідково-педагогічної бібліотеки Наркомосу України (1918), шкільні бібліотеки періоду 1917–1920 рр. Також у цьому фонді зберігаються «Положення про типи бібліотек» (1921) та «Положення про спеціальні бібліотеки» (1921, 1922). У Ф. 2201 (Міністерство освіти Української держави) та Ф. 2581 (Народне міністерство освіти УНР) містяться документи періоду УНР про спрямовані надходження українських видань до шкільних бібліотек та бібліотеки Педагогічного музею м. Києва. У Ф. 2582 (Міністерство народної освіти Української Народної Республіки, м. Вінниця, Київ, Кам'янець-Подільський, 1918–1922 рр.) знаходяться документи про діяльність видавництва «Всеуви-то» щодо випуску національних підручників і надсилання їх

до шкіл у період Української Народної Республіки. У Ф.1429 (Протоколи і матеріали засідань Ради республіки і Ради Міністрів. Закон про фінансово-економічну раду. Розпорядження Уряду Петлюри та доповіді про відношення до Ліги націй, допомогу інтернованим українцям та іншим. 2 січня по 29 грудня 1921 р.) було виявлено лист Голови Директорії УНР С. Петлюри, надісланий з м. Тарнова (Польща) міністру освіти УНР, в якому йдеться про виконання зобов'язань зарубіжних видавництв щодо друку підручників для українських шкіл та вчасної їх доставки на Україну. У Ф. 2605 (Українська республіканська рада професійних спілок) нами розглянуто статистичні звіти щодо діяльності профспілкових бібліотек періоду радянської України. У Державному архіві м. Києва (ДАК) у Ф. 163 (Київська міська управа) знайдено матеріали, які засвідчують започаткування та діяльність бібліотек навчальних закладів, відкриття міської педагогічної бібліотеки в м. Києві у другій половині XIX ст. (вперше оприлюднено автором монографії). Особливу інформаційну цінність для нашого дослідження становлять фонди Державного архіву Харківської області (ДАХО), а саме: Ф. 200 (Харківське товариство поширення в народі грамотності); Ф. 820 (Відділ народної освіти Харківського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів), в яких міститься фактичний матеріал про діяльність довідково-педагогічної бібліотеки Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869) та її подальший розвиток в Україні у період упродовж 1910–1930 рр.

Фонди особового походження провідних істориків, педагогів, бібліотекознавців, книгознавців, культурно-освітніх діячів, зокрема О. Грушевського, І. Луцицького, В. Науменка, С. Постернака, С. Сірополка, що були визначені нами і які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Ф. 52, 66, 118, 170, 175, 197, 208, ІР НБУВ), є внеском діячів України у розвиток освіти

та бібліотечної справи в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. У ІР НБУВ, а саме у Ф. 47 (Український науково-дослідний інститут книгознавства (УНІК) (1922–1936), було виявлено матеріали щодо проведення УНІК протягом 1927–1929 рр. анкетування бібліотек профспілки Робос, зокрема профспілкових бібліотек Будинків працівників освіти з усіх областей УСРР, рідкісні матеріали про діяльність Центральної науково-учбової бібліотеки (ЦНУБ) м. Харкова, які вперше оприлюднені автором монографії. Взагалі автором даної монографії було проаналізовано 18 фондів, що зберігаються у чотирьох державних архівах України, ІР НБУВ. Проведений аналіз архівних документів дає підстави стверджувати, що вони об'єктивно відображають історію становлення і розвитку національної освіти і бібліотечної справи України, зокрема спеціальних педагогічних бібліотек.

Вагомим джерелом у висвітленні історії педагогічних бібліотек є опубліковані законодавчі акти, постанови й розпорядження урядів, нормативно-правова база за означений хронологічний період, оскільки саме в них відображено об'єктивний розвиток даних бібліотек. Усі ці документи згруповано у чотири основні комплекси.

Перший комплекс – це документи Російської імперії другої половини ХІХ ст. – 1917 р., які виходили як в окремих збірниках, виданих провідними громадськими та освітніми діячами для тих, хто працював на терені народної освіти, так і у періодичних виданнях Міністерства народної освіти, зокрема в «Журнале Міністерства народного просвещения» (1835–1917) [106]. Важливими для нашого дослідження були збірники, укладачами яких є О. Пругавін, Г. Фальборк та В. Чарнолуський. Зокрема, у збірнику О. Пругавіна вміщено статут Харківського товариства грамотності, який з 1869 р. почав формувати у своїй структурі спеціальну бібліотеку, що у 1891 р. отримала назву довідково-педагогічна [331, с. 712–714]. В обох вищезгаданих збірниках вміщено ре-

гламентуючу документацію для різних типів навчальних закладів, а саме: університетів, вчительських інститутів та семінарій, в яких зазначено, що бібліотеки університетів склалися з фундаментальної та навчальної частин; а бібліотеки вчительських інститутів та семінарій поділялися на вчительську та учнівську книгозбірні, які формувалися згідно з фаховими інформаційними потребами визначеної групи користувачів [331, с. 544–548; 448, т. 2, с. 1099–1101, с. 1207–1210]. У вищезазначені збірники було включено також положення, правила, інструкції та докладні настанови щодо організації закладів позашкільної освіти, зокрема довідково-педагогічних бюро при губернських, земських управах, де починаючи з 70-х рр. ХІХ ст., засновувалися педагогічні та учительські бібліотеки [331, с. 476], губернські центральні педагогічні бібліотеки [448, т. 3, с. 2089, с. 1493–1494]. У виданнях також представлено каталоги книг для бібліотек різних видів навчальних закладів [331, с. 269–369], дозволи Міністерства народної освіти Російської імперії щодо комплектування фондів учительських бібліотек [331, с. 547–548], приклади з досвіду роботи різних організацій Російської імперії з питань позашкільної освіти, в т.ч. й діяльності їх бібліотек [331, с. 222–269].

Поточне інформування про державні найголовніші накази, розпорядження та статистичні дані щодо розвитку освіти, навчальних закладів та бібліотек при них прослідковується в «Журнале Міністерства народного просвещения» [106]. Тут вміщено документи, що наочно показують розвиток бібліотек різних видів навчальних закладів, зокрема наведено статистичні дані про фонди бібліотек Харківського університету [82], Київського університету імені Св. Володимира [124], ліцею князя Безбородька у Ніжині [314] та ін., подано каталоги книг для комплектування книгозбірень різних навчальних закладів [406]. Саме на сторінках цього журналу нами виявлено, що у 1871 р. було надруковано Інструкцію

інспекторам народних училищ Київської, Подільської і Волинської губерній, в якій у § 17 йшлося про обов'язкове заснування при народних училищах учбово-допоміжних закладів: учительських та учнівських бібліотек та вміщено рекомендації щодо комплектування їх фондів, зокрема учительських бібліотек педагогічною літературою та «книгами, які можуть сприяти подальшій самоосвіті вчителя» [126, с. 22].

Другий комплекс документів становлять законодавчі акти про розвиток національної освіти та започаткування формування державної системи бібліотек у період УНР, рішення I та II Всеукраїнських з'їздів учителів, які ухвалювали організацію діяльності бібліотек в УНР, зокрема педагогічних, та поповнення їхніх фондів національними виданнями [50, с. 336–337]. Вагоме значення для нашого дослідження мав збірник документів і матеріалів «Українська Центральна Рада» (1996), де вперше зібрано 420 документів (протоколи засідань і сесій, постанови, меморандуми, законопроекти тощо) про різні напрями діяльності УНР, зокрема розбудову національної освіти й забезпечення бібліотек навчально-методичною літературою [437].

Третій комплекс – це законодавчі й нормативні акти з питань розвитку освіти й бібліотечної справи в УСРР, що визначили і офіційно затвердили в 1922 р. єдину бібліотечну мережу в республіці, структуру цієї мережі, завдання, типи бібліотек за адміністративно-територіальним поділом: «Положение о единой библиотечной сети республики» (1922) [301], «Кодекс законов о народном просвещении У.С.С.Р.» (1922) [169], из «Материалов Государственного научного методического кабинета Наркомпроса УССР о задачах библиотечного строительства в республике» (1927) [121], у яких простежується еволюція соціального призначення, функцій і завдань як державної мережі бібліотек, так і спеціальних книгозбірень. Якщо в першому державному документі спеціальні бібліотеки були довідково-підсобні і спеціально-

наукові, то в останньому – це спеціально-наукові бібліотеки, діяльність яких спрямована на забезпечення фахових інформаційних потреб наукових і практичних працівників «відповідної кваліфікації» [214].

Для нашого дослідження мали важливе значення офіційні документи, надруковані в «Бюлетені Народного комісаріату освіти» (1922–1934) у період українізації. Це резолюції I Всеукраїнського вчительського з'їзду в УСРР (1925), «Про основні моменти роботи та чергові завдання Головополітосвіти» [318], «Про утворення при Округових бібліотеках нацменівських відділів» [323] та інші, в яких порушуються питання розбудови національної освіти, культури в перше десятиріччя радянської влади в УСРР та про вагому роль у цьому процесі вчительства й бібліотек. Незважаючи на те, що в цей період уряд УСРР приділяв увагу виданню української художньої літератури, періодичних видань національною мовою [163, с. 83], відкриттю української Книжкової палати [163, с. 76], перебудові системи обслуговування населення книгою, водночас в республіці посилювалась система партійного контролю, про що свідчать відповідні документи, а саме: Циркуляр ЦК РКП (б) «Об усилении партийного влияния на работу библиотек» (1923) [250], Циркуляр ЦК РКП (б) «Об усилении партийного руководства печатью и работой издательств» (1924) [251].

У 1929 р. закінчився період «українського ренесансу», розпочалося фронтальне зміцнення радянської влади, чіткої й регламентованої партійно-класової ідеології, що видозмінювало засади динаміки основних видів педагогічних бібліотек, формування складу і змісту їхніх бібліотечних фондів у контексті розвитку загальнодержавної бібліотечної мережі УСРР. Для подальшого розвитку бібліотек СРСР була видана Постанова ЦК ВКП (б) від 30 жовтня 1929 р. «Про поліпшення бібліотечної роботи» [320], в якій наголошувалось, що партійним і профспілковим організаціям, Нар-

комосам союзних республік необхідно рішуче перебудувати бібліотечну роботу відповідно до її зростаючого політичного значення, здійснити чистку фондів від «ідеологічно шкідливої та застарілої літератури», перевірити бібліотечні кадри щодо політичної і фахової грамотності, перетворити бібліотеки на культурні центри, які б сприяли мобілізації мас на виконання п'ятирічного плану соціалістичного будівництва. Дана постанова ЦК ВКП (б) є вагомою для аналізу подальшого розвитку радянських бібліотек в УСРР, зокрема педагогічних, визначення напрямів їх діяльності.

Самостійну групу в дослідженні становлять збірники документів та матеріалів, присвячені діяльності бібліотек УСРР, зокрема «Бібліотечний збірник» (Ч. 1) (1926) [27], «Труди Українського наукового інституту книгознавства. Т. 2. Бібліотека і читач на Україні» (1930) [429] та «Книга и книжное дело в Украинской ССР» (1917–1941) [163] й ін. У «Бібліотечному збірнику» вміщено матеріали Першої конференції наукових бібліотек УСРР (1926), на якій було розглянуто шляхи корінної реорганізації діяльності наукових бібліотек УСРР, зокрема визначено їх види, цілі і завдання С. Постернаком [311], Д. Баликою [15], В. Дубровським [102] та ін. У доповідях Д. Балики, С. Постернака наголошувалось, що метою наукових бібліотек є служіння інтересам науки, бути вогнищем української культури і науки. Також С. Постернак підкреслив, що до наукових бібліотек відносяться і спеціальні бібліотеки [311]. «Труди Українського наукового інституту книгознавства» містять статтю Д. Балики «Профспілчанські бібліотеки за матеріалами УНІКу» [17], де докладно аналізується робота бібліотек профспілок УСРР у 1927–1928 рр., зокрема спілки Робос.

Суттєву допомогу нашому дослідженню надало видання, яке у 80-х рр. ХХ ст. підготували науковці НБУВ, – «Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сборник документов и материалов 1917–1941» [163], в якому, зокрема, містяться

матеріали про діяльність науково-педагогічної бібліотеки у м. Харкові в 30-х рр., яка отримала статус всеукраїнської галузевої книгозбірні [163, с. 131], діяльність профспілкових бібліотек спілки Робос [163, с. 212-215] та шкільних бібліотек.

Важливим джерелом для даного монографічного дослідження слугували губернські земські звіти Полтавської [385], Чернігівської губерній II пол. ХІХ ст., що містять відомості про центральні педагогічні бібліотеки цих губерній; звіти Київської та Харківської губерній [235] зі статистичними матеріалами про розвиток та діяльність бібліотек навчальних закладів – вчительських та учнівських, кількість фондів даних бібліотек, Київського [267–272] та Харківського [273–278] товариств грамотності, у яких міститься матеріал про заснування і діяльність спеціальних педагогічних бібліотек, музеїв, що були започатковані у структурі даних товариств протягом другої половини ХІХ ст., та друкування наочних посібників.

У монографічному дослідженні критично розглянуто та використано значний документний матеріал, як-от: матеріали з'їзду з питань розвитку освіти, бібліотечної справи Російської імперії, УНР, радянської України. Зокрема підкреслено, що на Першому Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи (1911) бібліотекар Харківського університету К. Рубинський порушив питання щодо завдань навчально-педагогічних бібліотек у навчально-виховному процесі закладів освіти [355]. У резолюціях, прийнятих на Першому Всеросійському з'їзді з питань народної освіти (1914), наголошувалось на необхідності організації земствами, громадськими товариствами, державними установами бібліотек, зокрема вчительських і педагогічних різних рівнів, визначено їх мету і завдання, складові фондів [386]. Слід зазначити, що досить важливим документом для даного дослідження були матеріали Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотечних працівників (1926), на якому були присутні представники бібліотек всіх типів і видів і який визначив головну мету діяльності всіх книго-

збірень УСРР: політичне виховання населення, інформаційне забезпечення соціально-економічного розвитку, освіти і науки республіки. На з'їзді було підняте питання статусу бібліотечного працівника, якого пропонувалося прирівняти до відповідної категорії шкільних працівників [338, с. 12]. Особливо наголошувалось на тісній співпраці шкільних бібліотекарів і вчителів [Там само].

Нами було проаналізовано наукові публікації, промови та виступи державних, громадських діячів і відомих педагогів, бібліотечних працівників Російської імперії наприкінці XIX – у 20-х рр. XX ст., УНР, УСРР, в яких підкреслювалась вагома роль книгозбірень у розвитку освіти народу. Вони опубліковані у матеріалах з'їздів, нарад, конференцій, які видані як окремими виданнями, так і на сторінках періодичних видань, зокрема на сторінках журналів освітньо-педагогічного та бібліотечного спрямування: «Вільна українська школа» (К., 1917–1920) [50], «Для народного учителя» (М., 1907–1917) [89], «Журнал Министерства народного просвещения» (СПб, 1834–1917) [106], «Світло» (К., 1910-1914) [371], «Учительське слово» (Л., 1912–1926) [445] та ін. Важливою групою документів для дослідження були праці провідних українських вчених 20-х років XX ст. Л. Биковського [24], Ю. Меженка [220], С. Постернака [311] та ін.

Неабияку роль у нашому дослідженні зіграли довідкові видання. Перша група – енциклопедії, словники, путівники, календарі, довідники, статистичні збірники, друга група – вторинні документи: бібліографічні покажчики, каталоги, списки книг для формування фондів учительських бібліотек. У першій згаданій групі документів вміщено короткі довідки про педагогічні бібліотеки України: Острозької академії [266], спеціальну бібліотеку Педагогічного музею м. Києва [159–161], науково-педагогічну бібліотеку УНДІПу [439]. Це дало змогу нам дізнатися про їх історію, місцезнаходження, чисельність фондів.

Друга група – каталоги книг для вчительських і педагогічних бібліотек, видані ХТГ та КТГ, Полтавським земством [151–157], державними органами та провідними діячами Російської імперії, зокрема С. Сірополком [384, с. 259–271]. Списки книг, друковані Міністерством народної освіти Російської імперії для вчительських бібліотек [404–407], засвідчують структуру фондів вищезначених книгозбірень на початку їх становлення і розвитку як у другій половині XIX ст., так і у першому десятилітті XX ст.

Науково-бібліографічне видання «Українська революція і державність (1917–1920)» (2001) [435], підготовлене відомими сучасними істориками, науковцями НБУВ, є першою спробою зібрання, узагальнення друкованих праць бібліографічним засобом, надало нам важливу, сконцентровану історіографічну та джерелознавчу інформацію про період Української революції, зокрема з історії розвитку національної освіти та бібліотек. Не можна не відзначити вагому роль для нашого дослідження підручників, посібників з питань педагогіки, теорії та організації бібліотечної справи, підготовлених науковцями як СРСР (К. Абрамов [1], М. Гриценко [139], М. Карташов [149], Т. Каратигіна [147], Ю. Столяров [413], І. Фрумін [452-453], О. Чубар'ян [468]), так і УСРР та сучасної України (З. Гімальдінова [128], В. Ільганаєва [130], Д. Пенішкевич [292], Т. Скрипник [128], М. Слободяник [395], О. Сухомлинська [228], Н. Фрідьєва [128] та ін.). У них висвітлено історію розвитку бібліотек, організацію їх діяльності, подано статистичні дані, висновки, без яких неможливим було б дослідження нашої теми.

Таким чином, наявний комплекс джерел дав змогу провести загалом вірогідне і об'єктивне дослідження історії розвитку педагогічних бібліотек у зазначених хронологічних межах.

* * *

У науковому обігу перебуває колосальний інформаційний матеріал щодо історії розвитку освіти в Україні та підготовки педагогічних кадрів для потреб галузі. Невід'ємною складовою вищезазначеного були педагогічні бібліотеки, проте до цього часу у вітчизняному бібліотекознавстві відсутнє історичне дослідження зі становлення та розвитку даних бібліотек України, зокрема, упродовж II половини XIX – поч. XX ст. – ренесансного періоду в історії вітчизняної освіти та бібліотечної справи.

Історіографія проблеми розвитку педагогічних бібліотек України має складний і неоднозначний характер. Наявний комплекс джерел дав змогу провести загалом вірогідне і об'єктивне дослідження динаміки педагогічних бібліотек в означених хронологічних межах. З'ясовано, що педагогічні бібліотеки беруть свій початок від перших книгозбірень, що з'явилися на українських етнічних землях у XI ст. при монастирях, церквах, завданням яких було поширення християнства, освіти та самоосвіти різних верств населення. Тенденції розвитку цих бібліотек продовжили книгозбірні братських шкіл Києва, Луцька, Львова протягом XVI – I пол. XVII ст., про що свідчать їх провідні групи користувачів (вчителі та учні) та відповідна спрямованість фондів (словники, літописи, книги з філософії, богослов'я, художні твори грецькою, латинською мовами, підручники, частину яких, зокрема, написали вчителі братських шкіл, тощо).

Характерною ознакою бібліотек навчальних закладів II пол. XVII ст. є розпочата структуризація їх фондів відповідно до інформаційних потреб основних категорій користувачів: професорів і студентів, яка продовжувалась й надалі. У II пол. XIX ст. (1871) такий підхід до формування бібліотек у вчительських інститутах, семінаріях, школах був закріплений спеціальними інструкціями Міністерства народної освіти Російської імперії, де, зокрема, наголошувалось на

доцільності існування у навчальних закладах двох бібліотек – фундаментальної і навчальної, вчительської та учнівської. Саме у фундаментальній бібліотеці навчального закладу зароджуються типологічні елементи спеціальної педагогічної бібліотеки, зокрема: фонд, призначений для забезпечення фахових інформаційних потреб тих, хто вчить; бібліотечно-інформаційна діяльність; категорії користувачів – педагоги, професори.

Установлено, що на українських етнічних землях спеціальні педагогічні бібліотеки поза навчальними закладами почали функціонувати на Лівобережжі – з 70-х рр. XIX ст., на Правобережжі – з 90-х рр. XIX ст., на західноукраїнських землях – з 1914 р., чому сприяв соціально-економічний розвиток держав, динаміка наук, зокрема педагогічної, у тому числі національної педагогічної освіти і практики, громадська ініціатива.

Формування мережі педагогічних бібліотек припадає на 70-ті рр. XIX ст. і пов'язане також з діяльністю органів самоврядування, громадських та культурно-просвітницьких установ. У 90-х рр. цього ж століття на українських етнічних землях функціонують бібліотеки як учительські – при навчальних закладах; довідково-педагогічні або зібрання посібників у справі народної освіти – при громадсько-просвітницьких установах; центральні педагогічні книгозбірні при губернських земських управах, педагогічних музеях. У першому десятилітті XX ст. було засновано Центральну педагогічно-наукову бібліотеку м. Львова. Дані бібліотеки мали спільні типологічні ознаки: єдину мету, спеціальні фонди, єдині категорії користувачів, цілеспрямовану бібліотечно-інформаційну діяльність.

Віднесення педагогічних бібліотек до типу спеціальних відбулося на поч. XX ст., коли спостерігалася диференціація та інтеграція наук, розвиток педагогічної науки і освіти в Російській імперії. Педагогічні книгозбірні у цей період були

представлені кількома різновидами, поступово формувалася і розширювалася їх мережа, удосконалювалася її структура.

Проведений нами історіографічний аналіз дозволив визначити наступні фактори впливу, які обумовлювали основні історичні етапи розвитку педагогічних бібліотек у контексті історії України, освітньої та бібліотечної справ протягом другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.:

- інтенсивний соціально-економічний розвиток на українських етнічних землях, накопичення нового наукового знання, що безпосередньо впливало на подальший розвиток фундаментальних наук, зокрема педагогічної, поглиблення змісту навчально-виховного процесу в навчальних закладах різних рівнів;

- реформування освітньої галузі у другій половині ХІХ ст. на українських етнічних землях сприяло суттєвому збільшенню мережі навчальних закладів різного рівня, педагогічних кадрів для них, зростанню кількості учнів та студентів;

- реформаційні процеси в освітній галузі вплинули на розвиток бібліотек як у структурі навчальних закладів, так і у започаткуванні нових, зокрема поза ними, фонд яких формувався відповідно до фахових інформаційних потреб основних груп їх користувачів.

Здійснений аналіз дав змогу виявити найхарактерніші типологічні ознаки спеціальних бібліотек, зокрема педагогічних, а саме: соціальне призначення, категорія користувачів, характер їхніх інформаційних потреб та орієнтація ресурсів бібліотеки на задоволення фахових інформаційних потреб різних груп користувачів, спрямованість інформаційної, науково-дослідної діяльності книгозбірень на потреби галузі, підпорядкованість єдиному освітньо-педагогічному відомству.

Аналіз типологічних ознак педагогічних бібліотек дав підстави для уточнення базового поняття монографічного дослідження.

Педагогічна бібліотека – це спеціальний інформаційний або науково-інформаційний заклад, основним завданням якого є формування, зберігання інтегрованого освітянського документально-інформаційного ресурсу та здійснення відповідного забезпечення фахових інформаційних потреб педагогічних, науково-педагогічних кадрів щодо розвитку педагогічної науки, освіти і практики та інших верств населення, що займаються організованою чи самоосвітньою діяльністю.

ПЕДАГОГІЧНІ БІБЛІОТЕКИ ТА ЇХНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ (друга половина XIX ст. – 1917 р.)

2.1. Земські спеціальні бібліотеки для обслуговування вчителів

Поглиблення в Росії кризи феодально-кріпосницької системи на початку XIX ст., формування капіталістичних відносин, поразка в Кримській війні (1854–1856), пожвавлення визвольного руху змусили царський уряд провести у 60–70-х роках XIX ст. низку глобальних реформацій, зокрема скасування у 1861 р. кріпосного права, що стало імпульсом до важливих реформ в освіті, культурі та соціально-економічного й суспільно-політичного поступу держави.

На українських землях пореформений період також позначився розвитком капіталістичних відносин. Кількість промислових підприємств уже в 1869 р. зросла до 3712 [191, с. 215]. У середині 60–70-х років XIX ст. промисловий переворот характеризувався інтенсивним будівництвом залізниць, прискореним розвитком металургійної, залізорудної та видобувної, харчової і легкої промисловості, річкового й морського транспорту. На українських землях швидкими темпами почала розвиватися цукрова промисловість. Україна стала чи не єдиним і основним постачальником цього продукту в Російській імперії, виробляючи 87,8 % загальноросійського цукру [34, с. 6]. За кордоном Російська імперія продавала 75 % зерна, вивезеного з України [180, с. 67]. У провідних галузях промисловості ручна праця активно замінювалася системою машин, використовувалася вільнонаймана робоча сила.

У січні 1864 р. у державі відбулася земська реформа, внаслідок якої у губерніях почало діяти земське самоврядування. Виконавчі органи земств – управи – взяли під свою опіку розвиток торгівлі, комунікацій, освіти, охорону здоров'я тощо. Це була одна з найактуальніших реформ свого часу [43; 64; 69].

Соціально-економічний розвиток держави зумовив об'єктивну потребу в освічених, кваліфікованих кадрах, що спонукало органи влади стати на шлях змін у сфері освіти. На цей час у ряді країн Західної Європи вже діяв закон про обов'язкову освіту. Раніше за інших це зробили німецькі держави Саксонія, Баварія, Пруссія. У наступні десятиріччя відповідні закони запровадили Англія, Франція, США [265, с. 68]. Така урядова політика в галузі народної освіти у передових країнах світу принесла вагомі результати. Так, у кінці XIX ст. рівень писемності у Баварії, Пруссії, Саксонії, Швеції був майже стовідсотковим, у Великобританії та Франції він перевищив 90 %, в Австрії – 70 % [455, с. 56].

У Російській імперії напередодні реформ письменних було не більше 6 % [333, с. 206]. До навчання допускалися тільки діти заможних верств населення. Переважна більшість дітей міщан, селян не мала можливості вчитися й залишалася неписьменною. Таке становище пояснювалося політикою царського уряду щодо народної освіти до другої половини XIX ст. Витрати на освіту в Росії становили лише 2 % державного бюджету, тоді як в Англії – 10 %, Франції – 6,4 %, у Пруссії – 6 % [333, с. 207].

Тож об'єктивні чинники змусили царський уряд зробити рішучі кроки щодо розвитку освіти: уже в 1863 р. створити в Російській імперії замість шести – десять навчальних округів – Петербурзький, Московський, Казанський, Харківський, Одеський, Київський, Віленський, Варшавський, Дерптський, Оренбурзький [286, с. 70], де призначені попечителі дбали про освіту в окрузі. У 1864 р. було проведено шкільну

реформу, що стала прогресивним кроком порівняно зі шкільним статутом 1827 р. За новим «Положением о начальных народных училищах» (1864) [302] початкові школи різних відомств підпорядковувались Міністерству народної освіти і оголошувались загальностановими; було розширено мережу народних училищ, упроваджувалося три типи початкових шкіл: міністерські, земські, церковнопарафіяльні, де могли навчатися діти різних верств населення.

Цього ж року Міністерством народної освіти був затверджений «Статут гімназій і прогімназій», яким передбачалося створення гімназій двох типів – класичні й реальні, що мали як давати учням загальну освіту, так і готувати їх до вступу в університети. Згідно з цим Статутом можливість вступу до гімназій отримали діти різних станів і віросповідання [443]. У цей період також було оновлено університетський статут (1863), який став демократичнішим за змістом від попереднього, що відкрило новий етап у розвитку вищої школи. Відновлювались автономія університетів, повноваження Ради професорів, виборність посади ректора, професорів, викладачів, право самостійного присудження вчених ступенів тощо [286, с. 68–69].

Як відгук на загальні події у державі активізується громадсько-просвітницька та науково-педагогічна діяльність. З'являються ґрунтовні дослідження з педагогіки, започатковуються спеціальні педагогічні журнали («Журнал Министерства народного просвещения» (1834–1917), «Семья и школа» (1871–1888), «Русская школа» (1890–1917), «Педагогический музей» (1910–1914), «Світло» (1910–1914) та ін.), розвиваються національна література, мистецтво, виникають сприятливі умови для національно-освітнього руху в Україні. Упродовж 1859–1862 рр. в Україні працювало 111 безплатних недільних шкіл, де навчання велося рідною мовою [31, с. 532]. Незважаючи на перешкоди, в цей час діяла Харківська недільна школа під керівництвом

Х. Алчевської, започаткована у 1862 р., але офіційно зареєстрована 1870 р. Вона не припиняла своєї роботи протягом усієї другої половини ХІХ ст., її вважали «матір'ю всіх недільних шкіл Росії» і прикладом для наслідування [464, с. 136; 225]. Значну роль в організації недільних шкіл в цей період відіграв попечитель Київського навчального округу М. Пирогов. Для тих, хто навчався у недільних школах, українські діячі створювали підручники і посібники українською мовою. У цей час побачили світ «Грамматка» П. Куліша (1857, 1861), «Буквар южнорусский» Т. Шевченка (1861), «Українська граматка» І. Деркача (1861), «Українська абетка» М. Гатцука (1861), «Грамматка для українського люду» Л. Яценка (1862), «Українські прописи» (1862), «Арихметика, або щотниця» О. Кониського (1863) та ін. [228, с. 14]. Отже, друга половина ХІХ – початок ХХ ст. в Російській імперії й, зокрема, на українських землях є не лише періодом технічного перевороту, а й ренесансом духовного та культурно-освітнього розвитку суспільства.

Реформування шкільної системи, розширення мережі навчальних закладів спричинило, як першочергову, потребу щодо підготовки численної когорти педагогічних кадрів, підвищення їхнього фахового рівня. Без вирішення цих важливих питань неможлива була реорганізація школи. До 50-х років ХІХ ст. підготовку педагогічних кадрів у Росії забезпечували здебільшого педагогічні інститути при університетах, але через невелику кількість набору студентів, а отже й випускників, потреба в учителях була гострою. Всього в Росії педагогічні інститути при університетах випустили у 1828 р. – 260 учителів, у 1843 – 230, у 1850 – 200 вчителів [286, с. 51]. У 50-х роках ХІХ ст. ці заклади було взагалі ліквідовано. Серед спеціальних педагогічних закладів у цей період на всю Росію діяло лише три вчительські семінарії [178, с. 100]. Передові діячі освіти й культури – О. Герцен, Т. Шевченко, К. Ушинський, М. Корф, В. Вахтеров та інші –

постійно порушували питання щодо повноцінної системної підготовки вчительських кадрів у спеціальних навчальних закладах. Зокрема, К. Ушинський наголошував, що «найістотнішим недоліком у справі російської народної освіти є нестача хороших наставників, спеціально підготовлених до виконання своїх обов'язків» [447, с. 31]. Поза тим, стверджував він, вчителю потрібні педагогічні знання, які відрізняються не енциклопедичністю, а чіткістю, ясністю й різноманітністю. К. Ушинський був палким прихильником зарубіжного досвіду підготовки вчителів, наголошуючи на тому, що особливо важливими його складниками є створення пересувних бібліотек, випуск періодичних видань для вчителів [447, с. 31–38] та читання педагогічної літератури [446].

З 60-х років XIX ст. Міністерство народної освіти, Святійший синод та відомство імператриці Марії взяли на себе керівництво підготовкою вчителів, у зв'язку з чим наприкінці 60-х років у державі створюються навчальні заклади для підготовки вчительських кадрів. В Україні першу вчительську семінарію було відкрито 1869 р. у м. Коростишів (за даними С. Русової, у 1873 р.) [364, с. 44], яка щорічно випускала 10–12 вчителів [72, с. 458; 30, с. 48]. У 1871 р. уже налічувалося 5 вчительських семінарій, наступного року було відкрито ще 6, упродовж 1873–1875 років – 11 (усі відкрито земствами) [181, с. 138]. У 1910 р. на українських землях у м. Глухові запрацював перший вчительський інститут – закритий навчальний заклад із трирічним строком навчання, ґрунтовній підготовці майбутніх вчителів у якому сприяли не тільки високий професійний рівень педагогів, а й педагогічна та методична література, яка збиралася у педагогічному музеї інституту (1910).

Розгортання підготовки педагогічних кадрів дало свої результати: наприкінці XIX ст. у державі діяла мережа навчальних закладів різних видів і типів, яка готувала вчителів, у т.ч. для народних училищ. Всього у відомстві Міністерства народної освіти Російської імперії в цей період налічувалось

78 навчальних закладів, у їх числі 10 вчительських інститутів, які готували вчителів для початкової школи, 53 вчительські семінарії, 12 вчительських шкіл [181, с. 140–141]. При всіх новостворених вищих педагогічних навчальних закладах, вчительських семінаріях, гімназіях [190; 195] відкривалися бібліотеки, де, згідно з відповідними інструкціями Міністерства народної освіти Російської імперії, зокрема для інспекторів народних училищ Київської, Волинської та Подільської губерній [126; 131–133], їх фонд складався з фундаментального і навчального, вчительського й учнівського.

У другій половині XIX ст. у зв'язку з поглибленням змісту освіти, розширенням навчальних програм постала гостра потреба поповнювати фонди бібліотек навчальних закладів новою літературою з педагогіки, психології, гуманітарних дисциплін тощо. Це відбувалося не лише за кошти навчальних закладів; причетними були й меценати, діяльність яких у даний період ставала доволі активною. Така тенденція прослідковується не тільки у бібліотеках ліцеїв, гімназій, а й у розвитку книгозбірень новостворених навчальних закладів різних видів, зокрема вчительських семінарій [133].

Слід зазначити, що на початку своєї діяльності земства мало займалися питаннями освіти (за деякими винятками). Та й законодавчо не передбачалося державне фінансування земських витрат [69, с. 209]. Тільки з другої половини 70-х років XIX ст. вони почали розвивати діяльність на ниві шкільництва, зосередивши увагу на таких питаннях:

- підготовка вчительських кадрів для земських шкіл;
- утримання існуючих і відкриття нових шкіл;
- підвищення кваліфікації вчителів шляхом заснування бібліотек, проведення літніх курсів, з'їздів;
- відкриття шкільних, вчительських, народних бібліотек та педагогічних бібліотек при земствах;
- видання необхідних для школи підручників, посібників тощо.

З 80-х років XIX ст. земські управи Російської імперії розпочали виділяти кошти на народну освіту, зокрема ними було виділено близько 10 млн, точніше 9 699 602 руб., що складало понад 3/4 (78,6 %) всіх своїх витрат [265, с. 41]. Таким чином, якщо витрати земств на народну освіту у 1868 р. становили тільки 5,1 %, то у 1890 – 15 %, у 1903 – 18,8 % [265, с. 41]. Земства надавали допомогу державним семінаріям у справі підготовки вчительських кадрів та відкриття земських вчительських семінарій, для стипендій вчителю, на поповнення фондів семінарських і шкільних бібліотек. Зауважимо, що самоврядувальна діяльність в Україні розпочалася передусім на Лівобережжі. Особливо активною і послідовною вона була у Харківській та Полтавській губерніях. Земства засновували навчальні заклади для підготовки народних вчителів, зокрема вчительські курси при повітових училищах, двокласні вчительські школи, відкривали при них і бібліотеки. У 1910 р. земства Лівобережної України виділили на розвиток освіти у своїх губерніях: у Полтавській – 3636,6 тис. руб., Харківській – 2644,6 тис. руб., Катеринославській – 2628,5 тис. руб., Херсонській – 2546,7 тис. руб., Чернігівській – 1996,4 тис. руб. [45, с. 84]. Як бачимо, земства щороку збільшували асигнування на освіту.

Яскравим прикладом відданості освітянській справі у цей період була діяльність барона М. Корфа (1834–1883) – видатного земського діяча і педагога, який працював у 60–70-х роках XIX ст. на ниві народної освіти і фактично керував нею не тільки в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, а й у сусідніх повітах: Маріупольському та Бердянському [353, с. 139]. М. Корф заснував тип дешевої земської трирічної школи, особисто розробив програму навчання, підготував у своїй школі та на земських учительських курсах чимало вчителів, складав підручники для учнів і учителів, відкривав при школах бібліотеки. Досвід М. Корфа використовувався по всій Росії. Його діяльність високо оцінювали

К. Ушинський, С. Русова, педагогічна громадськість Російської імперії. Як відзначають сучасники М. Корфа, у школах, заснованих ним, крім освічених вчителів і всього необхідного приладдя, були ще й садочки, бібліотеки, книжкові склади, «тоді як більшість не тільки тодішніх, але і нинішніх народних шкіл все ще не можуть добитися цих необхідних при них закладів» [294, с. 57, 95]. М. Корф був одним із перших земців, які ініціювали започаткування вчительських книгозбірень, педагогічних з'їздів [364, с. 35]. Активними послідовниками М. Корфа були земці Харківської губернії, які також відкривали школи і бібліотеки, організували вчительські курси і педагогічні класи. Учительські школи у Харківській губернії діяли у с. Велика Писарівка (Богодухівський повіт), м. Слов'янськ (Ізюмський повіт), с. Дергачі (Харківський повіт) та в ін. [407]. Починаючи з 70-х років XIX ст. педагогічні класи і курси стали відкриватися і в Полтавській губернії, вчительські семінарії були відкриті у Великих Сорочинцях, Лубнах, Костянтинівграді та інших містах [61, с. 24–36].

Розвиток освіти, поглиблення її змісту, розширення мережі навчальних закладів, а, отже, і збільшення кількості вчителів актуалізували питання забезпечення фахових потреб освітян не тільки в закладах, де відбувалась їх підготовка до професійної діяльності, а й у подальшій роботі в народних училищах. Постала гостра потреба у заснуванні при новостворених народних училищах бібліотек зі спеціальним фондом підручників, книг з педагогіки, виховання, методик викладання предметів, наочних матеріалів. Згідно з «Показчиком бібліотек Росії» Г. Геннаді (1864), на рубежі 50–60 років XIX ст. чисельність бібліотек та їх фондів на всій території Росії була невеликою – усього 280 бібліотек різних типів і видів [434]. Звісно, вони не могли задовольнити фахові потреби збільшеного заgonу вчителюства. До того ж громадські бібліотеки, в тому числі й комерційні, започатковані в Росії у 60-х роках XIX ст., були переважно у великих містах.

Земства, взявши на себе обов'язки з розвитку освіти населення, були переконані, що без кваліфікованих вчителів не може бути школи. Вони усвідомлювали, що спеціальні бібліотеки для вчителів є неодмінною умовою підвищення їхнього фахового рівня.

Отже, в історії становлення земських бібліотек для вчителів можна виділити три основні періоди розвитку: 1870–1890 рр. – перші кроки щодо їх заснування; 1890–1914 рр. – широкий рух з відкриття вчительських й педагогічних бібліотек; 1914–1917 рр. – заснування мережі вчительських бібліотек в Україні.

Затверджена у 1871 р. «Инструкция инспекторам народных училищ губерний: Киевской, Подольской и Волынской» проголошувала, що при народних училищах можуть бути відкриті навчально-допоміжні інституції: а) бібліотека учительська...; б) бібліотека учнівська...; в) склад зібрання підручників, навчальних посібників і класних наочностей, які попередньо мають бути схвалені Міністерством народної освіти [126, с. 22].

Згідно з цим документом, земства з 70-х років XIX ст. почали започатковувати при школах бібліотеки – як учнівські, так і вчительські. Заснування вчительських бібліотек мало на меті таке:

– підвищення фахового рівня вчительства через ознайомлення з різними педагогічними теоріями і проектами, перевірка на власній практиці загальних поглядів і технічних прийомів авторитетів у галузі педагогіки; систематичне ознайомлення вчителів з проблемами шкільної справи і шкільної освіти загалом; через фахові видання, які були для вчителя чи не єдиною можливістю підвищувати свою загальну освіту – як керівнику народної школи, як головному працівнику у сфері позашкільної освіти, як представнику інтелігенції на селі.

Підкреслювалося, що народний вчитель, проживаючи в селі, потребував друкованого слова для «легкого читання,

завдяки якому він міг би відпочити розумом і серцем. Від широкого розповсюдження друкованого слова серед вчительства буде вигравати шкільна справа і популяризація науки» [431, с. 25].

Отже, на початку 70-х років XIX ст. у структурі земських шкіл почали формуватися вчительські бібліотеки. Фонди їх були невеликими, бо кількість книг залежала від фінансування земств. За даними М. Тулупова і П. Шестакова, упродовж першого десятиліття становлення вчительських бібліотек кількість книг у деяких з них становила подекуди 8,1 назви, або 10,1 томів, з часом ці показники збільшувались. До фондів вчительських бібліотек надходили і фахові періодичні журнали. Треба зазначити, що важливість заснування таких бібліотек розуміла невелика кількість земців, інструкція про їх відкриття у багатьох викликала подив і навіть супротив.

Але деякі земства України, а саме Харківське, Полтавське та Чернігівське, з кінця 70-х років почали відкривати й комплектувати вчительські бібліотеки, що стало важливим напрямом їх діяльності. Комплектування вчительських бібліотек у Російській імперії в цей період відбувалося згідно зі списками книг, рекомендованих Вченим комітетом Міністерства народної освіти, що друкувалися на сторінках фахових педагогічних журналів того часу: «Журнале Министерства народного просвещения», «Известиях по народному образованию», «Русской школе», «Світлі» [404; 406] та ін. [95, с. XI–XII; 94, с. 63–64]. За відсутності спеціальних бібліотек вчителі користувалися фондами шкільних бібліотек, які в цей період набули свого розвитку.

Шкільні бібліотеки, засновані земствами, теж підпорядковувались Міністерству народної освіти. Фонди цих бібліотек комплектувалися за каталогами, які Міністерство видавало щоп'ять років, та щорічними доповненнями до них. Каталоги містили невелику кількість літератури, що виходила в Росії і відповідала запитам школи й диференціювалася для бібліо-

тек середніх і початкових навчальних закладів, народних училищ. Для церковноприходських шкіл аналогічні каталоги випускав Синод. У каталозі для шкільних бібліотек зазначалося: «...выбор книг и журналов для сих библиотек производится не иначе как с разрешения директоров гимназий и училищ, книги и журналы, приобретаемые для сих библиотек, должны составлять собственность учебных заведений и затем, по содержанию своему, удовлетворяют потребностям тех заведений» [56, с. 91].

З 70-х років XIX ст. шкільні бібліотеки почали обслуговувати також і доросле населення. Це стало можливим після наказу Міністерства народної освіти 1867 р., за яким фундами шкільних бібліотек мало змогу користуватися доросле населення за умови, що видавалися книги додому у позанавчальний час, «...чтобы публика ни в коем случае не была допущена к чтению в помещении библиотеки, но чтобы ей предоставлено было пользоваться книгами для чтения лишь на дому, книги должны быть выдаваемы в определённые дни и часы и отнюдь не в течение классного времени. На учреждение публичной библиотеки в училищном доме каждый раз должно испрашиваемо быть Министерство народного просвещения» [56, с. 91]. У 70–90-х роках XIX ст. шкільні бібліотеки, які обслуговували вчителів, школярів і доросле населення, дістали назву народно-шкільних. Їх кількість на території Лівобережної України щороку збільшувалась. Так, у Херсонській губернії у 1882 р. налічувалося 182 бібліотеки, в Харківській у 1895 р. – 233, в одному з повітів Катеринославської губернії у 1883 р. при кожній сільській школі були організовані бібліотеки, і на утримання шкіл та бібліотек було витрачено 3211 руб. 19 коп. [56, с. 92]. У 1901 р. у Полтавській губернії діяла 381 бібліотека, з них 195 – народно-шкільних, на які було витрачено земством у 1897–1901 рр. 4950 руб. [231, с. 75]. Бібліотечні послуги в цих книгозбірнях надавав учитель, як правило, безкоштовно. У

зв'язку з тим, що фонди в цих шкільних бібліотеках комплектувалися відповідно до Каталогу, затвердженого Міністерством народної освіти, ця література більше відповідала запитам школи, а не задоволенню потреб населення. Та й режим роботи такої бібліотеки обмежував користування нею. На початку 80-х років XIX ст. земства згідно з «Правилами о народных библиотеках» (1890) започатковують новий тип бібліотек, називаючи їх «бібліотеки-читальні», «прилюдні» або «народні бібліотеки», що підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ і мали необмежені права в комплектуванні фондів. Сільські народні бібліотеки у середньому мали більший за чисельністю фонд, ніж шкільні бібліотеки [56].

У 1905 р. вийшли нові правила про народні бібліотеки, якими скасовувалося комплектування бібліотек згідно з каталогами. У п'ятому параграфі цих правил зазначалося, що народні бібліотеки можуть комплектуватися як учнівські, учительські, публічні, тобто в них розширювалися фонди, що ними могли користуватися і вчителі [199, с. 16–18]. Це була велика перемога демократичних сил, нового часу. Але на практиці народно-шкільні бібліотеки у багатьох місцях ще тривалий час комплектувалися по-старому: по-перше, у зв'язку з тим, що бібліотекарі не знали цих правил; по-друге, керівництво не давало дозволу комплектуватися по-новому. Надалі для підвищення фахового рівня вчителів земства почали засновувати повітові та районні бібліотеки, зорієнтовані на місцеву інтелігенцію, передусім на учителів як земських шкіл, так і церковноприходських, готувати фахівців бібліотечної справи. Уже у 1910 р. безкоштовних бібліотек-читалень у Херсонській губернії діяло – 1367, у Полтавській – 2868, у Харківській – 5771 [252, с. 4]. На початку XX ст. при губернських земських управах Лівобережжя було введено штатну посаду керівника бібліотечної справи.

У кінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. з метою підвищення загальноосвітнього і фахового рівня вчителів земства

Лівобережної України спільно із товариствами поширення грамотності почали організовувати з'їзди та літні курси. На літніх педагогічних курсах з кількістю слухачів 20–40 осіб бібліотекарі демонстрували педагогічну літературу й фахову періодику. Земства спільно з товариствами грамотності влітку також влаштовували курси з питань бібліотекознавства, на які приїздило чимало слухачів [178, с. 100–101]. Надалі земства стали активно співпрацювати не тільки з товариствами грамотності, а й з «Просвітою», асигнуючи видання спільних підручників, методичної літератури, програм, конспектів лекцій, дидактичних матеріалів для заснованих шкільних та народних бібліотек [362–364]. На початку 1900-х років, підсумовуючи свою 40-річну діяльність, земства Харківської губернії зазначали, що ними в губернії започаткований тип народної школи, відкрито 576 земських народних шкіл, де навчалось 31 502 учні; 1561 народне училище всіх відомств, де працювало 2275 вчителів, не враховуючи заоновчителів, і навчалось 108 487 учнів. У кожному земському навчальному закладі була відкрита бібліотека [19, с. 160]. За свідченням теоретиків земської педагогіки Є. Звягінцева та С. Сірополка, Харківське губернське земство належало до провідних установ самоврядування в Російській імперії «розмірами витрат на народну освіту, а також багатством і різноманітністю форм освітньої діяльності» [229, с. 7]. У 90-х роках XIX ст. за показниками позашкільної освіти Харківська губернія постійно посідала одне з провідних місць не тільки в Україні, а й у загальноросійському масштабі [19, с. 160]. Завдячуючи активній діяльності земств бібліотечну справу у губерніях Лівобережжя було піднесено на доволі високий рівень, мережа бібліотек щороку зростала. Отже, бібліотеки, які започатковували держава і земства, поділялися на такі види: вчительські, учнівські, народно-шкільні, прилюдні бібліотеки, або бібліотеки-читальні. Основною функцією прилюдних та народно-шкільних книгозбірень було піднесення

освітньо-культурного рівня населення, а вчительських бібліотек – забезпечення фахових потреб учителів [459, с. 37–40].

Активна діяльність земств, товариств, громадських об'єднань щодо підвищення кваліфікації вчителства та освітньо-культурного рівня населення підштовхнула державні органи до рішучих дій у галузі освіти і бібліотечної справи. 22 грудня 1880 р. Міністерство народної освіти видає (за № 1462) проект «Положения о центральных учительских библиотеках», в якому повідомляється, що при одному з губернських училищ або при земській управі можуть засновуватися центральні учительські бібліотеки з метою надання викладачам початкових училищ можливості ознайомлюватися із сучасною літературою про стан освіти й педагогіки, з кращими творами вітчизняної літератури. Центральні учительські бібліотеки могли відкриватися на кошти земських і міських зібрань, а також на кошти приватних осіб. Училищна рада зобов'язана була щорічно подавати звіт про роботу бібліотеки земським зборам або благодійникам. Центральна бібліотека, яка могла розміщуватися у земській управі або при одному з міських училищ, мала складатися з педагогічного, загальноосвітнього, навчального відділів й відділу дитячого читання та навчальних посібників [492].

Згідно з «Положением...» в учительській бібліотеці мала накопичуватися література з педагогіки та її основних курсів, усі російські педагогічні журнали, художня та різногалузева література, обов'язковий примірник навчального підручника з усіх предметів курсу початкового, міського і повітового училищ, твори для дітей, журнали й різні видання для народного читання, а також географічні та історичні карти. Весь фонд бібліотеки мав сприяти самоосвіті вчителів шляхом їх ознайомлення з кращими творами з усіх галузей знань. Учителі користувалися бібліотеками безкоштовно, а інші користувачі – за умови відповідного грошового внеску. Ко-

шти за користування бібліотекою, згідно з цим документом, спрямовувалися на комплектування фонду бібліотеки та на винагороду завідувачеві бібліотеки. Проект «Положення...» був розісланий для обговорення в губернські училищні ради навчальних округів України. Від Чернігівської, Полтавської та інших губернських рад надійшли позитивні відгуки. Пропозицію про впорядкування центральних учительських бібліотек вони оцінили як украй необхідну і для самоосвіти народних учителів, й для поширення грамотності й наукових знань серед сільського населення. Згодом учительські бібліотеки утворилися у Києві, Харкові й у інших містах та селах України [492]. Фонди цих бібліотек і надалі формувалися за каталогами книг, що їх видавало Міністерство народної освіти. Хоча були і винятки із правил. Так, зокрема, управлінці, зокрема попечитель Київського навчального округу дозволив комплектувати бібліотеки періодичними виданнями і книгами, що не були вказані у міністерському каталозі, за однієї умови – під особисту відповідальність директора училища. Це пояснюється тим, що багато книг цензурою було заборонено. Проект «Положення...» став важливим кроком у становленні та діяльності вчительських бібліотек, задоволенні фахових потреб освітян.

За даними статистичних матеріалів, зводів постанов земств, інших історичних і літературних джерел, найбільш активними серед губерній Лівобережної України у втіленні проекту «Положення...» в практику наприкінці XIX ст. знову-таки були земства Харківської та Полтавської губерній. Вони порушили питання про створення мережі бібліотек для вчителів, а саме: районних та центральних вчительських бібліотек, зокрема при земських управах.

У 1887 р. шкільна комісія Золотоніського земства у Полтавській губернії розробила проект «Положення о центральной учительской библиотеке» повітової управи, який надав би змогу вчителям земських шкіл знайомитися з кращими

творами художньої літератури та сучасним станом педагогічної науки. У 1906 р. Центральна педагогічна бібліотека Полтавського губернського земства розпочала роботу. Управа надрукувала каталог книг, що знаходились у бібліотеці, і надіслала по одному примірнику до кожної школи [157]. Бібліотека передплачувала педагогічні журнали «Русская школа», «Вестник воспитания», «Народный учитель», «Журнал Министерства народного образования» – загалом 41 назву. Від 90-х років XIX ст. Гадяцьке, Лохвицьке та Прилуцьке земства почали фінансувати формування педагогічних відділів у народних книгозбірнях. У 1903 р. гласний Полтавського губернського земства Г. Данковський запропонував розглянути на зборах питання про відкриття учительських бібліотек у кожній школі. Починання було підтримано, і від цього часу асигнування вчительських бібліотек стало постійною статтею земських видатків. Полтавське губернське земство почало видавати «Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл» [61, с. 40–41].

У 1902 р. Міністерство народної освіти розробило проект статуту педагогічних музеїв для вчителів, у якому зазначалося, що в його структурі має бути спеціальна педагогічна бібліотека, а також бібліотека з прикладних знань, потрібних учителям початкових училищ [431, с. 18]. На жаль, проект статуту педагогічного музею так і не був затверджений, але багато провідних земств України все ж відкривали у своїх управах педагогічні музеї, бюро, спеціальні бібліотеки. У числі перших були земські діячі Полтавської губернії, які у 1906 р. відкрили Центральний музей наочних посібників, метою якого було ознайомлення вчителів з педагогічними творами, навчальними посібниками. Експонати і колекції музею також видавалися вчителям у тимчасове користування. Співробітники музею організовували виставки, проводили екскурсії [306, с. 42–44]. Подібні музеї діяли і в інших губерніях України: Харківській, Чернігівській. Земства нада-

вали асигнування як цим музеям, так і народним, шкільним та районним вчительським бібліотекам [36, с. 55]. Скажімо, у 1916 р. ці асигнування становили 9792 руб. [62, с. 104].

При губернських і повітових земських управах створювалися бібліотеки для земських службовців і, зокрема, вчителів. У 1886 р. шкільна комісія Золотоніського земства розробила проект Положення про центральну вчительську бібліотеку повітової управи. У 1894 р. земські збори Чернігівської губернії постановили створити спеціальний бібліотечний фонд для забезпечення фахових потреб вчительства [62, с. 85].

Отже, в кінці XIX – на поч. XX ст. набув розвитку рух зі створення бібліотек для земських службовців і, зокрема, вчителів при губернських і повітових земських управах. У цей період в Чернігівському земстві працював Б. Грінченко, який багато уваги приділяв освіті українського народу, самоосвіті вчительства. Він написав «Українську граматику до науки читання і писання», «Рідне слово», брав участь у заснуванні шкільних та вчительських бібліотек у губернії, створюючи для них каталоги книг [41, с. 21]. Пізніше Б. Грінченко свої педагогічні ідеї втілює у теоретичних працях «Народні вчителі і українська школа» (1906), «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1906), в яких порушить питання про важливість освіти українського народу рідною мовою, переконливо стверджуючи, що без розвитку рідної мови та культури не може бути розвитку самого народу, його національної свідомості.

Отже, як показав аналіз наукових праць й статистичних збірників, у кінці XIX ст. збільшилася кількість шкіл, зросли асигнування на народну освіту, порівняно з 70-ми роками XIX ст., а, відповідно, зросла і кількість вчителів. Таким чином, у 1900–1914 рр. питання загальнодоступності навчання в Російській імперії стає реальністю, зокрема завдячуючи активній діяльності земств.

У кінці XIX ст. для організації та удосконалення земської освіти діячі народної освіти С. Сірополко, Є. Звягінцев,

М. Чехов, А. Обухов, М. Тулупов, П. Шестаков готували спеціальні видання з рекомендаціями щодо організації установ і закладів, які забезпечували б фахові потреби вчительства та сприяли зростанню їх кваліфікації. Це мали бути такі заклади: довідково-педагогічне бюро, педагогічні музеї, вчительські та інші види бібліотек, з'їзди.

Проаналізувавши становлення вчительських бібліотек у Російській імперії у 90-х роках XIX ст., спеціалісти засвідчили, що зі 120 проанкетованих повітових земств Росії 78 мають бібліотеки, з яких 20 – виключно вчительські [431, с. 19]. Відзначено також, що губернських земств у Росії, які засновують центральні учительські бібліотеки в повітах, ще небагато, але така тенденція є і розвивається. Для підвищення рівня освіти населення провідні освітяни настійно рекомендували земствам використовувати кращий досвід губернських органів самоврядування і при кожному повіті відкривати 2–4 районні вчительські бібліотеки, в яких безкоштовно або за невелику плату можна користуватися книгами й спеціальними періодичними виданнями [431, с. 22]. Освітяни рекомендували відкривати також центральні вчительські бібліотеки не тільки в повіті при земствах, а і в учительських об'єднаннях, оскільки ці книгозбірні можуть вдало «доповнювати районні», радили створювати в центральних педагогічних бібліотеках відділи, де буде зібрано фахову вітчизняну та зарубіжну літературу, посібники, щоб учителі впроваджували в життя вагомий, «але все ще забутий принцип наочності». Позитивним для самоосвіти і прогресу вчителя вони вважали поєднання педагогічної бібліотеки з педагогічним кабінетом або музеєм [372, с. 21]. Так діяли земства Харківської губернії. Однак, незважаючи на поступове зростання кількості земських шкільних, вчительських бібліотек, їхнім фундам приділялася все ж недостатня увага, вони були бідними. Наприклад, у Херсонській губернії в 1897 р. у земській шкільній бібліотеці налічувалося лише

67 назв книг для вчителя [372, с. 25]. У цьому зв'язку земствам пропонувалося допомагати самоосвіті вчителів, поповнюючи фонди вчительських бібліотек – центральних та районних, виділяючи для цього кошти в розмірі 1000 руб. [372, с. 23]. Підкреслювалося, що через низьку заробітну плату вчителі не мають змоги передплачувати необхідні їм фахові видання. Наприклад, у 1904 р. з 810 опитуваних вчителів 430 не отримували ніякої фахової періодики, 170 – брали періодичні видання у священників, заможних людей, сусідів, 260 взагалі не користувалися такими виданнями. 380 народних вчителів передплачували загалом 426 журналів і 182 газети. Деякі земства допомагали земським вчителям, асигнуючи кожному до 5 руб. на передплату хоча б одного видання [372, с. 29]. Освітняни наполягали на тому, щоб у вчителя був вільний доступ до народних або прилюдних книгозбірень, рекомендуючи їм список обов'язкових книг для самоосвіти. У списку містилася література з усіх галузей знань.

У 1906 р. Міністерство народної освіти оприлюднило нові «Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях», в яких ішлося «о допущении в библиотеки для народных учителей всех книг и периодических изданий, разрешенных общей цензурой». У «Новых правилах о народных библиотеках» (1912) [245, с. 33] особлива увага приділялася фондам та контролю над ними. Зазначалося, що фонди народних бібліотек складаються з періодичних видань і книг, які допускаються Вченим комітетом Міністерства народної освіти в учнівські, вчительські, публічні бібліотеки, якщо є дозвіл інспектора. Підкреслювалось, що книги, подаровані благодійником, обов'язково проглядає інспектор. У «Новых правилах...» чітко зазначалося: хто відповідає за фонди в бібліотеці, як має вестися облік і що користування книгою в народних бібліотеках безкоштовне [245, с. 33]. Ці правила були вагомим кроком у розвитку бібліотечної справи, зокрема у розширенні фондів вчительських бібліотек,

наданні дозволу вчителям на користування фондами інших бібліотек.

У кінці XIX ст. – на поч. XX ст. у Російській імперії почали виходити праці відомих педагогів, які містили рекомендації щодо організації бібліотек, каталоги для формування фондів. У зв'язку з цим слід згадати діяльність юриста за освітою, педагога, бібліотекознавця за покликанням С. Сірополка щодо розбудови бібліотек у державі, зокрема його книгу «Народные библиотеки: порядок открытия и их организация» (1910) [377]. У 1914 р. вийшов збірник «Народное образование в земствах. Основы организации и практики дела» [229], підготовлений відомими земцями-освітянами. Ці видання мали на меті надати практичну допомогу в організації та розбудові народної освіти, в організації народних бібліотек згідно з «сучасними потребами» і «сучасним розмахом». Якщо в книзі «Народные библиотеки...» С. Сірополко приділяє увагу саме процесам організації народних бібліотек, то у збірнику «Народное образование в земствах» є матеріали, в яких увагу зосереджено на діяльності вчительських бібліотек різних видів: довідкової бібліотеки при відділі народної освіти, пришкольній, районних та повітових книгозбірнях. С. Сірополко зазначав, що «в переліку заходів, спрямованих на піднесення освітнього рівня тих, хто навчає, одне з чільних місць повинні посідати спеціально-вчительські бібліотеки» [384, с. 256]. Як додаток до організаційних рекомендацій він подав каталог книг, які рекомендував використати в комплектуванні вчительських бібліотек: пришкольній, районних, повітових [384, с. 259–271]. Каталоги, підготовлені С. Сірополком для кожного виду вчительських бібліотек, склалися з розділів: педагогіка, психологія, народна освіта, навчальні предмети та ін. Фонд пришкольної бібліотеки С. Сірополко радив комплектувати книгами з педагогіки та методики викладання предметів, довідниками для вчителя, літературою з історії зарубіжних країн, історії Росії. Приділяючи

особливу увагу формуванню розділу «Педагогика, психология и народное образование», він радив у пришкільних вчительських бібліотеках мати праці М. Пирогова, М. Корфа, К. Ушинського, Б. Грінченка та інших визначних педагогів XIX ст., оскільки ці твори допоможуть самоосвіті вчителя, а життя і діяльність видатних педагогів будуть вчителю прикладом для наслідування. Пропонований С. Сірополком каталог для районної вчительської бібліотеки був удвічі більший. Особливу увагу він приділяв комплектуванню фонду працями педагогів, зокрема А. Біне, М. Бунакова, К. Вентцеля, М. Остроградського, М. Пирогова, К. Ушинського та інших. Якщо для шкільної вчительської бібліотеки він радив закуповувати книги на суму 30 руб., то на районну С. Сірополко рекомендував витратити 100 руб. [384, с. 259–271]. Для повітової вчительської бібліотеки відомий педагог і бібліотекознавець рекомендував земствам виділяти 500 руб., щоб фонд педагогічної і методичної літератури був фундаментальним. Він також радив при повітових бібліотеках збирати повні комплекти підручників: абеток, хрестоматій для початкової школи. Невід'ємним складником фонду вчительської бібліотеки, на думку С. Сірополка, є книги з бібліотечної справи, довідкові видання. У розділі «Внешкольное образование. Справочные книги» він рекомендує свої книги з бібліотечної справи, а також книгу Л. Хавкіної «Руководство для небольших библиотек», твори М. Рубакіна й літературу з досвіду діяльності зарубіжних книгозбірень, енциклопедичні видання, зокрема «Практическую школьную энциклопедию». У кінці каталогу С. Сірополко подав список фахових періодичних видань, що виходили в той період в Російській імперії, які автор пропонує обов'язково передплачувати для вчителів за рахунок земств, яких на той час було 26 [384, с. 270–271]. Педагог рекомендував вчителям читати систематично і обов'язково коротко записувати прочитане, бо самоосвіта, як і шкільна освіта, не може бути неплановою

і безсистемною. Отже, С. Сірополко справедливо вважав, що спеціальні вчительські бібліотеки є невід'ємним складником розвитку освіти, необхідною умовою забезпечення фахових інформаційних потреб вчителів, підвищення їхнього загальноосвітнього та кваліфікаційного рівня.

З кожним роком ширився рух, спрямований на започаткування вчительських бібліотек на українських етнічних землях. Якщо через обмежене фінансування у земств не було змоги засновувати самостійні вчительські бібліотеки, то губернські земські збори, як-от у Харкові, Полтаві та інших містах Лівобережжя, рекомендували організувати педагогічні відділи при прилюдних бібліотеках, де б вони не відкривалися. Наприклад, у Харківській губернії на початок 1908 р. діяло 600 народних бібліотек, а до 1915 р. планувалося відкрити ще 116 народних бібліотек з педагогічними відділами при них.

З 90-х років XIX ст. земські відділи народної освіти Харківської, Полтавської губерній почали випускати «Каталоги книг для учительських бібліотек» зі списками книг та педагогічних журналів, необхідних для вчительських бібліотек або педагогічних відділів прилюдних бібліотек [151–152; 157].

Укладачі «Каталогів» рекомендували літературу для різних видів учительських бібліотек:

- пришкільної – з комплектом книг на 100–150 руб. [155, с. 2; 151];
- районної (на 20–30 шкіл) – з комплектом книг на 800 руб. «для забезпечення підвищених запитів вчителя, для самоосвіти» [155, с. 2];
- центральної бібліотеки при повітовій управі – з фондом книг від 1000 руб. і більше [155, с. 2];
- для педагогічних відділів при народних або прилюдних бібліотеках.

Книги у даних каталогах класифікувалися за прийнятими в той період тематичними розділами.

Особливу увагу укладачі каталогів приділяли формуванню розділів: «Педагогіка», «Філософія», «Психологія», в яких насамперед вказувалися твори західних та вітчизняних російських й українських педагогів: К. Ушинського, В. Данилевського, Є. Звягінцева, Т. Лубенця, С. Сірополка, Л. Хавкіної, В. Чарнолуського, М. Пирогова та ін. Зважаючи на проблеми з фінансуванням, укладачі каталогів у вступній статті пропонували хоча б на 50 руб. закуповувати книги та передплачувати найбільш важливі один-два журнали, наголошуючи, що: «необходимость для учителя обладать не только профессиональными знаниями и навыками, но и возможно широким общим образованием и развитием, остается, конечно, вне сомнений» [155, с. III].

Як позитивний приклад, про що необхідно зазначити, у 1912 р. на Харківщині майже половина (41 %) початкових шкіл мала вчительські бібліотеки, у фондї яких в середньому було 56 книг. Крім книг з питань педагогіки, освіти у фондах вчительських бібліотек були документи з різних галузей знань [235, с. 95–99].

На Правобережжі земства було запроваджено лише з 1904 р. До цього часу його губернії (Київська, Волинська і Подільська) відрізнялися в економічному, політичному і культурному житті. Порівняно зі Сходом і Півднем, де бурхливо розвивалися міста і промисловість, цей регіон певний період залишався аграрним, що зумовило низький рівень освіти його населення. За даними Всеросійського перепису населення, у 1897 р. у Київській губернії письменне населення становило 18,1 %, у Волинській – 17,2 %, у Подільській – 15,5 % [353, с. 297]. Але від часу введення земського самоврядування тут відбувається як потужний економічний розвиток, так і піднесення освітньої справи і близько долученої до неї бібліотечної. Для широких верств населення у регіоні здебільшого діяли церковні та міністерські школи. Ще однією позитивною ознакою розвитку бібліотечної діяльності на Правобережжі

стало скасування в 1905 р. Міністерством народної освіти обмеженого бібліотечного каталогу для публічних бібліотек.

На початку ХХ ст. у зв'язку з підготовкою до запровадження в Російській імперії загальної початкової освіти органи самоврядування Правобережної України поставили за мету охопити бібліотечним обслуговуванням усе населення, вдаючись до різних форм і методів. Наприклад, Вінницька земська управа умовно поділила повіт на райони, у кожному з яких було відкрито бібліотеку зі своїм фондом. Управа запропонувала ввести між бібліотеками щорічний книгообмін. На думку вінницьких земців, для повноцінного обслуговування сільського населення, тих, хто вчить і хто навчається, фонди шкільних бібліотек також треба було робити пересувними. Щоб узаконити це нововведення, земство надіслало до Міністерства внутрішніх справ клопотання про розроблення правил про пересувні шкільні бібліотеки [92, с. 8].

На Правобережжі найбільшу увагу розвитку мережі шкіл та бібліотек приділяли земства Київської губернії. До 1904 р. тут було 147 шкіл: 98 церковно-приходських і 49 міністерських, а від часу, коли земства взяли на себе організацію освіти, кількість дітей, які йшли до школи, щорічно збільшувалася на 1,6 % [6, с. 191]. Вже у 1910 р. в Київській губернії земствами було відкрито 120 шкіл – однокласних і двокласних, з них однокласних – 25, двокласних – 95 [6, с. 194]. У земській шкільній мережі Правобережжя більшість шкіл була двокласними; тут був якісно вищий рівень навчання, а тому їх відвідувала й більша кількість учнів. Усього у 1910 р. земські школи Київської губернії налічували 14 947 учнів. У школах започатковувались учнівські та вчительські бібліотеки. Найбільша кількість шкіл була у повітах: Київському – 15, Черкаському – 14, Канівському – 12, Таращанському – 11 [6, с. 219]. У 1910 р. у Київській губернії у земських школах працювало набагато більше вчителів зі спеціальною освітою, а саме: з 348 вчителів цих

шкіл 1, або 0,5 % – з університетською освітою; 113, або 53 % – закінчили учительську семінарію; 37, або 17 % – курс духовної семінарії; 18, або 8 % – закінчили педагогічні курси; 42, або 20 % – витримали іспит на звання народного вчителя [7, с. 318]. Заробітна плата і умови життя земських вчителів були набагато кращі, ніж у вчителів церковноприходських або міністерських шкіл.

Вважаючи, що позашкільна освіта є невід'ємною частиною освіти загальної, а книга – основою для підвищення самоосвітнього і фахового рівня вчителів, Київське губернське земство використовувало всі форми позашкільної освіти: відкриття народних бібліотек, народні читання, вечірні заняття з дорослими. Так, 1907 р. у 12 повітах губернії працювало 45 земських народних бібліотек із загальним фондом 22 699 книг [7, с. 336], а в кінці 1910 р. тут діяло вже 122 бібліотеки із загальним книжковим фондом 76 759 книг. Найбільша кількість книгозбірень була в Київському (12), Канівському (13) та Чигиринському (11) повітах [7, с. 344–345]. У 1912 р. у Київській губернії налічувалося 166 бібліотек, у Волинській – 73, у Подільській – 70 [26, с. 78]. На формування фондів земства виділяли бібліотекам по 170 руб. у рік заснування і по 30 руб. щорічно. Бібліотекарю виплачували 60 руб. на рік.

Завідували земськими народними бібліотеками, як і на Лівобережжі, народні вчителі, яких затверджував на цю посаду губернатор. Завідувачі бібліотек також обслуговували користувачів двічі-тричі на тиждень, отримуючи винагороду 60 руб. на рік [7, с. 333].

Земські шкільні бібліотеки мали, як і на Лівобережжі, спеціальні вчительські фонди для забезпечення фахових потреб освітян. Формувалися ці фонди згідно з каталогами, затвердженими Київським губернським земством або Міністерством народної освіти. У сумі асигнувань, що їх земства видавали на утримання шкіл, було виділено кошти на фінан-

сування учительських та учнівських бібліотек. Найбільший бюджет у 1910 р. на утримання земських шкіл мав Київський повіт – 29 730 руб. 40 коп. [6, с. 214]. У 1912 р. у Київській губернії було 166 бібліотек, у Волинській – 73, Подільській – 70, на Чернігівщині – 146, на Полтавщині – 285. Кількість таких бібліотек швидко зростала у зв'язку з підготовкою запровадження загальної початкової освіти. Наприклад, у 1917 р. у Подільській губернії налічувалась уже 131 бібліотека [471, с. 78].

У Державному архіві м. Києва нами виявлено матеріали, в яких повідомлялося, що 1886 р. у Києві була заснована Центральна учительська бібліотека. Станом на 1 січня 1894 р. у ній було 220 назв книг, а це 1063 прим., у тому числі 54 періодичні видання в 146 томах. Зазначалося, що бібліотека поповнювалась книгами за кошти міста. Право користуватися книгами надавалося вчителям і законовчителям. «При видаче книг учителя расписываются в заведенной книге в получении таковых. Библиотека открывается два раза в неделю. Книги, выписываемые, предоставляются на утверждение Попечителя учебного округа. Центральной учительской библиотекой заведует один из учителей, получающий в год из городских средств вознаграждение в размере 60 руб.» [482 (а)]. На жаль, більше даних про цю бібліотеку нам відшукати не вдалося. У 1909 р. Київське губернське земське управління приступило до розроблення проекту щодо здійснення в губернії загальнодоступності навчання, яке мало остаточно завершитися у 1926 р. [6, с. 205].

Таким чином, діяльність органів земського самоврядування Лівобережжя та Правобережжя у справі підвищення фахової майстерності вчителів, їх самоосвіти мала таке конкретне спрямування: започаткування вчительських бібліотек – центральних, районних і шкільних; видання каталогів для вчительських бібліотек; видання підручників, земських педагогічних часописів. Фонди вчительських бібліотек фор-

мувалися виданнями з питань педагогіки, психології, методики викладання навчальних предметів, книгами для наставників і батьків, підручниками, звітами навчальних округів тощо.

Земства Лівобережної та Правобережної України дбали не тільки про розвиток бібліотек, а й про навчання в школах рідною мовою, про формування фондів книгозбірень українськими книжками, про виховання вчителів як національно свідомих громадян. Незважаючи на Валувський указ 1863 р., що забороняв використання української мови в навчальних закладах, друкування україномовних книг, демократична громадськість, національно свідомі діячі народної освіти і науки акцентували увагу на вивченні української історії, мови, етнографії, щоб довести науковим способом культурно-історичну самостійність українського народу, його право на вільний національний розвиток [96, с. 32].

Питання розвитку національної освіти широко обговорювалося на сторінках українських журналів: «Основа», «Чернігівський листок», «Педагогічний вісник» та ін. Попри заборону, земські діячі намагались запроваджувати в школах навчання рідною мовою, засвідчуючи тим самим свою солідарність з поглядами тих педагогів того часу, які своїми науково-теоретичними працями, практичною діяльністю утверджували розвиток освіти, зокрема національної, наповняли на розширенні мережі бібліотек, зокрема на заснуванні спеціальних книгозбірень для освітян. Так, у 1912 р. Харківське губернське земство – перше серед українських земств – прийняло рішення про ухвалення каталогу українських книг для народних бібліотек, підготовленого на Харківських педагогічних курсах, ухвалило заснування українських відділів при шкільних бібліотеках. Але вже у 1914 р. місцеве губернське земство під тиском реакційних діячів заборонило друк статей українською мовою у найпопулярнішому серед харківського селянства журналі «Хлібороб», стверджуючи, що «украинская речь нашему крестьянину не нужна» [178,

с. 7, 99]. Щоправда, вже наступного року земство відмовилося від цього рішення, зважаючи на авторитетні постанови Першого загальноземського з'їзду в Москві (1911), Харківського з'їзду з організації розумних розваг для народу (1915), і визнало невідкладною умовою ефективності всіх заходів з позашкільної освіти їх україномовність, ліквідацію всіх обмежень доступу до друкованого й усного слова рідною мовою. Після цього бібліотеки краю поповнилися українською друкованою продукцією, що сприяло припливу до них широкого контингенту відвідувачів [178, с. 99, 181]. Полтавське земство після перевірки фондів бібліотек у 1903 р. з'ясувало, що українські книги є у фондах 15 народних бібліотек, що ними користуються і вчителі. Це, зокрема, твори Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Є. Чикаленка, які мали попит серед читачів. Але кількість українських книг у фондах бібліотек була невеликою. Як зазначали інспектори, вчителі, «фонди з національної книги бідні. Треба більше книг на народній мові і з усіх галузей знань» [231, с. 103].

Питання про запровадження навчання в Україні рідною мовою дедалі активніше порушувалося на земських губернських з'їздах з питань народної освіти, зокрема на Першому загальноземському з'їзді в Москві (1911), на якому підкреслювалось, що рідна українська мова має стати мовою навчання у навчальних закладах України.

Провідні українські педагоги – С. Русова, Б. Грінченко, О. Стороженко, С. Сірополко, М. Сумцов, Т. Лубенець – у своїх працях дедалі більше приділяли уваги питанням національної мови в школах, написанню підручників рідною мовою, важливості розвитку бібліотек, вчительських зокрема, шкільних та народних [418; 380, с. 27–28]. «Школа сама, а особливо наша, не в силі розвіяти народну темряву і вчитель мусить приложити рук до позашкільної праці в справі народної освіти та народного добробуту» [414, с. 33], – писав О. Стороженко. Він наголошував, що у фондах бібліотек

мають бути українські книжки, хоч би ті, що ухвалені Міністерством хліборобства [414, с. 33]. С. Сірополко теж зазначав, що грамотність населення залежить від того, якою мірою навчання відбувається рідною мовою населення [389; 390]. Діячі постійно наголошували на вагомій ролі вчителя як духовного наставника і просвітителя у національному вихованні та освіті українського народу, в організації діяльності бібліотек, покладаючи великі надії на земства, що дедалі активніше сприяли заснуванню в Україні вчительських семінарій, мережі шкільних, вчительських та народних книгозбірень [414; 389; 390; 359]. Зокрема С. Русова підкреслювала, що бібліотека має бути «живою організацією, де йде постійний обмін думок, постійний розвиток усєї людності» [361, с. 45].

Журнал «Світло» відзначав, що «допоки національна школа залишається питанням будучності близької чи далекої, ми повинні велику увагу звертати на національні форми виховання поза школою, особливо через бібліотеки» [237, с. 3]. З цією метою журнал «Світло» систематично друкував статті українських педагогів про роль книги і бібліотек у підвищенні кваліфікації вчителів, поради щодо організації та діяльності шкільних, вчительських і народних бібліотек тощо [390; 359]. Харківські та полтавські земства найбільш активно підтримували й розвивали ці ідеї, намагаючись впроваджувати їх у життя [473, с. 31]. Хоча відсоток українських книжок у фондах бібліотек був невеликим (усього у бібліотеках Харківщини в 1911 р. налічувалося 416 709 книг, з них українських – 3 726; проживало тоді в цьому районі 80,6 % українців), українська книжка вживалася активніше, ніж російська. Середня видача української книжки в губернії становила 3,8 %, російської – 2 %; найбільшим попитом користувалися твори Л. Глібова («Байки»), Б. Грінченка («Народні казки»), Т. Шевченка («Кобзар», «Наймичка», «Повісті»), Є. Чикаленка («Розмови про сільське хазяйство») та ін. [474].

Закони влади щодо української мови і книги ревно виконували «діячі» місцевого рівня, які забороняли тримати українські книжки у фондах бібліотек шкіл, вчительських семінарій [328, с. 75–76; 329, с. 54]. Тож, як писав освітянин К. Корж, «хоч народні школи і перебувають нині в руках земства, але доля руху за українську школу цілком залежить від українського громадянства. В авангарді ж цього руху повинно стояти наше учительство» [177, с. 35–36].

Таким чином, упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. українська свідомо громадськість, провідні педагоги докладали чимало зусиль до розвитку національної освіти, бібліотечної справи в Україні, комплектування фондів бібліотек українською книгою та виховання вчителів як духовних наставників.

Плани земств на початку ХХ ст. щодо запровадження загальної початкової освіти були підтримані Першим загальноземським з'їздом освітян, що відбувся у Москві 1911 р. З'їзд дав високу оцінку діяльності земств у справі розвитку народної школи, позашкільної освіти в Російській імперії. З п'яти секцій з'їзду одна працювала над питаннями позашкільної освіти.

Делегат з'їзду освітянин М. Єзерський, наголошуючи у своєму виступі на вагомому внеску земств у розвиток школи, зазначав, що школа, навіть при найкращому своєму стані, не може повною мірою забезпечити розвиток людини і задовольнити всі вимоги населення. Він також підкреслював, що через це позашкільна освіта повинна бути визнана з боку громадянства й держави не менш корисною, ніж школа, і однаково потрібною [103; 104]. Цю ж думку підтримав і доповідач від Харківської губернської земської управи: «Без належного розвитку позашкільної освіти... початкова народна школа не є ще достатнім засобом боротьби з народною неосвіченістю» [553, с. 712]. На з'їзді було вироблено рекомендації з удосконалення та розширення діяльності земств у цих на-

прямах, визнано, що позашкільна освіта є не менш важливою, ніж шкільна. У зв'язку з цим були сформульовані вимоги щодо належної організації позашкільної освіти в Російській імперії, зокрема на українських етнічних землях.

З'їзд також приділив велику увагу роботі земських бібліотек усіх видів, їхнім освітнім цілям та завданням. У зв'язку з активним розвитком бібліотек і важливістю їх роботи земці порушили питання щодо звільнення вчителів від праці у бібліотеці [114, с. 7–10] та підготовки бібліотекарів-професіоналів зусиллями земств, у яких, як і у вчителів, одна мета: об'єднати довкола себе населення, навчати його і виховувати. С. Сірополко рекомендував ввести до програми учительських семінарій вивчення бібліотечної справи, влаштовувати короткотривалі курси з бібліотекознавства, організувати з'їзди бібліотекарів як повітові, так і губернські, брати участь у Всеросійських з'їздах з бібліотечної справи [378, с. 41].

На з'їзді також було запропоновано розширити формування бібліотечної мережі з тим, щоб охопити повним і систематичним обслуговуванням все населення. Пропонувалася така схема бібліотечної мережі: центральна бібліотека у повітовому центрі, районні бібліотеки у великих населених пунктах, народні бібліотеки в усіх селах. Підкреслювалось, що усі бібліотеки, які входять до мережі, повинні перебувати між собою в тісному взаємозв'язку, здійснюючи і розвиваючи узгоджену діяльність. Також порушувалося питання щодо покращання формування фондів земських вчительських і народних бібліотек, що сприятиме підвищенню фахового рівня вчительських кадрів [38, с. 102]. Провідним на з'їзді стало питання про введення загальної початкової освіти в державі, яку повинні здійснювати передусім учителі й бібліотекарі. При цьому зауважувалось, що останніх було недостатньо. Зазначалося, що для введення загальної освіти в Росії необхідно до 25 тис. вчителів на рік. Тоді як усі педагогічні навчальні

заклади у рік випускали близько 4 тис. учителів [38, с. 101]. Наголошувалося також, що, незважаючи на вагомий роль вчителів і бібліотекарів у розвитку освіти, вони незахищені щодо своїх прав.

У результаті спільних дій діячів освіти, земств, громадськості, уряду на 1 січня 1915 р. в Україні вже діяло 21 104 початкові школи, в яких навчалось 1,5 млн учнів [353, с. 315], працювало понад 35 тис. учителів [119]. Хоча ці цифри засвідчують вагомий зрушення, але на січень 1915 р. 54,3 % дітей 8–11 років в Україні перебували поза школою [353, с. 315]. Бібліотек різних типів і видів на початок 1914 р. у Російській імперії налічувалось лише 75,9 тис., з фондом 46 млн книг. Значну частину з них (78 %) становили бібліотеки гімназій, повітових і початкових училищ, земських та інших шкіл, у структурі яких діяли і вчительські бібліотеки. На частку загальнодоступних бібліотек припадало 18,3 % [1, с. 96]. Отже, як бачимо, більшість бібліотек становили книгозбірні навчальних закладів.

Початок ХХ ст. ознаменувався посиленням національно-демократичних спрямувань у суспільній і педагогічній думці. В Україні естафету національних діячів-просвітителів другої половини ХІХ ст. приймають М. Грушевський, С. Русова, Т. Лубенець, В. Наumenко, І. Стешенко, Я. Чепіга, світоглядні панівні ідеї яких втілювались у змагання за національну освіту, школу та розвиток мережі бібліотек, у тім числі і вчительських [203, с. 221]. У 1906 р. прогресивно налаштовані освітяни України засновують Всеукраїнську спілку учителів (ВСУ), що стало першою спробою створення громадської організації, яка почала консолідувати українське вчительство. ВСУ виробила статут, програму і тактику дій, надаючи освітянам допомогу з юридичних та соціальних питань, допомагаючи їм організувати бібліотеки для підвищення їхнього фахового рівня, укомплектовувати фонди відповідною літературою, фаховими періодичними виданнями, запрова-

джувати в школах викладання національною мовою. Через утиски царського уряду діяльність ВСУ згодом призупинилася (до 1917 р.). Водночас освітяни організували всеукраїнський педагогічний журнал «Світло» (1910–1914) [371], який очолив талановитий народний учитель з Полтавщини Григорій Шерстюк. За нетривалий час існування журналу вийшло 78 номерів, на сторінках яких висвітлювались питання освіти, дошкільного, шкільного та позашкільного виховання на українських етнічних землях, відстоювались права української школи, української мови, порушувались питання розвитку бібліотечної справи в Україні. Велику увагу журнал приділяв підвищенню фахового рівня вчительства, друкуючи списки рекомендованої фахової літератури, рецензії на нові видання тощо. У журналі працювали такі видатні педагоги і письменники, як С. Русова, Я. Чепіга, С. Єфремов, В. Прокопович, С. Сірополко та інші, які публікували тут і свої статті.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. у справі розвитку народної освіти, забезпечення фахових інформаційних потреб учителів важливу роль відігравали спеціальні вчительські або педагогічні бібліотеки. Зародженню спеціальних бібліотек для вчителів в означений період передували соціально-економічні зрушення у Російській імперії, активний розвиток виробництва, гостра потреба у професійних кадрах. Усе це стало поштовхом до реформування освіти, збільшення чисельності навчальних закладів, кількості вчителів та учнів.

Зважаючи на те, що державою виділялось недостатньо коштів на освіту широких верств населення, провідні суспільні кола, земства і громадськість перейнялися проблемами не тільки розбудови закладів народної освіти, а й розвитком бібліотек, які задовольняли інформаційно-фахові потреби вчителів, що зумовило значні зміни у системі народної та позашкільної освіти. Завдяки увазі земств до розвитку осві-

ти, шкільних бібліотек, що обслуговували вчителів і учнів, а надалі й інші верстви населення, ці книгозбірні були перетворені на народно-шкільні, які в подальшому виокремилися у народні та прилюдні бібліотеки.

У кінці 70-х – початку 80-х років XIX ст. земства засновують при школах вчительські книгозбірні, з часом – вчительські бібліотеки при земських управах, педагогічних музеях, а також педагогічні відділи при народних та прилюдних бібліотеках. Головним завданням цих книгозбірень було забезпечення відповідною літературою професійної та самоосвітньої діяльності освітян.

Фонди вчительських бібліотек при школах у цей період були нечисленими, їх кількість становила в середньому від 25 до 70 видань. Комплектування цих бібліотек відбувалося згідно зі списками книг для вчительських бібліотек, затвердженими Міністерством народної освіти Російської імперії, які були досить обмеженими. З 1905 р. фонди вчительських бібліотек стали формуватися відповідно до нових правил, а саме: за каталогами для публічних бібліотек, в яких рекомендувався більш широкий спектр літератури – книги з різних галузей знань, підручники, праці провідних вітчизняних та зарубіжних педагогів тощо.

22 грудня 1880 р. Міністерство народної освіти Російської імперії видало проект «Положення о центральных учительских библиотеках», який так і не був затверджений. Однак навіть у вигляді проекту цей документ вплинув на розвиток мережі педагогічних бібліотек, зокрема на заснування центральних педагогічних бібліотек у губерніях, при земських управах, на формування при публічних бібліотеках спеціальних фондів для забезпечення фахових інформаційних потреб вчителів. Співпраця земств з товариствами поширення грамотності, «Просвітою», провідним учительством мала важливе значення для розвитку демократичних засад у позашкільній освіті, утвердження рідної мови в школах

України, для надходження до фондів педагогічних бібліотек українських книг.

Проблеми фахової підготовки вчителів стали об'єктом наукових інтересів відомих педагогів та громадських діячів, а саме: І. Білоконського, М. Корфа, С. Русової, С. Сірополка, М. Сумцова, К. Ушинського, Л. Хавкіної та ін. Вони не тільки сприяли розвитку вчительських бібліотек, а й готували спеціальні каталоги для удосконалення їхніх фондів.

Учительські та педагогічні бібліотеки як спеціальні вперше обґрунтував у кінці XIX ст. відомий український бібліотекознавець, педагог С. Сірополко.

Завдяки активній діяльності земств у Російській імперії, у тому числі й на українських землях, значно розширилася мережа народних шкіл, покращилась їхня матеріальна база, було започатковано шкільні та народно-шкільні, вчительські, народні й прилюдні бібліотеки в губерніях Лівобережної та Правобережної України, поглибився стан навчально-виховної роботи, зріс фаховий рівень вчительства.

На Першому загальноземському з'їзді в Москві (1911) було рекомендовано значно розширити в Російській імперії, в тому числі й на українських землях, бібліотечну мережу, зокрема вчительських бібліотек, для того, щоб вона охопила повним і систематичним обслуговуванням все населення країни. Але найголовнішими досягненнями цього періоду було таке: відбулися зрушення у свідомості людей, очевидним став їх потяг до освіти як основи суспільного життя, розуміння ролі вчителя як духовного наставника нації, а також те, що бібліотеки є невід'ємною складовою розвитку освіти в державі.

2.2. Довідково-педагогічні бібліотеки (зібрання посібників у справі народної освіти) товариств грамотності

Передова громадськість України у другій половині XIX ст. усвідомлювала значення шкільної та позашкільної освіти, вбачаючи в ній запоруку подальших економічних, соціальних, демократичних та культурних зрушень у країні. Саме в цей час на українських землях засновуються напівлегальні об'єднання української демократичної інтелігенції – громади, громадські об'єднання та культурно-просвітницькі товариства, що заступили одинокі приклади індивідуальної культурницької діяльності. Усіх їх звела воедино спільна мета – пробудження національної свідомості української громадськості, сприяння просвіті народу, відродженню національної мови, культури, літератури. Якщо на початку 90-х років XIX ст. у Російській імперії, зокрема й на українських землях, діяло близько 20 просвітницьких товариств, то на кінець століття їх уже налічувалося до 200 [285, с. 273]. Діяльність цих об'єднань стала визначальним етапом не тільки у розвитку національної культури, а й освіти й педагогічної науки, маючи не лише культурно-просвітницький, а й педагогічний характер, бо одним з основних своїх завдань вбачала зміну змісту і якості освіти широких верств населення.

Одним з перших таких об'єднань у Російській імперії було Петербурзьке педагогічне товариство, засноване 1859 р., в роботі якого брали участь К. Ушинський, В. Водозов, А. Вессель та інші видатні педагоги. У 1861 р. було створено Петербурзький комітет грамотності, який ставив своїм завданням сприяти поширенню грамотності серед народу [284, с. 353–359]. Великодержавницька політика царського уряду до 1905 р. на Лівобережній та Правобережній Україні унеможлилювала створення просвітницьких товариств національного спрямування, тому українська інтелігенція

вдавалася до найрізноманітніших способів об'єднання зусиль у справі піднесення засадничих національних освітніх принципів. Утворювалися, наприклад, організації буцімто проросійського спрямування. Від 60-х років XIX ст. в Україні спочатку в Харкові, а згодом, від 80-х років XIX ст., у Києві та інших містах започатковується ціла система громадських об'єднань, налаштованих на піднесення культурно-освітнього рівня українського народу.

Заснування громадських об'єднань, зокрема товариств грамотності, саме в цих містах України пов'язане з особливостями історичного розвитку Слобожанщини та Київщини, рівнем економіки, промисловості, будівництва, освіти й культури в даних регіонах, відкриттям Харківського, Київського, Одеського університетів. Довкола цих вищих навчальних закладів згуртовувалися найкращі сили діячів науки, освіти, літератури, історії України [388, с. 234–268]. Саме в цих регіонах, від 60-х років XIX ст. у Харківській губернії, у кінці 80-х років XIX ст. – на початку XX ст. у Київській, найактивніше розвивалося самоврядування, набував широкого розмаху громадсько-освітній рух [353, с. 127–158].

Харківське товариство поширення в народі грамотності (ХТГ) (1869) було одним із перших громадсько-освітніх об'єднань в Україні. Пізніше відкриваються Одеське слов'янське товариство (1879), Київське товариство сприяння початковій освіті (1882), Київське товариство грамотності (КТГ) (1882), Літературно-артистичне товариство (1895), Київське педагогічне товариство взаємної допомоги (1897) та багато інших. Серед них вирізнялися Харківське й Київське товариства грамотності, діяльність яких стала визначним явищем культурно-освітнього життя тогочасної України [20; 173; 143; 30]. Завдяки активній позиції цих товариств, подібні організації виникають в інших губернських містах – Катеринославі, Полтаві, на Волині. Членами товариств грамотності були впливові державні діячі, освітяни, науков-

ці. У Харківському товаристві це – професори університету М. Бекетов, М. Сумцов, Д. Багалій, відомі педагоги Х. Алчевська (до 1902 р.) та С. Русова [291]. У 90-х роках XIX ст. у ХТГ працювала майбутній відомий бібліотекознавець Л. Хавкіна. До Київського товариства грамотності входили педагоги, письменники, громадські діячі: Т. Лубенець, В. Науменко, О. Русов, Олена Пчілка, М. Чубинський, В. Ханенко та інші. Численність членів Харківського та Київського товариств грамотності щороку зростала: наприклад, у 1896 р. у КТГ налічувалося 127 членів, у 1907 – 365 [496]. Першим головою ХТГ було призначено професора Харківського університету М. М. Бекетова. Надалі ним керували В. Я. Данилевський, М. П. Чубинський та ін. Першим головою КТГ став губернатор С. Гудим-Левкович, за ним (на багато років) – відомий педагог, просвітитель, пізніше заступник голови Центральної Ради УНР (1917), міністр народної освіти доби Гетьманату (1918) В. Науменко [86]. У кожному з цих двох товариств діяло близько 20 підрозділів: лекційний, видавничий, санітарний, шкільний, народних читань, театральний та ін. Товариства визначали способи поширення грамотності через видання популярної літератури, зокрема творів українських письменників, відкриття шкіл, педагогічних музеїв та бібліотек – шкільних, громадських, вчительських, комплектування їхніх фондів, надаючи у такий спосіб допомогу вчителю та освітянським організаціям з питань освіти. Слід зазначити, що від перших місяців діяльності Харківського товариства грамотності при його правлінні став збиратися спеціальний книжковий фонд із питань педагогіки, освіти як Росії, так і зарубіжних країн, фахових періодичних видань, звітів освітніх установ, каталогів книжкових складів, довідкової літератури про народні училища тощо, необхідний для роботи членів товариства. Надалі понад 200 книг (за нашими підрахунками) ввійшли до першого «Каталога бібліотеки при Правленні Харьковского общества распространения в народе грамотнос-

ти» (1898) [153]. Це дає підстави для висновку, що спеціальну бібліотеку для обслуговування фахових потреб освітян було започатковано при правлінні ХТГ як зібрання педагогічної літератури в рік відкриття товариства – 1869 р. Розширення напрямів діяльності ХТГ, збільшення структурних підрозділів, дедалі зростаючий інтерес освітніх установ, закладів освіти, громадян до питань освіти і педагогіки зумовили реорганізацію товариства протягом 1898–1899 рр.

У 90-х роках ХІХ ст. розпочав свою діяльність довідково-педагогічний комітет ХТГ, який очолив І. Білоконський (1859–1939). До структури цього комітету було переведено бібліотеку ХТГ, в якій і надалі зосереджувалась література з освітянських питань.

У 1912 р. довідково-педагогічний комітет ХТГ було перейменовано на «довідково-педагогічну комісію». Основні завдання комісії було чітко окреслено в її інструкції [274, с. 18], затвердженій на загальних зборах ХТГ (26 травня 1912 р.). В інструкції вказувалося, що комісія засновується «для відповідей на запити, пов'язані з народною освітою, довідок і вказівок», а також для завідування музеєм наочних посібників [274, с. 18]. Також в ній зазначалося, що для виконання цих завдань у складі довідково-педагогічної комісії ХТГ діятимуть: 1) довідково-педагогічне бюро; 2) пересувний музей наочних посібників; 3) довідково-педагогічна бібліотека. У документі серед завдань останньої зазначалося: а) збирання поточних законодавчих й керівних розпоряджень з питань народної освіти, даних про діяльність просвітницьких товариств, колекції підручників, методик, планів зразкових шкільних будівель, зразки шкільних меблів тощо; б) складання рекомендаційних каталогів для шкіл, бібліотек, просвітницьких і благодійницьких інституцій, що їх видаватимуть і розсилатимуть закладам і установам після схвалення правління товариства. Довідково-педагогічна комісія ХТГ мала свій штампель: «Х. Об-во Гр. Справочно-педагогическая

Комиссия» [274, с. 18–19]. Подібні підрозділи були і в КТГ. У структурі КТГ у 1896 р. була заснована аналогічна бібліотека, яка мала назву «зібрання посібників у справі народної освіти» [267, с. 23, 26].

Отже, аналіз щорічних звітів ХТГ і КТГ дає підстави для таких висновків. Комісія або відповідні підрозділи обох товариств мали спеціальні структури, які надавали спрямовану допомогу всім категоріям педагогічних працівників:

– *довідково-педагогічне бюро* давало довідки з педагогічних питань, консультувало з питань колекцій навчальних посібників, що були в музеях товариств, висилало газети й журнали, надавало допомогу вчителям у працевлаштуванні, розміщувало їх у безплатні квартири на час канікул тощо [272];

– *довідково-педагогічна бібліотека ХТГ або зібрання посібників у справі народної освіти КТГ* зосереджували у своїх фондах документи з питань освіти, підручники, художню літературу, звіти з багатьох навчальних округів Російської імперії тощо. Книжковий фонд бібліотек розподілявся за розділами: педагогіка, шкільна справа, законодавство з питань народної освіти, довідники, підручники та ін.;

– *музей наочних посібників*, фонди якого складалися з картин з історії, географії, історії мистецтва, таблиць, колекцій мінералів, гербаріїв, моделей квітів, органів тварин та людини, мікроскопів, з приладів для проведення лабораторних занять з фізики, хімічних дослідів, і які щороку збільшувалися. Наочні матеріали було представлено в розділах за галузями знань: ботаніка, мінералогія, географія, анатомія, фізика, історія та архіви, зоологія, математика, до кожного з яких складались каталоги та систематичні картотеки.

Усі вищезазначені структури при товариствах, а саме: довідково-педагогічне бюро, зібрання посібників або довідково-педагогічна бібліотека, музеї наочних посібників були одними з перших в Україні спеціальними книгозбірня-

ми, що діяли поза навчальними закладами і ставили за мету забезпечення фахових інформаційних потреб освітянських установ, учителів навчальних закладів та підвищення їхнього кваліфікаційного рівня.

Член довідково-педагогічного комітету ХТГ М. Кузнецова, складаючи каталог бібліотеки, визначила в ньому такі розділи: педагогіка, шкільна справа, законодавство, довідники, журнальні статті [153]. Фонд бібліотеки на 1 січня 1901 р. становив 1900 томів; у 1901 р. до нього надійшло ще 590 книг, серед них такі фахові періодичні видання, як: «Вестник воспитания», «Русская школа», «Педагогический музей», «Образование» та ін. Для поширення інформації про комітет і бібліотеку в 1901 р. було розіслано 300 примірників цього каталогу в просвітницькі товариства, губернські й повітові земські управи, до редакцій газет і журналів, а також приватним особам, котрі працювали на освітянській ниві. У 1901 р. каталог було перевидано додатково тиражем 1200 прим., вартістю 35 коп. кожен [275, с. 219]. Комітет у періодичній пресі інформував широкий загал про свою роботу та роботу довідково-педагогічної бібліотеки.

Протягом першого року своєї діяльності цей комітет ХТГ надав інформаційну допомогу 85 установам та окремим особам із 24 губерній Росії, серед яких були: вчителі народних початкових, недільних, ремісничих шкіл, члени громадських освітніх товариств, лікарі, земські діячі, інспектори народних училищ. Отримували допомогу також столичні організації – Петербурзьке вільно-економічне та Московське педагогічне товариства. У 1901 р., наприклад, запити надійшли з 59 місць, а саме: Київської, Кубанської, Курської, Пермської, Петербурзької, Харківської та інших губерній, з обох столиць, з 9 міст, 13 повітів та 12 сіл [275, с. 215]. Крім відповідей на письмові й усні запити, а їх надходило багато, бюро складало списки журнальних статей з питань народної освіти, тобто вело інформаційну діяльність [275, с. 217–218]. Однією

з важливих форм пропаганди своєї діяльності довідково-педагогічний комітет вважав участь у виставках як всеросійського, так і місцевого значення. Наприклад, 1902 р. він брав участь у Першій виставці з народної освіти, що проходила в Курську, в сільськогосподарській виставці Харківського повітового земства, на якій було представлено в окремому павільйоні народну освіту, у 1903 р. – виставці з технічної і професійної освіти в Петербурзі та виставці Північного краю, що відбулася в Ярославлі. Члени комітету привозили з виставок статистичні збірники, книги, пожертвовані у фонд довідково-педагогічної бібліотеки, що також сприяло зростанню фондів. Якщо в 1901 р. фонд бібліотеки становив 1900 прим. [275, с. 217], то на 1 січня 1907 р. – вже 5475, а в 1909 р. – 6320 прим. [127, с. 100–101]. На 1 січня 1915 р. фонд налічував 8142 книг. Щороку збільшувалась і кількість користувачів, а, відповідно, і кількість запитів. Якщо в 1901 р. їх було 85, то наступного – 150 [14, с. 773]. У 1911 р. Товариство видало докладний систематичний «Каталог библиотеки при Справочно-педагогическом комитете» [154], що складався з 8 розділів, у кожному з яких було згруповано педагогічну літературу відповідного напрямку, що є важливою ознакою даного виду бібліотек.

За звітними документами ХТГ, користувачі бібліотеки поділялися на такі основні групи: I – вчителі початкових міських училищ, шкіл товариств грамотності; II – службовці відділів народної освіти земств і міського управління, керівники дитячих садків; III – учні шкіл вищих, приватних чоловічої, жіночої, недільних, земських, церковно-приходських шкіл та жіночої недільної школи Х. Алчевської та ін.; IV – слухачі педагогічних фребелівських курсів та ін. [274, с. 11]. Серед читачів чоловіків було 21 особа, жінок – 81. Загалом за звітний рік було видано 1375 прим., з них 956 книг та 419 журналів. Найбільшу популярність мали книги з таких розділів (згідно з указаними розділами у звіті, де зазначено також кількість виданих примірників):

Педагогіка і психологія – 221;
Методичні матеріали, дитячі книги та ін. книги – 597;
Довідники – 6;
Народна освіта – 34;
Дитячі свята – 16;
Каталоги – 26.

Особливим попитом користувалися педагогічні журнали «Свободное время» (видано 99 прим.), «Дошкольное воспитание» (57), «Для народного учителя» (36), «Вестник воспитания» (14), «Образование» (17) та ін. [274, с. 12].

При комплектуванні фонду бібліотеки враховувались фахові інформаційні потреби різних категорій користувачів, а саме: вчителів, керівників навчальних закладів та ін.

Одним із головних напрямів діяльності даної бібліотеки ХТГ була інформаційна робота. Вона проводилась, насамперед, на учительських земських курсах, де на влаштованих книжкових виставках демонструвалися педагогічні книги і журнали, довідкові видання, звіти Харківського губернського земства з народної освіти тощо. У перервах між лекціями вчителі мали можливість ознайомитися з літературою, зокрема з питань психології, педагогіки і методики навчання різних предметів, із фаховими журналами: «Журнал Министерства народного просвещения», «Русская школа», «Вестник образования», «Учитель» та ін. З метою якісного обслуговування читачів велась спеціальна картотека, де відмічались незадоволені запити [274, с. 16–17].

Голова довідково-педагогічного комітету ХТГ І. Білоконський, виступаючи на Першому всеросійському з'їзді вчителів ім. К. Ушинського з доповіддю про діяльність ХТГ, зазначав, що довідково-педагогічний комітет ХТГ та його спеціальна бібліотека, існуючи вже понад 10 років, плідно працює для забезпечення фахових інформаційних потреб освітян. З'їзд схвалив досвід харків'ян, назвавши його «найвищою мірою, корисною як для справи народної освіти, так і

для потреб народних учителів», і рекомендував використати цей досвід та відкрити подібну установу для всієї Росії – Центральне педагогічне бюро [274, с. 13].

У 1902 р. для забезпечення потреб учительства в наочних експонатах у структурі довідково-педагогічного комітету ХТГ було відкрито шкільний пересувний музей. Втілював цю ідею в життя член ХТГ П. Степанов. (Пізніше музей буде названо його іменем [127, с. 102–105].) Експозицію музею становили експонати: картини з природознавства, карти з географії, опудала птахів, гербарії та наочні предмети для проведення занять у закладах освіти [273, с. 7]. На початку 1904 р. працівники музею підготували і видали каталог музейних експонатів, що містив майже 2000 найменувань [173, с. 84]. Довідково-педагогічна бібліотека й музей активно комплектували фонди новими надходженнями з метою вдосконалення навчально-виховного процесу в закладах освіти, закупаючи найліпші наочні посібники, що їх виготовляли в Росії. У звіті про діяльність музею за 1913/14 р. йшлося про те, що 36 користувачам музею – навчальним закладам та приватним особам – було видано 7562 навчальні посібники, з них 2163 – з географії, 2114 – із зоології, 1015 – із Закону Божого та російської мови [278, с. 20].

Довідково-педагогічне бюро, педагогічна бібліотека, музей наочних посібників надавали освітянам безплатні консультації. Бюро координувало й активізувало діяльність найрізноманітніших товариств і організацій з питань освітньої та культурно-просвітницької роботи серед населення в масштабах не лише Харківської губернії чи України, а й усїєї Російської імперії. Учителі шкіл ХТГ за підтримки діячів шкільного педагогічного комітету першими в місті та губернії почали впроваджувати передові методи початкового навчання, зокрема такі, як навчання читання звуковим методом, розробленим бароном Корфом, навчання арифметики за методом Грубе та ін. Члени ХТГ розробляли і свої методики викла-

дання предметів, які передбачалося ввести в чотирикласних початкових училищах (природознавство, історія, креслення, малювання). Таким чином, завдяки довідково-педагогічній бібліотеці ХТГ, музею наочних посібників вчителі задовольняли свої фахові потреби, підвищували професійну майстерність.

Отже, зусиллями діячів ХТГ, насамперед членів його довідково-педагогічного комітету, в кінці XIX – на початку XX ст. у Харкові було створено довідково-педагогічну бібліотеку, фондами якої користувалися освітяни не тільки Харківської губернії, а й усієї Росії. Вона була «незамінима за своєю повнотою й доступністю для всіх, хто працював на ниві народної освіти» [127, с. 101].

Визначним досягненням Харківського товариства грамотності стало також започаткування системи подібних товариств у губернії, відкриття Народного дому в центрі Харкова [127, с. 214–231], який невдовзі, спираючись на досвід вже існуючих подібних установ, став одним із найліпших і відомих як в Україні, так і далеко за її межами. На думку С. Русової, Народний дім був «найкращою формою для об'єднання всіх форм позашкільної освіти» [361, с. 23].

Приділяючи велику увагу позашкільній освіті як невід'ємній складовій просвіти населення, Харківське товариство у 1915 р. провело З'їзд з питань організації розумних розваг для населення Харківської губернії. У чотирьох секціях, що працювали на з'їзді, було розглянуто питання про організацію школи та позашкільної освіти з метою виховання населення, здобуття ним освіти, організації народних бібліотек, музеїв наочних посібників, проведення народних читань та лекцій рідною мовою тощо [430, с. 107; 126; 131].

За півстоліття діяльності (1869–1920) Харківське товариство грамотності досягло своєї мети: його педагогічний досвід переймала вся країна, до його думок дослухалися навіть у Міністерстві народної освіти Російської імперії [173, с. 140].

Але найважливішим досягненням ХТГ було підвищення рівня грамотності населення Харкова. Якщо в 1866 р. на 60 798 мешканців було 36 % письменних, то в 1921 р. на 550 000 жителів – 50 % малописьменних, 45 % – письменних і тільки 5 % – зовсім неписьменних [173, с. 141]. Слід відзначити і вагомий роль ХТГ у заснуванні на українських землях перших спеціальних структур поза навчальними закладами для забезпечення фахових інформаційних потреб освітян – довідково-педагогічної бібліотеки та музею наочних посібників.

У кінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. у Києві, а згодом у Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові виникають українські громади – педагогічно-просвітницькі осередки, метою яких був вільний культурний розвиток українського народу, освіта широких верств населення. У цих громадах об'єднувалась студентська молодь [298, с. 20–35]. З 1868 р. у Києві набуває особливо активного розвитку громадський рух. До відродженої Київської громади входять високоосвічена інтелігенція, громадські діячі, вчені, серед них В. Антонович, М. Драгоманов, Г. Житецький, Т. Рильський, М. Лисенко та інші, які ставили собі за мету як ґрунтовне вивчення історії, культури українського народу, так і розвиток національної мови, культури і літератури [298, с. 81]. Заснований у цей період громадівцями журнал «Киевская старина» на багато років став осередком їхньої культурно-просвітницької діяльності. На початку 90-х років XIX ст. журнал очолив В. Науменко [298, с. 107–118].

Крім Київської громади в цей період почали зароджуватись і діяти й інші прогресивно-демократичні просвітницькі товариства, що відстоювали розвиток освіти на національній основі: Київське товариство сприяння початковій освіті (1882–1908), Літературно-артистичне товариство (1895–1905), Київське товариство грамотності (1882–1908) та ін. [20, с. 19]. У цих товариствах відбувалося становлення

майбутніх відомих українських діячів просвітницького руху, вчених, педагогів.

Саме діяльність громадівців підготувала ґрунт для появи в Центральній Україні громадської просвітницької ініціативи у вигляді національних організацій. У 1882 р. було засновано Київське товариство грамотності (КТГ), яке проіснувало під головуванням відомого українського педагога В. Науменка до 1908 р. КТГ вело активну просвітницьку роботу на Правобережній Україні – в Київській, Подільській і Волинській губерніях. У формуванні цього об'єднання велику роль відіграв позитивний досвід Харківського товариства поширення в народі грамотності. У статуті Київського товариства грамотності зазначалося: «Київське товариство грамотності й освіти має своєю метою поширення в південно-західному краї російської грамотності і релігійно-моральної освіти... Засобами досягнення зазначеної мети служать: (серед іншого) улаштування безплатних читалень і бібліотек, навчальних посібників, навчальних курсів для вчителів народних шкіл, гуртожитків для вчителів, премій за кращий твір. Товариство грамотності всю свою діяльність узгоджує з правилами і розпорядженнями Міністерства народної освіти, подає кураторові навчального округу копію протоколів своїх засідань і річні звіти про свою діяльність. Для ведення поточних справ обирає Раду, терміном на три роки, що складається з 12–18 членів» [510].

У структурі Київського товариства грамотності діяли такі комісії: шкільна, лекційна, бібліотечна, видавнича, театральна та ін. Практичну й методичну допомогу вчителям, школам, освітянським товариствам надавали довідково-педагогічний відділ, спеціальна бібліотека КТГ – зібрання посібників у справі народної освіти, заснована в 1896 р. [267, с. 23, 26], що діяла згідно з «Положением собрания пособий по делу народного образования» [397, с. 11], та пересувний музей навчальних посібників [268, с. 119]. Метою бібліотеки й музею

було: «зосередити в Товаристві всі матеріали, що стосуються народної освіти взагалі і, головним чином, народної освіти південно-західного краю для того, щоб дати можливість членам товариства та стороннім особам користуватися ними безплатно» [272, с. 43].

Керівництво зібранням посібників було покладено на члена КТГ Д. Ізвекова [267, с. 80]. Спеціальний фонд бібліотеки формувався шляхом комплектування звітів товариств грамотності, земських управ, статистичних даних про освітню діяльність у губерніях та земствах південно-західного краю, книг з питань педагогіки, психології, фахових періодичних журналів. У 1896 р. було розроблено та розіслано до початкових шкіл опитувальники (600 прим.), які безплатно видрукувала друкарня Кульженка [267, с. 30]. Такі самі опитувальники було розіслано і в губернські земства як південно-західного краю, так і в інші регіони Росії з проханням надіслати до бібліотеки звіти та інші матеріали з питань народної освіти. Згідно зі звітом завідувача зібрання посібників КТГ на 1 січня 1897 р. фонд бібліотеки становив 439 прим. на суму 150 руб. [269, с. 28]. Як свідчать звіти діяльності КТГ, за 1901 р. до бібліотеки надійшли: «Доклады земскому собранию по народному образованию» Володимирської, Пензенської, Саратовської, Сибірської, Тамбовської та Олонецької губернських земських управ, звіти «Красноярского общества попечения о народном образовании», Полтавської комісії народного читання, Ризької комісії народного читання, Севастопольської недільної школи, а також звіти майже всіх народних училищ, народних та недільних шкіл [272, с. 79]. Аналіз цих опитувальників давав можливість членам товариства дізнаватися про стан загальної освіти в губерніях та їхні проблеми. Також члени КТГ звернулися до 36 видавців, зокрема журналів «Народное образование», «Образование», «Школьное образование» та інших, про передачу комплектів цих ви-

дань бібліотеці безплатно. У газеті «Киевлянин» (№ 101 за 1896 р.) було вміщено звернення «до всіх осіб, що співчують зібранню посібників, з проханням надсилати свої посильні пожертви книгами й різними придатними виданнями» [269, с. 43]. Як засвідчують звіти КТГ, книги до даної бібліотеки надійшли, зокрема, від відомих українських педагогів Т. Лубенця, Х. Алчевської та ін. На кінець 1898 р. фонд бібліотеки становив 1890 назв [271, с. 53].

Через п'ять років з початку заснування зібрання посібників у справі народної освіти його фонд складався з таких розділів (подаємо згідно зі звітом КТГ):

- а) зібрання матеріалів з питань народної освіти;
- б) бібліотека народно-навчальної літератури;
- в) бібліотека народних видань [272, с. 47].

У 1901 р. фонд зібрання посібників налічував уже 2450 прим., які вводились до хронологічного та систематичного каталогів. З кожним роком кількість користувачів спеціальної книгозбірні невпинно зростала, а сама книгозбірня ставала все популярнішою серед широкого кола фахівців народної освіти не лише Києва, а й усю Україну [492]. Активна інформаційно-просвітницька діяльність бібліотеки та інших підрозділів КТГ проявлялася у виданні рекомендаційних списків літератури для вчителів, шкільних та громадських бібліотек, а також збірок анотованих рецензій до них [341; 405].

Як зазначалося вище, у структурі КТГ, як і ХТГ, було зазначено пересувний музей навчальних посібників. Фонди музею КТГ формувалися відповідно до практики роботи подібної структури в ХТГ. Наочні матеріали було об'єднано за розділами: географія, зоологія, ботаніка, технологія, мінералогія, анатомія і фізіологія, історія та архіви, математика. До кожного розділу було складено каталоги та систематичні картотеки [268, с. 119–120; 279, с. 93–96; 491]. Музей, як і бібліотека, надавав допомогу вчительству, іншим громадянам, приватним, полковим, недільним школам, освітянським

товариствам [272, с. 119–120]. Через кілька років у зв'язку з фінансовими труднощами за користування музейними посібниками було встановлено невелику плату, але, незважаючи на це, у 1900 р. фондами музею було забезпечено 256 запитів, а у 1901 р. – вже 450 [272, с. 119].

Таким чином, зібрання посібників у справі народної освіти, музей наочних посібників та засноване при КТГ довідкове бюро задовольняло інформаційні запити вчителів з питань педагогіки і шкільної справи. Бюро надсилало книги, журнали вчителям губернії за місцем проживання. Наприклад, у 1901 р. було надіслано 950 прим. [там само, с. 52]. Крім того, бюро допомагало вчителям працевлаштовуватися та вирішувати інші професійні проблеми.

Аналізуючи щорічно діяльність своїх структурних підрозділів – довідкового бюро, зібрання посібників та музею наочних посібників, – члени КТГ в кінці 1890 р. дійшли висновку, що потреби освітян будуть задовольнятися повніше, якщо об'єднати зібрання посібників і музей в єдину структуру, що й відбулося 1900 р. [279, с. 93–96]. (Подібне об'єднання сталося також і в Харківському та Петербурзькому товариствах грамотності.) Така реструктуризація в товариствах була спрямована на удосконалення забезпечення фахових інформаційних потреб освітян.

У цей період до довідкового педагогічного бюро КТГ все частіше почали звертатися вчителі з усю Україну з проханням допомагати їм підвищувати кваліфікацію через літні курси, з'їзди вчителів, активніше забезпечувати їх фаховою літературою, довідками з питань освіти. Серед іншого висловлювалася пропозиція *створити Центральну бібліотеку для вчителів* [279, с. 95].

Ця пропозиція, яка також була висловлена і на Першому всеросійському з'їзді вчителів ім. К. Ушинського, та інша – *про створення Центрального педагогічного бюро для усю Росії* – були зумовлені нагальними потребами освітян в

установі, яка б повноцінно опікувалася питаннями підвищення кваліфікації вчителів, інформаційного забезпечення його фахових потреб. *Отже, необхідно зазначити, що широким загалом учителів, освітньо-громадськими установами в кінці другої половини XIX ст. було порушено питання про заснування всеукраїнської спеціальної бібліотеки для обслуговування вчителів.* Члени КТГ планували створити таку центральну бібліотеку в м. Києві. У цей період Товариство активно переймалося питанням будівництва Народного дому в Києві, де мали розмістити великий глядацький зал на 1000 осіб зі сценою, велику безкоштовну бібліотеку-читальню, два зали музею наочних посібників, недільну школу, квартири для завідувача Народного дому і бібліотекаря тощо [272, с. 83].

Голова Київського товариства В. Науменко у своєму зверненні про збір коштів на спорудження Народного дому писав: «Потреба в установах, що давали би можливість народу проводити вільний від роботи час з користю... давно вже усвідомлена передовою частиною російського суспільства. Громадські і приватні установи загальними зусиллями стали засновувати так звані народні дома, в яких зосереджуються просвітницькі установи для народу: класи для дорослих, недільні школи, безплатні бібліотеки, народні музеї, народний театр... У Полтаві побудовано Гоголівський дім, ... у Харкові – Народний дім» [509].

Дванадцятого квітня 1901 р. на Троїцькій площі Києва з ініціативи КТГ, і особисто голови товариства В. Науменка, було урочисто закладено Народний дім, проект якого розробив архітектор Г. Антоновський [272, с. 81]. Отже, народні дома, створені в той період, стали завершеним варіантом інтегрування освітніх, національних, духовних, економічних і соціальних завдань позашкільної освіти.

Аналізуючи діяльність КТГ, не можна не відзначити вагомий роль у його розвитку голови – відомого українського

громадського діяча, педагога, національно свідомої людини, котра поклала своє життя на вівтар національної освіти – В. П. Науменка (1852–1919). У важкі часи самодержавства він дбав про національну мову, освіту народу, підготовку національних підручників, розвиток позашкільних закладів освіти. У 1908 р. царський уряд заборонив діяльність КТГ «за порушення громадського спокою», розповсюдження нелегальної літератури [491]. Фонди зібрання посібників та музею наочних посібників товариства було передано до Київського навчального округу, а Народний дім – Київській міській управі [107, с. 89–90].

Отже, як висновок, КТГ своєю активною діяльністю протягом 26 років сприяло не тільки поширенню грамотності, а й розвитку національної культури, освіти, позашкільної освіти, бібліотечної справи на Правобережній Україні. За цей період було відкрито і сформовано тисячу бібліотек як за власною ініціативою КТГ, так і за дорученням різних установ, товариств і організацій. Зокрема, було відкрито книгозбірні при недільних школах, засновано за дорученням київського губернатора Ф. Трепова 700 сільських бібліотек, за дорученням земств відкрито чимало шкільних бібліотек; започатковано безплатні бібліотеки-читальні (ім. Павленкова та ін.). КТГ видавало підручники та посібники для цих навчальних закладів. Але одним із вагомих досягнень КТГ стало започаткування в його структурі спеціальної бібліотеки, яка діяла поза навчальними закладами, – зібрання посібників у справі народної освіти і музею наочних посібників, які надавали фахову інформаційну допомогу членам просвітницьких товариств, освітянам як Київської, так й інших губерній, підвищуючи кваліфікацію педагогів. Позитивна діяльність даних структур КТГ оприявила задуми і прагнення освітян щодо створення Центральної бібліотеки для вчителів.

Отже, спеціальні книгозбірні КТГ і ХТГ, у фондах яких зосереджувалися книги, довідники й періодичні видання

з фахових питань, а саме: педагогіки, психології, розвитку освіти, звіти, є першими спеціалізованими структурами поза навчальними закладами, які було засновано для забезпечення фахових інформаційних потреб вчителів.

У другій половині XIX ст., крім розвивального і виховного навчання як важливих дидактичних принципів, російська педагогічна теорія і практика висунула принцип наочності навчання, який високо оцінював К. Ушинський і пропонував застосовувати його в навчанні у школах. У цей період в Російській імперії набуло популярності заснування педагогічних музеїв. Хоча «Устав народних училищ Российской империи» закликав збирати історико-освітні та педагогічні експонати ще в 1785 р., активізація їх розвитку відбувалася саме в 60-х роках XIX ст. Педагогічні музеї створювались як окремі установи (перший педагогічний музей було відкрито у Петербурзі 1864 р.), так і у структурі шкіл, товариств та ін. [40, с. 579–580], в яких гуртувалися широкі кола педагогічної та наукової громадськості. Основним завданням педагогічних музеїв було сприяння підвищенню фахової кваліфікації вчителів, пропаганда педагогічних знань, використання наочності у навчальному процесі. Щоб виконувати ці завдання, педагогічний музей мав бути комплексною установою, пересувним або «мішаним». До його структури входило зібрання наочних посібників і обов'язково педагогічна бібліотека, що формувалася «з книг із загальних педагогічних і методичних питань, методичних посібників з окремих предметів, підручників, періодичних фахових видань тощо, які вводилися в каталог» [40, с. 586].

У кінці XIX ст. вищезазначені заклади розбудовувалися як спеціальні комплексні установи для освітян, уособленням яких є Педагогічний музей у Києві, який було засновано в 1901 р. при Київському навчальному окрузі [427, с. 33–48; 165]. Мета музею – «дати діячам нижчої й середньої школи можливість наочно, на взірцях чи по друкованих джерелах

ознайомлюватися з найкращою постановкою навчально-виховної справи, а так само з історією школи та її сучасним станом у Росії і за кордоном. У такий спосіб музей мав, з одного боку, сприяти найближчим практичним потребам викладання, з іншого – забезпечити теоретичне, наукове розроблення навчально-виховних питань» [496].

Передбачалася така структуризація музею:

- 1) зібрання наочних посібників, що використовуються в нижчих, середніх і промислових навчальних закладах на уроках зі шкільної гігієни, архітектури, фізичного виховання;
- 2) зібрання керівних матеріалів, посібників російською та іноземними мовами;
- 3) спеціальна педагогічна бібліотека з фондом літератури як російською, так й іноземними мовами [498].

У пояснювальній записці до «Положення про Педагогический музей при Управлении Киевского учебного округа» зазначено, що спеціальна педагогічна бібліотека сприятиме теоретичним науковим працям викладачів середніх і нижчих шкіл з питань педагогіки, у фондах бібліотеки будуть «праці й монографії з історії освіти, школи, матеріали зі шкільної статистики, закони й урядові розпорядження зі шкільної справи в Росії та за кордоном, твори із загальної педагогіки, методики викладання різних предметів, педагогічні журнали, енциклопедії і довідкові книги, водночас поряд з можливо повним зібранням здобутків російської педагогічної літератури будуть закуповуватися і найважливіші праці з цього предмета іноземними мовами» [497]. Ішлося й про те, що мета педагогічної бібліотеки музею – надавати допомогу не лише вчителю Києва, а й провінції, де немає не тільки педагогічних, а й інших видань. У зв'язку з цим книги будуть надсилатися «в усі місцевості навчального округу на письмову вимогу навчального закладу... гарантією... своєчасного повернення книг служитиме належність до педагогічної корпорації» [497]. Також у Положенні про Педагогічний музей зазнача-

лося, що педагогічна бібліотека музею буде не тільки книгосховищем, а й постійною «живою допомогою» викладачам навчального округу в їхній педагогічній роботі.

Педагогічний музей розпочав свою діяльність у 1902 р. (спочатку він містився в приміщеннях навчальних закладів і окремих приватних будинках Києва). Фонд бібліотеки та музею поповнювався навчальними посібниками за рахунок коштів, що надходили щорічно з бюджету середніх навчальних закладів Київського навчального округу та пожертвувань. Бібліотека Педагогічного музею (на час перебування в ново-збудованому спеціальному будинку) налічувала 7 тис. томів книг. У її фондах була література наукового і, зокрема, педагогічного змісту; крім того, щорічно бібліотека виписувала 50 назв педагогічних російських та іноземних журналів, а також наочні посібники. Після закриття КТГ у 1908 р. Педагогічний музей успадкував фонд його педагогічної бібліотеки та багаті природничо-історичні, мінералогічні та інші колекції [137]. За архівними джерелами, музеєм було укладено й розіслано в усі навчальні заклади округу каталог книг його педагогічної бібліотеки [493].

З кожним роком потреба в комплексному освітянському інформаційному центрі, який би розміщувався у власному приміщенні, ставала дедалі актуальнішою. Першого червня 1909 р. попечитель Київського навчального округу П. Зілов звернувся до голови Київського біржового комітету С. Могилевцева з письмовим проханням «посильно посприяти у справі продовження корисної діяльності педагогічного музею» й допомогти в розвитку народної освіти в Києві – побудувати спеціальне приміщення для Педагогічного музею.

У листі-відповіді від 25 червня 1901 р. С. Могилевцев запропонував розширити завдання музею, щоб досягнути «його головної мети – сприяти розвитку освіти в народі, бути живим струменем безпосередньо в ньому, даючи можливість і дорослим прилучитися до освіти, маючи доступ у

читальню при музеї й оглядаючи виставки, колекції та ін. навчальні посібники під досвідченим керівництвом зберігачів кабінетів, слухаючи лекції і пояснення» [83, с. 4–6]. Меценат С. Могилевцев вніс 200 тис. руб. на будівництво приміщення Педагогічного музею у м. Києві і поставив такі умови: 1) цей заклад функціонуватиме під безпосереднім керівництвом Міністерства народної освіти; 2) просвітницькі товариства, що мають таку саму високу й благородну мету, як і Педагогічний музей, не будуть мати відмови у притулку для своїх зібрань в його стінах; 3) музей має називатися іменем цесаревича Олексія [83, с. 4–6].

Педагогічний музей споруджували за проектом відомого архітектора П. Альшіна протягом березня – серпня 1911 р. План приміщення та його оформлення повністю відповідали функціональному призначенню. 5 жовтня 1912 р. у Києві по вул. Володимирській, 57 Педагогічний музей ім. цесаревича Олексія було відкрито. Ця подія була висвітлена у вітчизняній і зарубіжній пресі, яка відзначала, що він відповідає усім вимогам і є одним із кращих серед педагогічних музеїв Європи. Крім залів для експозиції, у Педагогічному музеї було відведено площі для педагогічної бібліотеки (читальний зал, книгосховище), спеціальних кабінетів, де демонструвалися навчальні посібники і прилади, взірцевого фізичного кабінету, довідкового бюро, постійно діючої виставки педагогічної літератури, великої аудиторії для проведення масових заходів тощо. Першим директором новоствореного музею став український педагог-методист, колишній викладач педагогіки у Ніжинському педагогічному інституті О. Музиченко.

Педагоги Києва і всього Київського навчального округу одержували тут інформаційну та методичну допомогу, користуючись педагогічною бібліотекою музею. Абонентам бібліотеки надсилалися навчальні посібники, підручники, книги й журнали, для них готувалися інформаційні та рекомендаційні списки літератури, проводилися літні курси з підвищення

кваліфікації, організовувалися лекції з питань педагогіки, освіти й культури тощо. Плідна праця Педагогічного музею у м. Києві для освітян України тривала лише до 1914 р. У вересні 1915 р. у зв'язку з відомими подіями експонат музею було евакуйовано до Курська. І лише у вересні 1916 р. у зв'язку з перемогами на західному фронті було вирішено поновити діяльність музею. Тоді ж відбулася його реевакуація. У 1917 р. музей і його бібліотека не працювали, про що йтиметься у наступному розділі.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. у зв'язку з розвитком у державі наук, зокрема педагогіки і психології, розвитком освіти, поширенням її змісту, збільшенням кількості навчальних закладів і численності педагогічних кадрів в Україні намітилась позитивна тенденція до заснування і розвитку комплексних спеціальних структур для забезпечення фахових потреб учителів – народних будинків, педагогічних музеїв, де діяли спеціальні педагогічні бібліотеки, засновані поза навчальними закладами. Проблемам становлення і розвитку бібліотек для забезпечення фахових потреб освітян на початку XX ст. почали приділяти увагу вчительські та бібліотечні з'їзди, на які прибували освітяни і бібліотекарі з усієї Російської імперії.

На Першому всеросійському з'їзді з бібліотечної справи (1911) та на Першому Всеросійському з'їзді з питань народної освіти (1914) [386] було ухвалено відповідні рекомендації з організації у містах і повітах Російської імперії вчительських бібліотек, а саме:

а) центральних вчительських бібліотек, у фондах яких мають бути комплекти книг та періодичних видань з питань народної освіти, які призначаються для обслуговування вчителів усього повіту та міста;

б) районних вчительських бібліотек, що мали бути влаштовані за типом центральних, за кількістю районів повіту або міста, на які розподіляються місцеві школи;

в) шкільних вчительських бібліотек у кожній школі, укомплектованих виданнями, потрібними вчителю для постійного користування [386, с. 19–24].

Наголошувалося, що в організації вчительських бібліотек мали обов'язково брати участь учителі. У тих повітах і містах, де вводилася загальна бібліотечна мережа, можливе приєднання центральних і районних вчительських бібліотек як відділів. Також відзначалося, що комплектування вчительських бібліотек мало відбуватися згідно з «Правилами для публичних бібліотек» [386, с. 24]. На Першому всеросійському з'їзді з питань народної освіти підкреслювалось, що з огляду на важливість забезпечення індивідуальних запитів вчителів бажано, щоб усі земства й громадсько-освітні установи взяли на себе фінансування відповідної частини загальної вартості тих книг і періодичних видань, які купують окремі вчителі власним коштом. Також порушувалося питання про заснування спеціальної підготовки та підвищення кваліфікації бібліотечних працівників [386, с. 19–24; 355]. На Першому всеросійському з'їзді з бібліотечної справи (1911) бібліотекар Імператорського Харківського університету К. Рубинський у своїй доповіді «Стан бібліотечної справи в Росії і інших державах» наголошував на вагомій ролі бібліотек у розвитку суспільства, підкресливши ставлення до бібліотечної справи державних діячів. У зв'язку з цим він рекомендував вивчати досвід бібліотечної справи у Західній Європі та інших країнах. Також у цій доповіді він звернув увагу на те, як бібліотеки навчальних закладів задовольняють фахові інформаційні потреби тих, хто вчить, і тих, хто навчається. К. Рубинський називав дані книгозбірні «життєвим нервом навчального закладу», де мають працювати високопрофесійні бібліотечні працівники, їхню працю він порівнював з працею вчителів, бо обох «об'єднує однакова освіта і служіння одній і тій самій справі» [355, с. 4].

Отже, розвиток освіти та бібліотечної справи в Україні у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. був зумовлений швидким економічним розвитком держави, зростаючим попитом на освічених людей, фахівців для різних галузей. Мережа багатьох типів навчальних закладів розширювалася. Освіту почали здобувати дедалі більше дітей нижчих ступенів, поступово зникала елітарність окремих привілейованих типів навчальних закладів. На початку XX ст. набула розвитку тенденція щодо відкриття закладів для підготовки вчителів. Зросло значення наукових і спеціальних бібліотек. У 1913 р. у Росії частка цих бібліотек від загальної кількості становила 3,7 % (3 тис. бібліотек), а їхній книжковий фонд – 33 % (15 млн прим.) [1, с. 100]. Більшу частину цих книгозбірень становили університетські та інститутські, розташовані переважно в центральних регіонах, у великих містах. Книгозбірні в більшості своїй формували фонди за рахунок пожертв, і тому в комплектуванні були великі прогалини. Через брак спеціалістів – бібліотечних працівників – у книгозбірнях здебільшого працювали вчителі. До користування фондами наукових бібліотек та бібліотек вищих навчальних закладів допускалися лише особи з ученим званням. Учителі ж початкових і середніх навчальних закладів не мали права користуватися фондами цих бібліотек.

Громадсько-просвітницькі товариства, що виникли у другій половині XIX ст., стали консолідуючою силою представників громадськості, вчених, педагогів довкола національної ідеї. Цьому періоду притаманний активний розвиток російської новітньої педагогіки, громадсько-педагогічний пошук, зростання національної самосвідомості української інтелігенції. Очевидною стала потреба українського народу в освіті й культурі.

Головною метою діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1920) та Київського товариства грамотності (1882–1908) було проведення широ-

кої освітньо-виховної роботи серед українського населення. Вагомим напрямом з втілення у практику зазначених вище завдань стало започаткування широкої мережі бібліотек для народу, видання навчальної, художньої та популярної літератури, безплатне комплектування фондів народних бібліотек. Вагомим у практиці ХТГ і КТГ є заснування в їхній структурі спеціальних підструктур для забезпечення фахових інформаційних потреб учителів, для підвищення їх кваліфікаційного рівня. Довідково-педагогічна бібліотека, зібрання посібників у справі народної освіти, музеї наочних посібників товариств формували свої фонди відповідно до потреб школи, освітян. Ці підструктури є першопочатком спеціальних педагогічних бібліотек в Україні поза навчальними закладами. Саме завдяки діяльності ХТГ і КТГ у суспільній свідомості освітян зародилася ідея про створення в Україні центральної бібліотеки для вчителів.

Діяльність товариств із започаткування комплексних установ для вчителів зі спеціальною педагогічною бібліотекою продовжили освітяни й громадські діячі Києва, збудувавши у місті на початку XX ст. комплексну установу – Педагогічний музей. У його структурі також діяла спеціальна педагогічна бібліотека і музей наочних посібників, до яких пізніше влилися зібрання посібників та експонати музею Київського товариства грамотності.

Усвідомленою і наголошеною на Першому всеросійському з'їзді з питань народної освіти (1914) була потреба спеціальної фахової освіти бібліотечних працівників, розуміння того, що персонал педагогічних, учительських і шкільних бібліотек треба прирівняти до педагогічних працівників.

2.3. Створення та діяльність спеціальних бібліотек педагогічного профілю в Західній Україні

Ще на початку XIX ст. чітко визначилися відмінності у становищі західноукраїнських земель та східних регіонів України. У цей період Західна Україна входила до складу Австро-Угорської імперії, Східна – до Російської імперії. Західноукраїнські землі в цей період були аграрним, економічно відсталим краєм, являючи собою, за висловом О. Субтельного, «комору економічних абсурдів» [417, с. 272], українське населення якого зазнавало гноблення як соціального, так і національного. Австро-Угорська монархія спрямовувала зусилля на зміцнення своїх позицій у регіоні, укріплюючи з цією метою насамперед ідеологічний підмурок, прагнучи денационалізації українців. У царині освіти це виявлялося у забороні викладання української мови в школах, нестачі національних вчительських кадрів, у всілякому стримуванні розвитку національних народних шкіл. Але, незважаючи на сильну й послідовну протиукраїнську позицію, українське життя зуміло заходом національно свідомих українців, перейнятих східноєвропейською «концепцією нації», просунути-ся на всіх суспільних ділянках.

У другій половині XIX ст. розвиток демократичних ідей, педагогічної науки й освіти у Східній Європі сприяв пробудженню й зростанню національної свідомості українців західного регіону, утвердженню в цьому краї державницьких ідей; усвідомленню важливого значення в цьому процесі національної мови, літератури, національного шкільництва, книговидавництва, бібліотечної справи. У цей час, влучно названий «весною народів», у Львівському університеті австрійським урядом було засновано кафедру української мови та літератури, якою керував перший професор української мови в Західній Україні Я. Головацький. У 1837 р. вийшла друком перша на Галичині книга, писана українською мовою, «Русалка

Дністрова». 2 травня 1848 р. у Львові було створено Головну руську раду, яка у своєму маніфесті проголосила належність галичан до єдиного українського народу. Заснований 19 жовтня 1848 р. «Собор руських учених» – віче української народної інтелігенції – окреслив спрямування культурного розвою в Галичині, зокрема наполягав на впровадженні в усіх школах Галичини української мови [450, с. 17]. Усе це змусило австро-угорський уряд ухвалити 14 травня 1869 р. державний закон, за яким всю систему шкільної освіти було поставлено на єдину основу: початкова освіта для всіх громадян Австро-Угорщини була обов'язковою і безплатною, а термін обов'язкової шкільної освіти збільшився до 8 років [3, с. 111–113].

Отже, в другій половині XIX ст. в Галичині розширюється мережа навчальних закладів. Якщо в 1860 р. у краї було 2442 народні школи, то у 1900 р. їх уже налічувалось 4649, з них – 2138 українських народних шкіл [416, с. 112]. У Львові працювала одна чотирикласна приватна українська гімназія [416, с. 116]. З 36 середніх шкіл лише у двох викладання здійснювалось українською мовою, а із 8134 вчителів, які працювали в школах краю, лише 1803 були українцями [416, с. 113]. Проте перед Першою світовою війною в Галичині вже налічувалось 3560 шкіл, 2510 з яких були українськими [428, с. 16]. Але, незважаючи на урядові заходи щодо освіти широких верств населення Галичини, його рівень і далі залишався досить низьким. У 1900 р. вміло читати і писати 30,2 %, читати – 6 %, неписьменними залишалось 63,8 % українців [481, с. 205]. У цей час 80 % українців західного регіону проживало в Галичині, решта, 20 %, – у двох невеликих регіонах – Буковині та Закарпатті [417, с. 292], де панували угорська й румунська мови. Українці на Буковині становили 40 % кількості населення цього краю – близько 300 тис., румуни – 34 %, євреї – 13 %, німці – 8 % [417, с. 293]. У 1900 р. на Буковині діяло 362 початкові школи, з них 147 – українських; з 6 середніх не було жодної української [285, с. 321]. У Закарпатті

70 % населення, на відміну від Буковини, становили українці [417, с. 293]. Неписьменність українського населення Закарпаття на 1900 р. становила 82 %, в гірських районах – 90 [416, с. 115]. У краї, згідно з «мовним законом», насаджувалось навчання угорською мовою. Переважна більшість закарпатців не мала змоги вчитися, і тому не могла ані писати, ані читати ні угорською, ні українською мовами [203, с. 129–130]. Та все ж після прийняття Закону 1869 р. загальна кількість народних шкіл у західному регіоні збільшилась, хоча українські школи закривалися, а в 1907 р. їх було зовсім ліквідовано [203, с. 129; 172, с. 199]. На кінець XIX ст. у Закарпатті було лише чотири середніх навчальних заклади та одна реальна школа [203, с. 129]. І хоча в кінці XIX ст. у міських школах Закарпаття збільшується тривалість навчання, проте більшість дітей залишалася поза школою. Педагогічні кадри готували в учительських семінаріях, в яких навчання велося також угорською мовою.

Австрійський уряд всіляко гальмував відкриття вчительських семінарій, особливо українських. Державних учительських семінарій у регіоні з українською мовою викладання було декілька, і ті приватні [285, с. 321]. Влада не була зацікавлена у підвищенні фахового рівня вчителів, бо вважала, що підвищення загальноосвітнього рівня освітян може призвести до «загрози існуючим порядкам». Крім того, владою вчительство було поставлене на найнижчі щаблі чиновницької ієрархії. Вчителі не мали права вступати до вищих навчальних закладів, оскільки учительська семінарія не вважалася середнім навчальним закладом. Також їм заборонялося брати участь у провідних товариствах, виявляти громадянську позицію, впроваджувати у своїй роботі нові методи і форми. Надзвичайно низька заробітна плата, жорстокі утиски і переслідування з боку місцевої влади і поліції – усе це призвело до того, що бажаючих учителювати було дуже мало. Як наслідок, у 1900/01 рр. через брак учителів тільки

в одній Галичині не працювало 319 шкіл, а в 1113 школах вчителі не мали педагогічної освіти [285, с. 321]. З огляду на це актуальними були питання як щодо підготовки вчителів народних шкіл, так і підвищення їхньої кваліфікації.

У той же час, як зазначає Д. Пенішкевич, у законі австро-угорського уряду від 14 травня 1869 р. у розділі «Дальшее образование учителей» [292, с. 135] підкреслювалося, що вчителі мають підвищувати свою кваліфікацію. Зокрема, у ньому зазначалося: «Педагогичное и науковое дальшее образование учителей повинно пособствоватися школьному временописьям, учительскими библиотеками, периодическими конференциями (сонетами, соборами), й курсами для дальшого образования... В каждом школьном повете *основатися має учительская библиотека*. Управление учительскою библиотекою поручается комиссии, избранной поветово-учительским собором... В каждом школьном повете принаймней ежерочно разъ держати ся має учительская конференция (соборъ) под предводительством поветово-школьного надзирателя» [292, с. 135]. Тож відповідно до цього закону в кожному повіті мали засновуватися вчительські бібліотеки, а в їхніх фондах утримуватися невелика кількість педагогічної літератури, фахові періодичні видання. Вказувалося, що в шкільних бібліотеках також має бути фонд для забезпечення фахових потреб учительських кадрів. У 1899–1900 рр. на Буковині при школах діяло 357 бібліотек [164, с. 85].

Західноукраїнські педагоги О. Попович, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький та інші, розуміючи потребу в самоосвіті національного вчительства, влаштовували курси з підвищення фахового рівня вчителів, настійно рекомендували вчителям користуватись бібліотеками, читати фахову літературу, твори українських письменників рідною мовою з олівцем у руці [292, с. 137]. Але через матеріальні нестатки незначна кількість освітян відвідували бібліотеки. Наприклад, у 1904–1905 рр. у Кіцманському повіті скористалися бібліоте-

кою лише 47 осіб (28 % від загальної кількості вчителів), які взяли 97 творів. У Вашковецькому повіті фонд бібліотеки становив 625 книг [292, с.137]. З 77 вчителів користувалися бібліотекою лише 27 (35 %), які прочитали 38 творів. Вижницька повітова бібліотека надала послуги з 75 вчителів лише 27 (30 %), які взяли по одному твору протягом року. Не мали змоги українські вчителі займатись самоосвітою ще й тому, що не знали української мови [292, с. 137]. Це була одна з вагомих тогочасних перешкод у справі самоосвіти західноукраїнського вчительства. Більшість учителів закінчували чужомовні школи або вчилися за підручниками церковнослов'янської мови. Навчання в учительській семінарії також не сприяло глибокому знанню рідної мови.

У другій половині XIX ст. західноукраїнська інтелігенція докладала чимало зусиль до поширення грамотності серед населення регіону, пробудження його національної свідомості. Відомий український педагог, основоположник національної початкової школи Закарпаття, учень К. Ушинського – О. Духнович (1803–1865) вбачав у вчителів ту постать, яка ростить і формує патріота свого народу і краю. Приділяючи велику увагу організації підготовки вчительських кадрів, він пропонував відкривати у краї вчительські семінарії [166, с. 215]. Поборник освіти і культури, О. Духнович усі свої особисті кошти витрачав на освіту народу. У 1859 р. він віддав свою бібліотеку до Краснобрідського монастиря за умови, що вона буде доступною для широкого кола читачів із народу. У акті передачі книг О. Духнович застерігав, щоб бібліотека «не була мертвим скарбом» і діяла не тільки для «монастирських обивателів», «а була загальною і публічною для кожного бажаючого вчитися» [166, с. 219]. Сучасні дослідники стверджують, що бібліотеку, яку заснував О. Духнович, можна вважати першою публічною бібліотекою на Закарпатті.

До освіти народу долучалися відомі західноукраїнські педагоги О. Попович та І. Глібовецький, письменники

Ю. Федькович, О. Кобилянська й О. Маковей, які писали букварі рідною мовою, укладали чимало збірників художніх творів для дітей, співаники [408, с. 26]. На Буковині виданню українських підручників і журналів для просвіти населення велику увагу приділяло товариство «Руська школа» [388, с. 613].

У кінці XIX ст. – на початку XX ст. у Західній Україні певні верстви населення, зокрема світська інтелігенція, студентство, виступаючи проти утискування національної освіти, закликали вчительство консолідуватись у товариства, громадські організації, об'єднувати зусилля для розвитку національних шкіл, а також для формування, утворення, утримання та збереження українського шкільництва. Як зазначає Д. Герцюк, у цей період «організаційне оформлення вчительського руху... створення педагогічних і професійних об'єднань вчителів із розгалуженою сіткою філій, гуртків, комітетів, секцій і т.п. на місцях знаменувало собою суттєве розширення процесу самоорганізації української нації, охоплення поряд із суспільно-політичною, громадсько-господарською також і освітньо-шкільною сфери, започаткування різнопланової національно-орієнтованої праці в цій далеко не благополучній ділянці народного життя» [65, с. 92]. На кін суспільного життя було поставлено нагальні питання підготовки і виховання нової генерації освічених, національно свідомих молодих громадян із високим патріотичним почуттям. Українські діячі бачили конкретні шляхи втілення своїх засадничих ідей насамперед через культурно-освітній розвиток, зокрема через заснування мережі бібліотек, національного книговидання.

Громадсько-освітній рух ширився по всій Західній Україні, гуртуючи у свої ряди кращих представників суспільства. Визначальною у цьому процесі стала роль товариства «Просвіта» (1868–1914), яке було засновано з ініціативи професорів гімназії й учительської семінарії у Львові – А. Вахнянина, Ю. Романчука, О. Огоновського, О. Партицького, О. Борков-

ського [226]. Товариство, згуртовуючи у свої ряди урядників і студентів, духовенство і рядове вчительство, проводило велику культурно-освітню роботу в західноукраїнському регіоні, одним з основних напрямів якої стали книговидавнича діяльність, започаткування мережі бібліотек-читалень, з тим щоб через національну книгу, національний підручник підняти культурно-освітній рівень українського народу. Тільки протягом першого десятиліття своєї діяльності «Просвіта» видала 17 шкільних підручників для українських шкіл [466, с. 14]. Авторитет цієї організації зростав настільки швидко, що з часом навіть австрійський уряд вирішив надавати йому субсидії для діяльності [226, с. 19]. Але ці заходи не могли стати самодостатніми акціями, їхній успіх залежав від головного чинника – людини. «Сама тільки книжка не дасть освіти, для неї необхідне ще живе слово, потрібні проводарі цього слова! Нам неодмінно потрібні просвітницькі основи, потрібні нам читальні в усіх селах нашої Галичини, в усіх селищах та містах» [226, с. 27], – писав член «Просвіти» К. Антонович.

Згуртовуючи в свої ряди верстви населення, «Просвіта» протягом 70–90-х років XIX ст. започаткувала на Галичині мережу читалень, що діяли у багатьох містах і селах. Першу читальню «Просвіти» було відкрито в 1874 р. в с. Денисові поблизу Тереховлі. У 1891 р. було відкрито 5 читалень, у 1895 р. – 233, 1901 р. – 1044, 1905 р. – 1550, 1909 р. – 2185, 1911 р. – 2479 читалень [466, с. 11]. Перед початком Першої світової війни «Просвіта» мала: 77 філій, 2944 читальні, 504 читальні доми, 197 035 членів читалень, 2364 бібліотеки, кількість книг становила 218 861 од. зб. [388, с. 585]. З 1904 р. заходом «Просвіти» у серії «Українське письменство» починають виходити друком твори українських письменників: І. Вагилевича, Я. Головацького, І. Котляревського, А. Могильницького, Т. Шевченка, які розповсюджувались серед освічених верств суспільства, передавалися до фондів бібліотек

[466, с. 17]. Книжки до бібліотек у віддалених районах надходили безплатно. Діяльність «Просвіти» прислужилася вчителям у підвищенні їхньої кваліфікації, сприяла організації навчальної та дозвільно-розважальної діяльності учнів, а також у реалізації їхніх прагнень до самоосвіти. Вона стала прикладом для започаткування численних громадських товариств на українських землях. Тому дуже слушно і справедливо С. Сірополко наголошував, що товариство «Просвіта» у Львові придбало назву «матері усіх українських товариств» [388, с. 586].

Незважаючи на значні утиски влади, важливу роль у розвитку національної свідомості населення Галичини, забезпеченні фахових інформаційних потреб вчителів у цей період відіграло Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (НТШ) (1873). Через його книгарню виданнями товариства з історії, економіки, права, культури, освіти, науки, мистецтва, художньої літератури формували свої фонди шкільні бібліотеки, книгозбірні українських приватних ліцеїв. Освітяни Львова активно користувалися фондами бібліотеки НТШ, яка мала багате зібрання видань з історії, освіти, культури України, художні твори українських письменників. Фонди бібліотеки НТШ щороку зростали не тільки завдяки фінансуванню, а й значною мірою – даруванню колекцій від видатних діячів української культури, обміну з іншими бібліотеками. Пізніше до її фондів надходив обов'язковий примірник усіх українських друків, що видавалися також і в Радянській Україні [25, с. 1010].

У другій половині XIX ст. на Буковині також започатковуються культурно-освітні товариства: «Руська бесіда» (1869), «Руська школа» (1869), «Вільна організація українського вчительства на Буковині» (1909), метою яких була просвіта народу, підвищення освітнього рівня вчительства через проведення конференцій, видання книг, підручників, передусім рідною мовою, заснування бібліотек-читалень, народних музеїв, надання допомоги бідним учням. Згуртовуючись у

товариства, українська інтелігенція: письменники, прогресивне вчительство, – рішуче виступали проти онімечування і румунізації населення. У цих громадських об'єднаннях українські вчителі не тільки підвищували свій фаховий рівень, а й виховувались як національно свідомі громадяни, усвідомлюючи своє місце і роль у краї. Товариство «Руська бесіда» у містечках і селах засновувало філії, відкривало хатичитальні, які можна нині назвати одними з перших публічних читалень, що відіграли прогресивну роль у просвіті народу та вчительства, зокрема через популяризацію книжок, виданих українською мовою. Наприклад, у 1888 р. відомий педагог О. Попович накладом Товариства «Руська бесіда» видає «Бібліотеку для молоді, селянства і міщанства». Книги виходили раз на місяць. Загалом О. Попович видав 270 назв книг [408, с. 24]. У середині ХІХ ст. активізувалися й освітяни Закарпаття, також засновуючи громадсько-просвітницькі товариства.

Отже, зародження новітнього вчительського руху в західноукраїнському регіоні було зумовлено об'єктивними суспільно-політичними, економічними, історичними й культурно-освітніми причинами, зокрема професійними проблемами самого українського вчительства.

У середині 80-х років ХІХ ст. у Львові було засновано освітньо-шкільну організацію «Товариство педагогічне», що ставило за мету об'єднання українських і польських вчителів та спільне розв'язання нагальних проблем вчительства. Але дана організація не приділяла відповідної уваги гострим питанням національного шкільництва. З огляду на це у 1881 р. «Просвіта» передає заснованому у Львові «Руському Товариству педагогічному», яке з 1926 р. отримало назву «Рідна школа. Українське педагогічне товариство», справи шкільництва. Одним із вагомих напрямів діяльності товариства була книговидавнича справа, спрямована на забезпечення шкіл, вчителів підручниками, дитячою літературою, розви-

ток бібліотек завдяки започаткуванню та комплектуванню й доукомплектуванню їхніх фондів. З часом Товариство, усвідомивши потребу в національних учительських кадрах як засадничу, приступає до заснування вчительських семінарій. У 1910 р. завдяки його зусиллям у Львові засновується книгарня «Рідна школа», згодом – мережа філій книгарень у Калуші, Гусятині, Надвірні, через які було придбано велику кількість книг для вчительських та шкільних бібліотек [408, с. 48; 465]. Упродовж 1884–1913 рр. товариство «Рідна школа» започаткувало видання (раз на два тижні) журналу «Учитель», організувало бібліотеки. Наприклад, у 1909 р. в Золочеві було організовано бібліотеку, фонд якої з часом становив 1053 прим. [466, с. 48].

Умови життя вчителів, їхня матеріальна незабезпеченість, соціальне безправ'я впритул наблизили проблему створення професійної організації, яка б стала на їхній захист. У липні 1904 р. «Руське товариство педагогічне» зібрало перше вчительське віче освітян з Галичини і Буковини. Віче ухвалило: заснувати вчительську професійну організацію, яка мала б на меті «давати членам і їх родинам запомоги, позички, стипендії і правну опіку. Се товариство мало би носити назву «Самопоміч учительська» [426, с. 30]. Після вирішення організаційних питань 28 серпня 1905 р. було засновано Товариство «Взаємна поміч галицьких та буковинських вчителів і вчительок», яке пізніше отримало назву «Взаємна поміч українського вчительства» (ВПУВ) [426, с. 34–35; 44, с. 239–240]. Дане товариство мало бути «злукою учителів... щоб наш учитель став належним борцем за волю і права народу... щоб міг повністю посвятити себе школі... вихованню національно-свідомої молоді» [28, с. 90]. Серед організаторів і засновників Товариства «Взаємна поміч...» були: проф. А. Алиськевич, І. Стронський, М. Мороз. Метою даної професійної вчительської організації було втілення в життя ідеї співпраці та згуртування народних учителів, взаємодопомога

й підтримка задля виховання молоді – «найкращої надії вітчизни». Товариство ВПУВ діяло з 1905 по 1939 р. спершу в Галичині та на Буковині (де було чотири окружні відділи), з 1922 р. воно об'єднувало українських учителів під Польщею. Вже у 1906 р. у лавах ВПУВ перебувало 864 галицькі учителі із загального числа 4000, в 1914 р. – 710. У 1938 р. ВПУВ мала 44 відділи і до 20 делегатур із центром у Львові [44, с. 239].

У Статуті ВПУВ (1912 р.) зазначалося, що товариство не тільки буде захищати права вчительства, а й підвищуватиме його фахову кваліфікацію. Також у статуті підкреслювалось, що товариство буде: а) звертатися до влади з питань поліпшення законних учительських службових відносин; б) надавати членам Товариства наукові засоби за допомогою сталих і допоміжних бібліотек, музеїв, вистав; в) створювати додаткові курси, наукові прогулянки, концерти, аматорські вистави, забави; г) видавати свої станові часописи і інші видавництва [412, с. 13–18]. Щороку членами товариства ставало дедалі більше вчителів. З часом розширилися напрями діяльності ВПУВ: крім соціальних проблем, воно приділяло увагу фаховим інформаційним потребам вчительства. У зв'язку з цим в окружних відділеннях товариства відкривалися бібліотеки для освітян, формувалися їхні фонди, що відбувалося завдяки дарункам членів товариства та придбанню книг за кошти відповідного відділення. Кількість фонду в цих бібліотеках коливалася від 100 до 2200 книг. Опікування бібліотеками було покладено на одного із членів відділення, найчастіше вчителя. Завдяки окружним відділам товариства такі бібліотеки відкрилися у Миколаєві, Мостиській, Надвірній, Перемишлі, Снятині, Тереховлі та інших містах [426, с. 233–238], у фондах яких були україномовні книги. Народнo-вчительська бібліотека відкрилася у містечку Сокаль [49, с. 131]. Найбільшою серед цих книгозбірень була Коломийська, фонд якої напередодні Першої світової війни становив 2200 примірників. Відділення цього товариства знайшло до-

бре приміщення для бібліотеки, активно формувало її фонд. Книги бібліотека або закупувала, або їй їх дарували. Це була література педагогічна й белетристична, річники часописів і журналів. Найбільше праці в бібліотеку вклав О. Кузьма, який започаткував її, збільшував і «підкував нею наче власною» [426, с. 218]. У 1913 р. аналогічну бібліотеку було засновано у відділенні ВПУВ м. Бережани [426, с. 190–191].

У 1912 р. при ВПУВ, як і в Харківському та Київському громадсько-просвітницьких товариствах, створюється Педагогічно-наукова комісія, головою якої було призначено відомого педагога І. Юцишина. Ця комісія, за словами її голови, була продуктивно-виконавчим органом Надзірної ради для керування всіма педагогічно-науковими й загальноосвітніми справами українського вчительства. Комісія розробляла план заходів з підвищення фахового рівня вчителів. Першим кроком у цьому напрямі було започаткування власного друкованого органу – журналу «Учительське слово» (1912–1934), який став трибуною українського народного вчительства [426, с. 121]. Мета журналу – об'єднання галицьких та буковинських учителів в одну потужну організацію, підвищення самоосвітнього та фахового рівня українського вчительства. Відповідальним редактором журналу було призначено Н. Пшепорського. До редакційної колегії входили: М. Якимовський, О. Власійчук, А. Домбровський та ін. У 1913 р. до складу редакції увійшов І. Юцишин. Перший номер журналу вийшов друком 15 вересня 1912 р. Журнал висвітлював діяльність ВПУВ, його плани, вміщував звіти про діяльність головного відділу і філій, про роботу і стан бібліотек, оглядові статті про шкільництво в краї та за його межами, освітні й шкільні проблеми, вів боротьбу за автономію і національні права української народної школи. Члени Педагогічно-наукової комісії друкували в журналі статті про засоби і методи позашкільної освіти, про значення вчительських і шкільних бібліотек для підвищення кваліфікації вчителів [426, с. 174].

Попри активну працю членів товариств «Просвіта», «Взаємна поміч українського вчительства» та інших, фонди бібліотек все ж не відповідали фаховим інформаційним потребам учителів, зокрема вони були бідні як на педагогічну книгу, так і на українську. Якщо деякі бібліотеки відділень і мали українські книжки, то тільки «загальнознані зі шкільної програми», на яких не було попиту. З часом бібліотечна комісія ВПУВ ухвалила рішення активніше закуповувати для бібліотек українські книжки, фахову літературу і практично перевела їх на своє утримання, оскільки метою окружних учительських бібліотек було надання допомоги вчителству через твори наукового і дидактично-педагогічного змісту та через фахову періодику. На сторінках журналу «Учительське слово» не тільки порушувались питання про стан шкільних та вчительських бібліотек, а й піддавалися критиці якість і кількість фондів цих бібліотек, підкреслювалось, що «тут є все, та немає того, що треба» [238, с. 230]. Журнал закликав українське вчительство до принциповості та вимогливості щодо діяльності бібліотечної комісії ВПУВ, радив втручатись у комплектування і розвиток учительських бібліотек.

Особливу увагу часопис звертав на проблеми шкільних бібліотек, у фондах яких (згідно з Інструкцією від 24 лютого 1874 р.) мала бути література як для вчителів, так і для учнів, але на практиці було інакше: застарілі підручники, співанки, апостоли тощо. Журнал закликав учителів самим дбати про ці бібліотеки, жертвувати кошти на закупівлю книг, бути вимогливішими до влади. Також редакція журналу наголошувала на тому, що український учитель має втручатися у питання комплектування окружних бібліотек з метою надходжень до їх фонду українських творів наукового змісту, кількість яких має дорівнювати в процентному співвідношенні кількості польських книг. Підкреслювалось, що доля і розвиток окружних бібліотек знаходиться в руках самого вчительства, та те, що посади бібліотекарів мають право займати ті особи,

які дбатимуть про відповідний розвиток книгозбірень [238, с. 231–232].

У 1913 р. Товариство «Взаємна поміч...» ухвалило Програму та інструкцію для організаційної діяльності окружних відділів ВПУВ [326], які стали важливими документами, де засвідчено високу мету діяльності товариства, спрямованої на соціальний захист вчителів, підвищення їхньої кваліфікації, формування громадянської свідомості. У Програмі зазначалося, що Товариство започатковує свої відділення в кожному повіті Галичини і Буковини, які діятимуть згідно зі своїми планами. Найбільшу увагу відділення приділятимуть об'єднанню вчительства, підвищенню їхнього фахового рівня та громадянської свідомості через діяльність громад, гуртків, читалень, бібліотек [326, с. 32–33]. У документі рекомендувалося комплектувати бібліотеки відділень «відповідними творами і підручниками, що дасть змогу прилучитися до студій в бажаній області знання, а фахова преса познайомить з біжучими питаннями і завданнями національно-суспільної акції» [326, с. 33]. Зазначалося, що для вчителів будуть організовуватися екскурсії, читання, наради тощо.

З метою надання цілеспрямованої допомоги вчителству у ВПУВ було засновано Педагогічно-наукову комісію. Голова цієї комісії І. Юцишин, підкреслюючи загальний занепад педагогічних наук у регіоні, зазначав, що в народних школах бракує підручників, педагогічної літератури, української і польської преси, публіцистики. На його думку, саме вчительство покликане розвивати практичну і теоретичну педагогіку, творити нові системи виховання, навчання, шкільної організації тощо [475, с. 161–166]. Для організації систематичного впливу на розвиток шкільництва в краї, озброєння знаннями вчителів, які мають бути просвітителями народних мас, підвищення їхнього фахового рівня та громадської свідомості Педагогічно-наукова комісія Товариства у 1914 р. ухвалила *Програму про заснування у Львові Центральної педагогічно-*

наукової бібліотеки (ЦПНБ), доступної як для самих членів, так і для широкого загалу, яка буде головною крайовою бібліотекою і об'єднавчим центром мережі повітових вчительських бібліотек у краї, та Інструкцію про її діяльність [134, с. 346–347]. В Інструкції вказувалося, що для поповнення фонду ЦПНБ:

«1. Комісія висилатиме з початком кожного року письмові прохання до краєвих і закордонних педагогічних, учительських, літературно-наукових і прочих редакцій з зазивом, щоб надсилали для неї дарові примірники своїх видань.

2. Буде висилати такі саме просьби до наших, чужих, краєвих і закордонних наукових і видавничих інституцій, до авторів і накладчиків, щоб надсилали дарові примірники своїх творів.

3. Буде обмінюватись своїми виданнями з краєвими і закордонними редакціями, інституціями, авторами.

4. Буде комплектувати свою бібліотеку власними виданнями.

5. Приймати дари від поодиноких осіб.

6. З власних фондів купувати твори» [134, с. 346–347].

В Інструкції також наголошувалося, що кожний твір надходитиме до бібліотеки у двох примірниках. Для повного забезпечення вчительства регіону фаховою літературою кожна секція Товариства при окружному відділі мала заснувати свою повітову спеціальну бібліотеку для забезпечення фахових потреб вчителів, яка комплектуватиметься у такий спосіб, як і головна педагогічно-наукова бібліотека (окрім п. 1 і 2). Також ці бібліотеки мають надсилати комісії списки своїх книжок. Наголошувалось, що, незважаючи на труднощі, необхідно заснувати вірцеву бібліотеку при секції. «Під ніяким умовієм не вільно її ділити на летучі серії книжок, ані віддавати під заряд котрогось місцевого товариства» [326, с. 403]. Вказувалося, що у фондах цих бібліотек мають збиратися твори педагогічні, дитяча література, твори, присвячені

шкільництву, українська література; вестися каталог. У даних бібліотеках працюватимуть від одного до трьох бібліотекарів. Крім того, в Інструкції було приділено належну увагу заснуванню *мандрівних бібліотек*, які комплектуватимуться так само повноцінно, як і головна крайова бібліотека [134, с. 403]. Мета мандрівних бібліотек – забезпечення фахових потреб учительства з провінцій, які територіально не зможе охопити ні крайова, ні повітова бібліотека. Через фонди цих бібліотек вчителю буде надано можливість отримати наукову літературу і белетристику не тільки для себе, а й для своєї сім'ї. Керівництво мандрівними бібліотеками буде здійснювати Педагогічно-наукова комісія, яка організуватиме перевезення бібліотеки від одного окружного відділу до іншого. Зазначалося, що вчительство зможе користуватися МБА за визначену плату. Відповідальність за роботу МБА покладалася на окружні відділи товариства.

Після виходу цього документа ВПУВ при окружних своїх відділеннях почало організувати нові вчительські бібліотеки. У 1913 р. відкрилась бібліотека у Бережанах, де першими бібліотекарями було призначено І. Лукашевича і М. Божиківського. Під їх умілим веденням бібліотека налічувала вже в першому році свого існування 300 томів. «Фондом бібліотеки члени Товариства користалися численно й платили за визичування по 2 сот. від одного тому» [426, с. 190]. 1912 р. у Войниліві було засновано бібліотеку, яка вже на першому році діяльності мала понад 100 книжок різного змісту. Відділення приділяло належну увагу питанню формування фондів у Войниліві, тож бібліотека поповнювалася і в 1913 р. налічувала до 264 томів. Члени ВПУВ щорічно сплачували на бібліотеку по 5 крон [426, с. 190].

Для консолідації освітян та з нагоди 100-річчя від дня народження українського генія Т. Г. Шевченка ВПУВ запланувало провести у 1914 р. Перший всеукраїнський з'їзд народного вчительства. Надзвірна рада ВПУВ ухвалила за-

просити до участі у з'їзді вчителів з усіх земель України, щоб таким чином об'єднати їх «в освітніх і національних прямуюваннях у ділянці шкільного виховання і навчання та нав'язати постійні ідейні взаємини всього українського народнього вчительства» [426, с. 98]. У роботі з'їзду взяли участь 1500 учителів з усієї України. На з'їзді розглядалися питання українського народнього шкільництва в усіх регіонах України і за кордоном, стан української науково-педагогічної преси та літератури, міжтериторіальні відносини українського народнього вчительства. Товариство також порушило питання про створення вчительського дому у краї. Надалі ВПУВ планувало продовжувати свою роботу з урахуванням досвіду громадських об'єднань Західного регіону та громадсько-освітніх товариств зі Східної України.

Плідну діяльність ВПУВ, розбудову Центральної педагогічно-наукової бібліотеки у Львові та мережі вчительських бібліотек у регіоні перервала Перша світова війна (1914). Після її закінчення доля західноукраїнських земель складалася по-різному: Буковину загарбала Румунія; Галичину, Холмщину, Підляшшя, Західну Волинь, Західне Полісся, Посяння, Лемківщину – Польща; Закарпаття – Чехословаччина. Унаслідок цього почався новий етап розвитку історії Західної України, а разом з тим – національного шкільництва та бібліотечної справи.

Таким чином, боротьба громадсько-просвітницьких товариств у Західному регіоні України у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. за створення національної школи сприяла розвитку вчительських та педагогічних бібліотек. Товариства західного регіону «Просвіта», «Руське педагогічне товариство», «Рідна школа», «Руська бесіда», «Руська школа», НТШ приділяли велику увагу розвитку книговидавничої справи, зокрема виданню шкільних підручників, творів українських письменників, започатковуванню як бібліотек-читалень, так і вчительських книгозбірень, комп-

лектуванню їхніх фондів. У фондах вчительських бібліотек збиралася навчальна література, книги з педагогіки, історії, художня література та ін. Бібліотеками та читальнями завідували вчителі. Вчительські бібліотеки протягом зазначеного періоду не мали значних фондів, але вони діяли і сприяли підвищенню фахового рівня вчительства. І хоча офіційно політика австрійського уряду щодо розвитку національного шкільництва, бібліотечної справи й відкриття вчительських бібліотек у краї була ліберальною, проте впливові політичні сили ігнорували офіційні законодавчі акти і протистояли розвитку української школи, бібліотечної справи. Провідні ідеї національно-культурного розвитку, практичні дії, що сприяли розбудові національної школи, а в цьому контексті і розвитку вчительських бібліотек, висувалися саме українськими товариствами і організаціями. Метою заснованого у 1905 р. товариства «Взаємна поміч галицьких і буковинських вчителів» (пізніше «Взаємна поміч українського вчительства») було: поліпшення соціального стану українського вчительства, виховання національної свідомості освітян, підвищення їхнього професійного рівня, згуртування вчительства у прогресивну, національно свідому громаду.

Важливим кроком у діяльності цього громадсько-просвітницького товариства є ухвалення в 1914 р. Програми та Інструкції про заснування Центральної педагогічно-наукової бібліотеки у Львові, створення мережі повітових і мандрівних вчительських бібліотек. Центральна педагогічно-наукова бібліотека у Львові мала бути системоорганізуючим центром мережі вчительських бібліотек регіону. Необхідно відзначити, що товариство «Взаємна поміч українського вчительства» було першим і єдиним товариством в Західній Україні, яке зініціювало створення Центральної педагогічно-наукової бібліотеки та мережі повітових учительських бібліотек, серед них і мандрівних. ВПУВ з об'єктивних причин не зуміло повністю здійснити свій план, але своєю послідовною ді-

яльністю воно заклало підвалини для заснування в 1925 р. Державної центральної педагогічної бібліотеки у Львові (з 1947 р. – Львівська науково-педагогічна бібліотека) [343].

* * *

Соціально-економічний розвиток Російської імперії, динаміка наук, зокрема педагогічної, освіти й культури у другій половині XIX ст. вплинули на формування оновленої системи навчальних закладів та поглиблення в них змісту навчально-виховного процесу. З метою забезпечення фахових інформаційних потреб учителів у 70-х роках XIX ст. заснуються спеціальні бібліотеки у навчальних закладах та поза ними. У зв'язку з неспроможністю держави в цей період забезпечити потреби розширеної мережі навчальних закладів різних типів і видів у педагогічних кадрах громадсько-просвітницькі товариства та органи самоврядування – земства, які починають діяти з 1864 р. на Лівобережній Україні, з 1904 р. – на Правобережній, фінансують підготовку вчителів у семінаріях для роботи в земських навчальних закладах, заснують школи, організують учительські курси, започатковують мережу земських бібліотек таких видів: шкільні, народно-шкільні, народні, прилюдні. Саме земства стали ініціаторами заснування вчительських книгозбірень при своїх школах, надалі педагогічних бібліотек поза навчальними закладами – при земських управах, педагогічних музеях, а згодом – педагогічних відділів при народних та прилюдних бібліотеках.

Водночас у цей період у містах Лівобережної України та з кінця XIX ст. на Правобережній Україні було започатковано товариства грамотності, метою яких була просвітницька діяльність для широких верств населення Російської імперії. Одним із вагомих напрямів діяльності товариств, зокрема

Харківського та Київського, стало надання допомоги з фахових інформаційних питань освітянам та освітянським установам, підвищення кваліфікації вчительства. З цією метою товариства у своїх структурах засновували спеціальні педагогічні бібліотеки. При Харківському товаристві грамотності в 1869 р. – *довідково-педагогічну бібліотеку* (назва отримана 1889 р.), при Київському в 1896 р. – *зібрання посібників у справі народної освіти*. У цей період широкого поширення набули педагогічні музеї, що також відкривалися у товариствах, школах, народних домах, структурним підрозділом яких були книгозбірні зі спеціальним фондом для забезпечення навчально-виховного процесу у закладах освіти. На початку XX ст. педагогічні музеї являли собою комплексні освітні установи, прикладом яких є діяльність Педагогічного музею м. Києва.

Засновувалися спеціальні бібліотеки для вчителів і в Західній Україні. Зокрема, це відбулося у Товаристві «Взаємна поміч українського вчительства». Успадкувавши позитивний досвід товариств східноукраїнських земель, ця громадсько-просвітницька організація, спрямовуючи свою діяльність на підвищення фахової кваліфікації вчителів, у 1914 р. розробила Програму та Інструкцію про заснування зразкової Центральної педагогічно-наукової бібліотеки у Львові та мережі повітових вчительських і мандрівних бібліотек регіону.

Спеціальні педагогічні та вчительські бібліотеки як у Центральній, так і Західній Україні у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. відігравали важливу роль у справі забезпечення фахових інформаційних потреб учителів, підвищення їхньої кваліфікації, поглиблення змісту навчально-виховного процесу в закладах освіти.

Отже, основними чинниками щодо започаткування у другій половині XIX ст. спеціальних педагогічних бібліотек були:

- реформаційні процеси у соціально-економічному розвитку Російської імперії, потреба розширення мережі освітніх закладів для забезпечення професійними кадрами промислових підприємств;

- динаміка науки, освіти й шкільної справи, потреба в широкому загалі вчителівства;

- накопичення нового знання, яке потребувало оперативного доведення до вчителів для підвищення їхнього фахового рівня.

Розвиток педагогічних бібліотек у межах означених хронологічних рамок, можна поділити на три етапи:

перший етап – становлення вчительських та педагогічних бібліотек як спеціальних на українських етнічних землях у другій половині XIX – на початку XX ст.;

другий етап – розвиток педагогічних бібліотек у період 1917–1920 рр.;

третій етап – становлення педагогічних бібліотек протягом 1920–1929 рр.

Аналіз діяльності вчительських та педагогічних бібліотек, започаткованих на українських етнічних землях в означених хронологічних рамках при школах, губернських земських управах, педагогічних музеях, громадських культурно-просвітницьких установах дав підстави для обґрунтування *першого етапу їхнього розвитку* (друга половина XIX ст. – початок 1917 р.) і визначення таких його характерних ознак:

- активізація соціально-економічного і наукового розвитку на українських етнічних землях упродовж другої половини XIX ст. – початку XX ст.;

- реформування освіти, збільшення чисельності навчальних закладів, вчителів та учнів, поглиблення змісту освіти й навчально-виховного процесу в закладах освіти;

- діяльність громадсько-просвітницьких установ, земств, які одним із головних напрямів своєї роботи вбачали про-

світу широких верств населення, здобуття ними грамотності, освіти, культури;

- з метою забезпечення самоосвітніх та інших інформаційних потреб учнів й дорослого населення активно розвивається позашкільна освіта. Це зумовило започаткування таких видів бібліотек: народно-шкільних, народних та прилюдних, у певній частині яких формувався фонд педагогічної літератури;

- для забезпечення фахових інформаційних потреб учителів громадсько-просвітницькі товариства, земства започатковують у педагогічних музеях, губернських земських управах педагогічні книгозбірні, у структурі земських шкіл – вчительські бібліотеки;

- громадська ініціатива з розвитку позашкільної освіти у 80-х роках XIX ст. зумовила те, що державні органи влади musiли звернути свою увагу на розвиток спеціальних бібліотек для вчителів, ухвалити для їхньої діяльності проекти відповідних законодавчих документів;

- у 80-х роках XIX ст. видатні українські педагоги, історики, бібліотекознавці порушують питання про створення мережі вчительських і педагогічних бібліотек та заснування їх на Правобережній і Лівобережній Україні, а на початку XX ст. – на західноукраїнських землях;

- з 70-х років XIX ст. на українських етнічних землях формуються педагогічні бібліотеки, які представлені такими основними видами: 1) вчительські бібліотеки при навчальних закладах різних рівнів; 2) довідково-педагогічні або зібрання посібників у справі народної освіти – структурні підрозділи громадських культурно-освітніх установ; 3) педагогічні – при губернських земських управах, педагогічних музеях або самостійні педагогічно-наукові бібліотеки. Соціальне призначення названих бібліотек – забезпечення фахових інформаційних потреб різних груп освітян, підвищення їхнього професійного та самоосвітнього рівнів. З цією метою бібліотеки формують спеціалізований галузевий фонд,

визначають провідні групи користувачів, здійснюють інформаційну діяльність, а саме: видають каталоги даних бібліотек, організують книжкові виставки, готують анотовані списки фахової літератури, окремими виданнями друкують рецензії на рекомендовані для вчительських бібліотек книги тощо, що є типологічними ознаками педагогічних бібліотек в означений хронологічний період.

Розділ 3

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ПЕДАГОГІЧНИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ (1917–1929)

3.1. Особливості розвитку педагогічних бібліотек у період Української революції

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії привела до утворення національної державності, глибоких соціальних перетворень, спрямованих на національно-духовне становлення української держави.

Українській Центральній Раді (УЦР), надалі її уряду – Генеральному секретаріату [42, с. 63–69, 101–106] – випало завдання колосальної ваги: розбудувати національну державу у вкрай несприятливих умовах: під час світової війни, деструктивного розвитку революційного процесу, економічних та політичних проблем. До автономної України (від середини червня 1917 р.), яку очолила УЦР, входило п'ять губерній: Київська, Полтавська, Волинська, Подільська й Чернігівська, що становило понад половину території тогочасної України [437, т. 2, с. 181–182]. На цій території УЦР розпочала державне будівництво, поглиблюючи й поширюючи революційні перетворення, закріплюючи демократичні завоювання, сприяючи національному та освітньо-культурному відродженню молодій державі.

З перших своїх кроків УЦР приділяє увагу відродженню національної освіти, школи, їхніх форм та змісту як одному з найбільш вагомим важелів розбудови незалежної держави та її дерусифікації. Усе, що було закладено в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. провідними російськими й українськими педагогами, діячами української науки, освіти й

культури К. Ушинським, Б. Грінченком, С. Русовою, Оленою Пчілкою, С. Сірополком, І. Огієнком, Т. Лубенцем, Я. Чепігою, Г. Шерстюком та іншими щодо розвитку вітчизняної педагогічної думки, національної школи, відроджувалось і розвивалось протягом 1917–1920 рр. Уже у відозві УЦР до українського народу від 22 березня 1917 р. та в резолюції Українського національного конгресу (квітень 1917 р.) першочерговими завданнями проголошувалися: відновлення української мови, створення національних освітніх закладів, розвиток національної літератури, преси, науки, бібліотечної справи тощо.

Обґрунтовуючи потребу створення національної школи як гаранта розвитку нації, С. Русова писала: «Ми мусимо свідомо носити ім'я українців... В цій праці нова школа – од початкової до вищої – мусить об'єднати і учнів, і учителів, потроху, цеглинку за цеглинкою, збудуємо ми таку школу, котра б справді вся була пройнята національним свідомим натхненням, яке виявить вільно увесь наш національний духовний склад» [360, с. 6]. Вказувала вона і на потребу відкриття бібліотек, «розповсюдження між товаришами книжок, часописів» [358, с. 1].

Незважаючи на складну політичну ситуацію, УЦР оголосила «всі головніші питання освіти: про реформу школи, про всенародне обов'язкове навчання, про організацію нижчої, середньої й вищої, загальної й професійної освіти; про дошкільне виховання й позашкільну освіту; про підготовку вчителів і діячів по шкільній, до- і позашкільній освіті; про забезпечення всіх освітніх закладів і установ книжками, підручниками» [310, с. 5]. І над усім цим, підкреслював С. Постернак, панувала основна ідея: без відродження рідної національної школи й освіти Україна як держава не відбудеться.

У складі Генерального секретаріату УЦР згідно з I Універсалом (червень 1917 р.) було сформовано Генеральний секретаріат народної освіти [402, с. 31–38]. Очолив його

І. Стешенко (1873–1918) – відомий український літератор, освітній діяч, активний учасник національного відродження України кінця XIX – початку XX ст., який працював у Київській Фундуклеївській гімназії, на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної, з 1907 р. – у Фребелівському педагогічному інституті. Водночас він очолив і новостворене Товариство шкільної освіти [438]. Головні завдання Генерального секретаріату було проголошено в укладеній ним Декларації, де зазначалося, що у справі народної освіти Секретаріат має на меті насамперед зосередити в своїх руках усе керування шкільною освітою, а саме: нагляд за проведенням на місцях українізації школи, організацію видання підручників, підготовку вчителів для шкіл та надання допомоги у їх згуртуванні у професійні товариства [437, с. 159]. Школа мислилася як єдина, загальнодоступна із семирічним строком навчання.

У цей період для виконання поставлених завдань з розбудови національної держави особливо важливим було об'єднання провідного вчительства з науковцями України, озброєння його новими знаннями, ідеєю національного й духовного відродження. У зв'язку з цим 21 березня 1917 р. М. Грушевський, який очолював УЦР, а пізніше став першим президентом Української держави, звернувся із заявою до українців – професорів вищої школи, в якій обґрунтував потребу реформ у галузі освіти та об'єднання національних наукових сил України. Ці напрями уряду знайшли своє розширення та утвердження в резолюціях Першого і Другого всеукраїнських учительських з'їздів УНР, які поклали початок організації єдиної школи в Україні, спрямували освітян на українізацію освіти шляхом заснування нових українських гімназій, упровадження в них дисциплін українознавства, національного виховання, забезпечення шкільних бібліотек українськими підручниками й книжками, заснування відділів української літератури при шкільних книгозбірнях губерній, повітів. У зв'язку з цим Другий всеукраїнський з'їзд звернув-

ся до Генерального секретаріату народної освіти з проханням активніше впроваджувати в життя позашкільну освіту, підтримувати відкриття книгарень, розширити мережу бібліотек у школах, клубах, народних домах, учительських семінаріях тощо, приділяючи особливу увагу питанню комплектування фондів бібліотек національною книгою [337, с. 35].

З метою пробудження в українського народу національної свідомості та підвищення фахового рівня вчителів, Перший всеукраїнський учительський з'їзд ухвалив ряд важливих рішень: відродити Всеукраїнську спілку учителів з відділеннями у регіонах, яка буде приділяти увагу підвищенню кваліфікації вчителів, відкривати педагогічні музеї, бібліотеки, влаштовувати науково-педагогічні екскурсії тощо [335, с. 37–39]. Також одним із вагомих завдань для об'єднання й самоосвіти вчителів було визначено заснувати Всеукраїнську учительську хату ім. Т. Шевченка у Києві та в інших містах, у яких має бути все те, що стосується життя школи і вчителя: «педагогічна бібліотека, постійна виставка наочних посібників, читальні, лабораторії... світлі просторі зали для з'їздів і зібрань вчительських» [354, с. 296]. Було ухвалено звернутись до Київської міської думи з проханням дати «безплатно участок землі для збудування Учительської Хати» [336, с. 38].

Отже, з'їзди вчителів України виробили основні напрями розвитку національної освіти, книговидання й бібліотечної справи та накреслили шляхи їх реформування. Спираючись на ці ухвали, УЦР здійснювала національну освітню політику впродовж усього періоду свого існування.

Політика уряду УЦР у справі українізації системи освіти, прискореного відкриття українських нижчих початкових шкіл, організації та управління справами позашкільної освіти та створення мережі бібліотек для забезпечення навчально-виховного процесу в закладах освіти дістала широку підтримку громадськості. Завдяки діям Міністерства народної

освіти та ВСУ в Україні відкривалися національні школи (з урахуванням інтересів національних меншин), українізувались існуючі, розроблялися шкільні програми, створювались українські підручники, вживались заходи з підготовки вчительських кадрів, поступово українізовувалась вища школа, налагоджувалась бібліотечна справа. Згідно з рішеннями уряду в Києві було засновано Першу українську гімназію імені Т. Шевченка; згодом подібні заклади створилися в Полтаві, Чернігові, інших містах [374, с. 410]. За короткий період в УНР відкрилося 42 середні школи (з них – 8 єврейських), 33 гімназії, 2 реальні училища, 321 вища початкова школа, 248 з яких утримувалися державним коштом [207, с. 5]. Упродовж 1917–1919 рр. загальна кількість усіх шкіл в Україні становила 1075 [310, с. 68–69].

Розбудова національної освіти потребувала збільшення кількості вчителів, виховання їх як національно свідомих громадян. У цей період в Україні працювали 37,5 тис. народних учителів, але, на думку громадсько-політичного діяча, публіциста й соціолога М. Шаповала, з них свідомими були лише одна–дві тисячі, більшість – несвідомими українцями, решта – байдужими або й ворожими до «ідеї українського суспільства, школи, культури» [470, с. 40]. Майже всі вчителі середньої школи (99 %) не мали педагогічної освіти [310, с. 81]. З метою збільшення абітурієнтів – майбутніх педагогічних кадрів уряд скасував ряд умов для їх вступу, зокрема дворічний учительський стаж. Також учителів було звільнено від військової служби [80, с. 239].

У жовтні 1917 р. відкрився Український народний університет у Києві. При ньому було створено підготовчі курси. Загальна кількість слухачів дорівнювала 1400. 37 листопада 1917 р. почали функціонувати другі педагогічні курси, надалі – Педагогічна академія. В учительських семінаріях, яких було відкрито 11 [310, с. 82], вчительських інститутах (відкрито 1, всього діяло 9) [310] було започатковано кафедри

української мови, літератури, історії, права, введено розширені й поглиблені навчальні плани, які охоплювали як загальноосвітні, так і спеціальні предмети: загальну історію з історією України, філософію, психологію, історію педагогіки, загальну педагогіку, експериментальну дидактику. Тож гостро постала потреба забезпечення фаховою літературою тих, хто вчить, і тих, хто навчається. У цей період фонди бібліотек вищих навчальних закладів не відповідали запитам користувачів, не було потрібної історичної, педагогічної та методичної літератури, національних підручників, посібників. Забезпечення фаховою літературою бібліотек шкіл від нижчої до вищої ставало першочерговою справою державної ваги.

У зв'язку з цим з перших місяців свого існування УЦР приділяла велику увагу книговидавництву, зокрема українському, заснувавши такі українські видавництва: «Час», «Дзвін», «Вернигора», «Шкільна освіта», «Українська школа» та інші, що видавали навчальні підручники й посібники. Авторами їх були відомі українські педагоги – І. Огієнко, Б. Грінченко, С. Русова, Т. Лубенець та ін. Тільки одне з найбільших видавничих товариств «Вернигора» за період з квітня по вересень 1917 р. видало 44 назви книжок і брошур, накладом 510 500 прим. та 350 прим. листівок і плакатів [158, с. 18]. Всього українською мовою у 1917 р. вийшло 63 назви періодичних видань, 1373 назви книжок, з них: 747 назв українською мовою, 452 – російською, 174 – іншими мовами. Але ця кількість книжкової продукції не задовольняла нагальних потреб школи. На початку 1918 р. Міністерство освіти утвердило державний план видань підручників, шкільних приладь, асигнуючи на це 10 млн крб [388, с. 474].

Для задоволення потреб населення України у книжках, національній культурі у містах і селах, як осередки позашкільної освітньої праці серед дорослих, організовувалися осередки «Просвіти». Генеральний секретаріат освіти спрямовував свою діяльність на забезпечення позашкільної освіти на-

ціональними кадрами. 20 вересня 1917 р. у Києві було організовано з'їзд представників осередків «Просвіти», на якому було вирішено відкрити курси інструкторів цих осередків, ухвалено започаткувати видання «Порадника діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання» (1918). У 1917 р. почав виходити перший бібліографічний часопис «Книгар» [388, с. 473].

Рупором, виразником ідей УЦР і ВСУ, базою підвищення кваліфікації вчителів новоствореної держави став заснований у цей період журнал «Вільна українська школа» [50], який продовжував ідеї журналу «Світло». Програма «Вільної української школи», незважаючи на революційний час, охоплювала широкий спектр питань: від офіційних матеріалів Генерального секретаріату, Міністерства освіти, що стосувалися організації нових нижчої і вищої шкіл, до матеріалів із питань позашкільної освіти, методичних розробок для вчителя та ін. На сторінках журналу друкувалися статті С. Русової, Я. Чепіги, І. Стешенка, О. Музиченка та інших відомих педагогів. Автори зверталися до питань розвитку національної школи, висвітлювали західноєвропейський освітній досвід, друкували рецензії на книги, словники, підручники, складали рекомендовані списки для позакласного читання школярів.

Ще 9 липня 1917 р. Генеральний секретаріат освіти як виконавчий орган УЦР, оголошуючи свою першу декларацію, серед невідкладних завдань з розбудови національної освіти зазначав, що нагальними завданнями позашкільної освіти є організація архівів, бібліотек, музеїв, у тому числі й педагогічних; йшлося також і про надання фінансової допомоги всім просвітнім товариствам [158, с. 30]. З цією метою в структурі Генерального секретаріату освіти у вересні 1917 р. утворюється Бібліотечно-архівний відділ, який уперше започаткував основи державного бібліотечно-бібліографічного будівництва в Україні. Очолив його

О. Грушевський, який одночасно взяв на себе керівництво Педагогічним музеєм у Києві. Було визначено три головні напрями діяльності Бібліотечно-архівного відділу: бібліотечний, бібліографічний та архівний. У галузі бібліотечного будівництва завдання полягало в тому, щоб утворити головну бібліотеку незалежної держави – Національну бібліотеку України – та розгалужену бібліотечну мережу, надати допомогу в комплектуванні існуючим книгозбірням.

Мережа бібліотек в УНР складалася з прилюдних, громадських книгозбірень та бібліотек навчальних закладів: вищої та нижчої шкіл, що своїми фондами надавали посильну інформаційну допомогу вчителю. Для виконання поставлених завдань бібліотечно-архівний відділ зосередив увагу на заснуванні нових дитячих та шкільних бібліотек, наповненні їхніх фондів насамперед українською книгою. Бібліотечно-архівний відділ УЦР у кінці жовтня 1917 р. підготував законопроект про обов'язкове надсилання друкарнями всіх видань до бібліотек. У ньому, зокрема, зазначалося, що обов'язкові примірники передусім будуть надсилатися до Української національної бібліотеки та до Бібліотечно-архівного відділу (для майбутнього Українського бібліографічного інституту). Крім того, один примірник надсилатиметься повітовому, а в губернських містах – губернському комісарові Міністерства внутрішніх справ для передачі в районну бібліотеку [158, с. 32–33].

Приділяючи особливу увагу забезпеченню фахових потреб учителів шкіл, студентів, учнів, слухачів народних університетів фаховою літературою, Бібліотечно-архівний відділ видає наказ про відкриття у прилюдних, районних бібліотеках відділів педагогічної літератури. Для поліпшення роботи книгозбірень та підвищення заробітної плати бібліотечним працівникам дрібні прилюдні бібліотеки об'єднувалися у великі районні книгозбірні, які надалі також співпрацювали зі шкільними бібліотеками, вчительством і учнями. Найак-

тивніше такі об'єднання бібліотек відбувалися в Харківській, Київській, Катеринославській губерніях та їхніх повітах – там, де й раніше була добре налагоджена бібліотечна робота. У статутах об'єднаних бібліотек зазначалося, що дана книгозбірня є центральною, а шкільні – її філіями, метою яких є організація обслуговування населення, зокрема освітян повіту, відповідною літературою.

Подібні завдання було покладено й на районні бібліотеки. У цьому зв'язку зазначалося, що районній бібліотеці, яка закладалася й утримувалася на кошти повітового земства, можуть надавати допомогу волосні земства, кооперативи, спілки. Управління районною бібліотекою доручалося бібліотечній раді та бібліотекареві; до ради входили вчителі шкіл, бібліотекар районної книгозбірні, представники повітової управи та ін. Особлива роль у забезпеченні потреб вчителів належала бібліотекарю районної бібліотеки, обов'язки якого передбачали налагодження зв'язків зі шкільними бібліотеками свого району, розсилання книжок, обмін новими виданнями на замовлення вчителів району, а також забезпечення найповнішої та найпродуктивнішої роботи шкільних книгозбірень, скликання нарад вчителів шкіл свого району.

Поповнення фондів шкільних бібліотек українською книжкою відбувалося ще й завдяки місцевим осередкам «Просвіти», які передавали їм літературу [538], оскільки і в старих, і в новостворених шкільних бібліотеках не було національних фондів або вони були досить незначні. У більшості своїй вчителі мусили користуватися певний час старими російськомовними виданнями, що, безумовно, стримувало поступ реформ. Розуміючи, наскільки важлива роль бібліотек у справі самоосвіти народного вчителя, особливо того, який працює у селі, освітяни зі сторінок журналу «Вільна українська школа» виступали з пропозиціями заснувати повітові учительські книгозбірні, у чийх фондах на першому місці мали бути: національне письменство, педагогічна література

та фахові журнали. «Я вірю, – писав дописувач журналу, – що бібліотеки скрізь будуть, а як вони будуть, то й праця самоосвіти нашої стане на певний шлях, і далі все буде залежати тільки від волі кожного з нас» [322, с. 42].

Отже, незважаючи на несприятливі умови, УЦР зробила певні кроки в напрямі забезпечення фахових інформаційних потреб учителів фондами різних видів бібліотек. Водночас у планах Бібліотечно-архівного відділу передбачалося й заснування спеціальних педагогічних книгозбірень для обслуговування вчительства, управлінців освіти. Зокрема, в цей період при відділі позашкільної освіти Міністерства народної освіти було започатковано зразкову педагогічну бібліотеку. У її становленні брали участь співробітники відділу С. Русова, О. Грушевський, який передав до фонду 9 книжок зі своєї книгозбірні [158, с. 53].

Але особливу увагу керівництво Бібліотечно-архівного відділу, особисто О. Грушевський, приділяли спеціальній бібліотеці Педагогічного музею Києва, на базі якої планувалось заснувати всеукраїнську педагогічну бібліотеку. О. Грушевський як керівник Педагогічного музею звернувся з проханням до генерального секретаря народної освіти УЦР І. Стешенка виділити кошти для утримання бібліотеки, щоб зробити цю книгозбірню доступною для педагогів українських шкіл, оскільки в Києві «відчувався брак спеціальної української педагогічної бібліотеки» [542]. У листі від 5 грудня 1917 р. О. Грушевський зазначав: «Бібліотеку я застав у повному безладді і мусив почати з розбору книжок, які лежали звалені на купу. Крім того, треба було зайнятися інвентаризацією новопроданих книжок, занесенням їх на картки обов'язкового каталогу та складанням короткого систематичного каталогу. Крім того, я маю на увазі поповнити бібліотеку українськими виданнями та книжками» [537]. Надалі О. Грушевський ще раз у зверненні до І. Стешенка наголошує на важливості цієї спеціалізованої книгозбірні

для українського вчительства. Але впорядкувати й відкрити дану бібліотеку для вчителів тоді так і не вдалося.

Отже, в період діяльності УЦР вперше було започатковано державний орган керівництва бібліотечною справою, книговидавництвом – Бібліотечно-архівний відділ, метою якого стало видання національних підручників, художньої літератури, преси, формування державної мережі бібліотек, до якої мали входити шкільні, прилюдні, громадські бібліотеки та спеціальні педагогічні, а також розроблення законодавчої бази їхньої діяльності й цілеспрямоване формування фондів національною літературою, підручниками, українськими періодичними виданнями.

За часів Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.) державне керівництво бібліотечною справою здійснював Архівно-бібліотечний відділ, що його очолив історик і архівіст В. Модзалевський, який успадкував справу, розпочату УЦР. У відділі зосереджувалися висококваліфіковані фахівці, люди, свідомі своїх громадянських обов'язків: О. Грушевський, Ю. Меженко, В. Міяковський, С. Сірополко. З 1 квітня 1918 р. О. Грушевський очолив бібліотечну секцію даного відділу. У червні 1918 р. секція розпочала підготовку до I Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів, який планувалося провести восени для накреслення головних напрямів бібліотечного будівництва. Серед головних питань, що виносилися на з'їзд, були: утворення єдиної мережі бібліотек, заснування Національної бібліотеки України, Книжкової палати, періодичного бібліотечного видання тощо [158, с. 83–84]. Водночас над питанням заснування Національної бібліотеки працювала й Українська академія наук, що організувалася.

2 серпня 1918 р. завдяки активній діяльності української інтелігенції Рада Міністрів затвердила розроблений М. Василенком, В. Кордтом та В. Вернадським закон про утворення фонду Національної бібліотеки України [100, с. 190]. У другій половині серпня 1918 р. було створено Тимчасовий комітет

(ТК) для розбудови Національної бібліотеки, яка мала бути осередком культури в Україні, науковою установою з питань українського бібліотекознавства і книгознавства. У статуті Національної бібліотеки України, затвердженому спільним зібранням УАН 21 грудня 1918 р., зазначалося: «Національна бібліотека ставить своїм завданням згуртувати якнайповніше літературу геть по всім наукам, мистецтву, красному письменству, техніці та громадським і державним справам; національна бібліотека так само має зібрати до купи в якнайповнішій мірі всіляку літературу, писану українською мовою, та все, що писано про Україну і український народ чи то українською, чи то іншими мовами, а для того в ній зорганізовано спеціальний відділ «Ucrainica» [108, с. 52].

Поряд з цією вагомою подією Гетьманським урядом Павла Скоропадського було поставлено питання про подальшу розбудову та удосконалення державної мережі книгозбірень України й забезпечення їх новими виданнями. З цією метою провели анкетування всіх бібліотек України, серед них і шкільних. Департамент нижчої освіти Міністерства народної освіти збирав відомості про стан фондів шкільних бібліотек, вишукуючи можливості їх фінансування і, зрештою, вирішив перекласти цю проблему на міські та народні управи. В одному з архівних документів зазначено, що Департамент наказав поповнювати шкільні бібліотеки, використовуючи хоча б рештки від державних коштів, які виділялися на утримання учительського персоналу [536].

У добу Гетьманату також відбувалася підготовка педагогічних кадрів, розвиток книговидання та комплектування фондів бібліотек. Було відкрито Український історико-філологічний факультет у Полтаві. У Києві, Одесі, Катеринославі почали діяти факультети з російською, єврейською і польською мовою викладання. 17 серпня 1918 р. Гетьманський уряд Павла Скоропадського ухвалює заснування державного університету в Кам'янці-Подільському (про

що йшлося ще в часи УЦР), який було відкрито 6 жовтня 1918 р. і ректором якого призначили І. Огієнка [228, с. 339]. Попри те, що українські діячі, які працювали в уряді Павла Скоропадського, намагалися продовжувати розвиток українського книговидання, у цій справі доби Гетьманату все ж спостерігалася русифікаторська політика, про що засвідчують дії його уряду щодо формування фондів бібліотек шкіл, інститутів.

Уряд Скоропадського ввів цензуру на твори, скоротив друк українських підручників, загальмував формування фондів українською книгою. У червні 1918 р. з державного бюджету Міністерству народної освіти УНР було асигновано 2 млн крб. на видання підручників, букварів для шкіл (проти 10 млн, запланованих УЦР) [158, с. 75]. Видавниче товариство українського вчителства «Всеувиго» до кінця 1918 р. спромоглося віддрукувати й розіслати у школи України 175 тис. букварів, 35 тис. читанок, 25 тис. задачників з алгебри, 25 тис. читанок для дорослих тощо [541]. Крім того, видавництвом «Дзвін» було розпочато видання творів української літератури у серії «Шкільна бібліотека». Також у цей період ще діяли відділення «Просвіти», які видавали українські книги. Видавництво «Українська школа» започаткувало серійні видання, зокрема «Українську педагогічну бібліотеку», в якій видавалися праці С. Русової, М. Грушевського, Б. Грінченка, І. Огієнка та інших відомих діячів тиражем від 5 тис. до 50 тис. прим. [158, с. 75–76]. Отже, у період Гетьманату хоча і видавалися українські книжки, але їх відсоток знизився. Всього протягом 1917–1918 рр., за даними С. Постернака, було видано до 4 660 000 прим. брошур і книг різної тематики, з них 135 шкільно-педагогічних видань накладом 998 992 прим. [310, с. 111–112]. Але порівняно з реальними потребами цього було недостатньо.

Рік 1919-й в Україні характеризується найжорстокішою фазою громадянської війни, посиленням тенденцій до

розвалу влади. Ще 13 листопада 1918 р. було утворено Директорію УНР як тимчасовий державний орган для очолення повстання проти режиму Гетьмана Павла Скоропадського. Після зречення влади Павлом Скоропадським Директорія УНР почала перетворюватися з повстанського комітету на уряд УНР. Наказом Директорії 26 грудня 1918 р. було утворено Раду народних міністрів.

Прийшовши до влади, Директорія УНР скасувала низку гетьманських законів і установ, відновлюючи законодавство УЦР. У зв'язку з революційними подіями Міністерство народної освіти УНР 2 лютого 1919 р. переїхало з Києва до Вінниці, потім не один раз переїжджало до інших міст України; у червні 1919 р. воно прибуло до Кам'янця-Подільського. За складних політичних обставин уряд Директорії намагався продовжити реформаторську діяльність УЦР як в освітній, так і в бібліотечній справі. З червня 1919 р. Департамент середньої школи Міністерства народної освіти почав проводити заходи з українізації існуючої мережі шкіл та реформування середньої школи на принципах єдиної національної школи [85, с. 197], було розроблено проект системи загальної освіти в Україні під назвою «Єдина школа» [85, с. 197]. У січні 1919 р. згідно з наказом міністра народної освіти при Департаменті вищої школи утворено Комісію у справах вищих шкіл та наукових інститутів, до складу якої увійшли: Д. Багалій, В. Вернадський, А. Кримський, М. Грушевський та ін. У січні 1919 р. на Другому з'їзді ВСУ було порушено питання про всенародне позашкільне навчання [388, с. 485].

З метою підвищення кваліфікації педагогічних та науково-педагогічних кадрів, забезпечення їхніх фахових інформаційних потреб уряд Директорії розглянув питання щодо організації бібліотек як районних, шкільних, так і вищих навчальних закладів, а також забезпечення їх педагогічною літературою [495]. Директорія УНР водночас схвалила організацію центрального педагогічного музею та центрального педагогіч-

ного бюро, педагогічної бібліотеки [310, с. 84]. Далі діяв відкритий 6 жовтня 1918 р. Кам'янець-Подільський державний український університет (з прийомом 493 студентів).

Для забезпечення відповідною літературою книгозбірень шкіл усіх ступенів та районних бібліотек Міністерство народної освіти Директорії УНР розробило державний план видавничої діяльності. Було ухвалено Закон про державну мову (1 січня 1919 р.), за яким навчання в закладах освіти мало здійснюватись українською мовою, затверджено найголовніші правила українського правопису [388, с. 484]. Надалі при Міністерстві народної освіти створюються Архівно-бібліотечний та Видавничий департаменти. У складі другого засновано Редакційно-педагогічну комісію, що сприяла забезпеченню всіх типів шкіл і просвітніх інституцій шкільними книжками, приладами, словниками, картами. З часом було утворено Департамент державного видавництва шкільних книжок і приладів, який опікувався забезпеченням навчальних закладів необхідною літературою.

Зважаючи на скрутний стан видавництва, Директорія УНР ухвалила Постанову Ради народних міністрів (24 лютого 1919 р.) про виділення українським видавничим організаціям коштів з Державної скарбниці на суму 62 млн 300 тис. грн. Міністерство народної освіти стало надавати допомогу у сумі 10 тис. грн кожній школі на організацію бібліотек. Тільки у квітні 1919 р. з цією метою українським школам було видано 490 тис. грн [158, с. 137, 142]. На облаштування українських бібліотек при учительських інститутах та учительських семінаріях було також асигновано 1 млн 200 тис. грн [158, с. 486]. У 1920 р. Міністерство освіти відрядило спеціальну місію у Відень, щоб налагодити друк шкільних підручників для всіх типів шкіл [388, с. 486]. Але наступні революційні події, евакуація Директорії УНР за кордон не дали змоги повною мірою реалізувати плани і заходи розбудови національної школи, бібліотечної та видавничої справ в УНР.

Перебуваючи за кордоном, члени уряду УНР не полишали думки про швидке повернення на Батьківщину; вони й надалі працювали над питаннями розбудови національної освіти і бібліотечної справи у незалежній УНР. Доказом цього є уривки листа від 17 березня 1921 р. голови Директорії С. Петлюри, який в цей період перебував у Тарнові (Польща), міністрові освіти УНР про перевезення українських книжок в Україну після повернення туди уряду. «З огляду на можливість скорого повернення нашого на Україну, – писав С. Петлюра, – вважаю за конче потрібне, щоб Міністерство освіти вжило заходів для негайного перевезення з Відня та Берліна всіх запасів друкованих українських книжок на терен Польщі, звідки вже їх можна було б кожного часу доставити на Україну, а тому пропоную Вам, Пане міністре, не забаритися з розв'язанням цієї справи. Одночасно звертаю увагу Вашу на те, що видавництвам, які одержали від Уряду субсидію на друкування підручників з умовою доставити їх на певний термін, Міністерство освіти мусить поставити тепер вимоги виконати негайно свої зобов'язання» [535].

Важливою подією у розвитку бібліотечної справи в період УНР стало заснування Директорією у структурі Кам'янець-Подільського університету української навчально-педагогічної бібліотеки (жовтень 1918 р.). Метою університету була підготовка педагогічних кадрів, а книгозбірні, що посіла особливе місце в історії освіти і бібліотечної справи доби визвольних змагань в Україні, – забезпечення фахових інформаційних потреб професорсько-викладацького складу й студентів. В. Ляхоцький і М. Тимошик стверджують, що І. Огієнко в основу бібліотеки університету поклав особисту книгозбірню, привезену ним із Києва [205, с. 337; 423, с. 43–44]. За досить короткий проміжок часу спільними зусиллями професорсько-викладацького складу університету, працівників книгозбірні були сформовані фонди цієї бібліотеки, створено довідковий апарат, умови для роботи

студентів та науково-педагогічних кадрів [158, с. 147–150; 205, с. 335–368]. Університетська бібліотека перетворилася на велике зібрання української наукової літератури, очолюване відомим педагогом і бібліотекознавцем С. Сірополком. Бібліотекою також опікувався її засновник – ректор Кам'янець-Подільського університету І. Огієнко. Бібліотека активно формувала свої фонди завдяки книжковим дарам, але, орієнтуючись на замовлення професорсько-викладацького складу, знаходила й інші можливості. У 1919 р. її фонд налічував 19 872 прим., а через рік, у жовтні 1920 р., – вже 33 252 прим. Оскільки не вистачало підручників, бібліотека друкувала курси лекцій багатьох викладачів літографським способом в університетській друкарні. Скажімо, у 1919–1920 рр. було опубліковано лекції П. Бачинського, М. Драй-Хмари, І. Огієнка, Л. Білецького [176, с. 46]. Бібліотека створювалась як наукова книгозбірня, чиїми фондами згідно з її ж таки Правилами користувалися студенти, викладачі, а сторонні читачі – з дозволу ректора. Саме завдяки подвижництву І. Огієнка та його соратників, їхній повсякденній увазі до проблем становлення книгозбірні та до фахових інформаційних потреб професорсько-викладацького складу й майбутніх учителів було створено практично за невеликий строк значну українську наукову бібліотеку, яка стала надбанням вітчизняної культури. Крім того, Кам'янець-Подільський український університет з його науковою книгозбірнею стали осередком, де розвивалася українська бібліологія, про що засвідчує вивчення курсу бібліотекознавства при бібліотеці під керівництвом С. Сірополка [24, с. 46], української бібліографії у бібліографічному семінарі, започаткування й ведення «Хроніки поточної праці бібліотеки Кам'янець-Подільського українського державного університету» для вивчення його історії [24, с. 89–90] тощо.

Отже, заслуга І. Огієнка не тільки в його невтомному прагненні покласти свій багатогранний талант, досвід на кін

розвою національної держави, освіти, культури, а й в умінні згуртувати дії спільників – Ю. Іванова-Меженка, Л. Биковського, С. Сірополка, М. Ясинського та багатьох інших на служіння національній ідеї, бо тільки в цьому він вбачав обнадійливу перспективу в розвитку України. Дана бібліотека під керівництвом і за участю високопрофесійних фахівців є прикладом розбудови української науково-педагогічної книгозбірні навіть за умов, несприятливих для розвитку освіти і культури.

Отже, уряд Директорії продовжив генезис пріоритетних тенденцій розвитку бібліотечної справи як частини державної програми національного відродження України. За короткий час свого існування на території УНР було утворено державний орган керівництва бібліотеками, ухвалено низку важливих документів, спрямованих на піднесення українського бібліотечного руху, зокрема, законопроекти про державне фінансування видання книжок для шкільних бібліотек, заснування українських книгозбірень при учительських інститутах та семінаріях. Особливо важливим здобутком цього періоду можна вважати становлення української наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського державного університету, що стала не тільки прикладом нового виду українських навчально-педагогічних книгозбірень, а й установою, де розвивалось українське бібліотекознавство.

З січня по серпень 1919 р. на цій частині території України встановлюється радянська влада, яка також приділила чималу увагу питанням освіти. Але Наркомос в освітній справі мав керуватися «Положенням о единой трудовой школе», ухваленим ВУВК РРФСР 12 вересня 1918 р.

Українське вчительство, як зазначає С. Сірополко, в цей час «в більшості своїй вороже поставилося до більшовицької влади» [388, с. 768]. І на це було багато причин, зокрема та, що більшовики почали нищити українську культуру, освіту, зокрема розстріляли «не одну тисячку української інтелігенції»,

серед якої перше місце належало українському вчителюству і українським діячам культури, освіти [388, с. 768], ліквідували осередки «Просвіти» та їхні бібліотеки. Водночас, щоб повернути на свій бік українське вчительство, більшовицька влада оголосила декрет, в якому заявила «що ставить своїм завданням активно працювати на користь розвитку української мови й української культури для переведення ідей пролетаріяту» [310, с. 38]. У зв'язку з цим на території колишньої УНР засновуються курси з підвищення кваліфікації вчителів, розбудовується мережа бібліотек різних видів і типів, затверджуються державні органи керівництва освітою і бібліотечною справою, до яких запрошуються діячі з РСФРР.

У лютому 1919 р. у структурі позашкільного відділу Наркомосу було організовано Бібліотечний підвідділ. Спершу його очолив В. Родников; потім – Д. Масловський, колишній завідувач бібліотечної секції з Москви [522]. Утворена структура державного керівництва культурно-освітньою сферою в Наркомосі насамперед спрямовувалась на політизацію закладів культури та освіти, головною метою яких були розвиток і зміцнення у свідомості людей ідей революційно-комуністичного будівництва та радянської влади, неспроможності українців мати власну державу. Було визначено, що відділами апарату можуть керувати лише комуністи.

Бібліотечний підвідділ складався з п'яти секцій: 1) академічних і державних бібліотек; 2) освітянських бібліотек; 3) дитячих бібліотек; 4) охорони бібліотек; 5) складання нормального каталогу [519].

Українські радянські керівники бібліотечною справою у своїй роботі керувалися Декретом Ради народних комісарів РСФРР «Про охорону бібліотек і книгозбирищ Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки» (липень 1918 р.) [319] та додатком до нього «Про порядок ревізії бібліотек, книжкових складів та книжок взагалі» (листопад 1918 р.) [321].

Отже, одним з основних завдань бібліотечного підвідділу в цей період була націоналізація і охорона книжкових цінностей України [528]. За наказом Наркомосу України від 20 лютого 1919 р. підвідділ провів реєстрацію та облік усіх бібліотек в Україні, надаючи на найбільш цінні колекції охоронні свідоцтва. У наказі йшлося про те, що державній націоналізації в Україні підлягають приватні книжкові колекції репресованих осіб, майно яких конфісковувалося [522]. Було зареєстровано 190 приватних, громадських, навчальних, академічних бібліотек як у Києві, так і провінції, 55 книжкових магазинів, 53 видавництва [528].

Велике значення для впорядкування роботи з охорони бібліотек, зокрема педагогічних, мав декрет РНК України «Об учете и распределении запасов книг и учебных пособий» від 11 червня 1919 р. [1, с. 129]. Керуючись ним, бібліотечний підвідділ Наркомосу України систематично збирав дані про розподіл реквізованих книжок, організацію охорони бібліотек на місцях, серед них і фондів бібліотек ліквідованих навчальних закладів, які зберігались для організації районних бібліотек і доукомплектування шкільних бібліотек [529]. У цьому документі зазначалося, що небажано «проводити зі шкільних бібліотек вилучення педагогічної літератури і тим позбавляти шкільних працівників потрібних керівництв» [522].

Для інтегрування ресурсів із забезпечення розвитку освіти 22 травня 1919 р. у бібліотечному підвідділі Наркомосу України відбулася нарада з питань шкільного, позашкільного і соціального виховання, на якій було розглянуто проект районно-шкільних бібліотечних об'єднань та включення шкільних бібліотек до мережі дитячих бібліотек. У зв'язку з цим усі шкільні бібліотеки мали бути обліковані в межах районів. Загальне керівництво цими бібліотеками та організація книгорозподілення покладалися на районну шкільно-бібліотечну раду, засновану при районній дитячій бібліотеці. До ради мали входити керівники районної бібліотеки, всі

бібліотекарі шкіл району, вчителі. Шкільно-бібліотечні ради могли робити висновки, вносити пропозиції, визначаючи обсяги книжкового фонду для потреб школи [521].

Для забезпечення бібліотек професійними кадрами підвідділом при Наркомосі в Києві було відкрито курси з бібліотечної справи (1919), де навчалося 320 слухачів з усієї України. Курсанти слухали лекції і вели практичні заняття у Подільській бібліотеці Києва [522; 516].

За архівними матеріалами, у 1919 р. Наркомос взявся за впорядкування Педагогічного музею м. Києва, приділивши особливу увагу його спеціальній бібліотеці [348]. Було створено комісію з обстеження будинку, що дійшла таких висновків: «З цінного майна Музею, котре має значення для Шкільного відділу, окрім іншого, залишилась цілковито бібліотека кількістю близько 8000 томів» [515]. Бібліотечний підвідділ порушив перед колегією Наркомосу питання про виділення найближчим часом асигнувань на поточний ремонт бібліотечного приміщення на суму 107 тис. рублів [516]. Було запропоновано терміново запросити архітектора, щоб відремонтувати будівлю, насамперед приміщення бібліотеки і читального залу, розташованих на першому поверсі [517]. Інженером з ремонту призначили автора цієї прекрасної споруди – архітектора П. Альошина [513].

Відзначаючи важливість Педагогічного музею для розвитку освіти, комісія Наркомосу запропонувала назвати його Палацом освіти, зробивши відповідний напис на будинку [515]. Водночас було запропоновано запросити до комісії представників позашкільного та інших відділів Наркомосу для співпраці. Зазначалося, що завідуватиме Палацом освіти Л. Добровольський, який добре знає і любить свою справу. Йому ж було доручено керувати бібліотекою [515].

Наркомос надіслав листи до Київського губвиконкому та до Народного комісаріату військових справ про те, що будинок Педагогічного музею перетворюється на Палац

освіти, в якому розташовується «бібліотека, лекторія, музей наглядних приладів», потрібних для підвищення кваліфікації українського вчителства [512]. У листах наголошувалось на тому, що будинок побудований «спеціально для Педагогічного музею, відповідно пристосований і замінити його якимось іншим будинком для улаштування Палацу освіти неможливо», що тут уже ведуться ремонтні роботи, впорядковується багате майно Музею і що існування Палацу освіти в центрі міста, поблизу Наркомосу, має велике значення для практичної роботи Наркомосу, який «буде мати змогу підтримувати самий тісний зв'язок з цією важною освітньою установою... і влаштовувати інструкторські курси по єдиній трудовій школі» [512; 515].

Наркомос, приділяючи велику увагу книгозбірні Педагогічного музею, заснував спеціальну колегію, яка періодично розглядала питання діяльності бібліотеки, штату, заслуговувала звіти про склад фонду, про те, що працівниками в короткий строк було проведено переоблік і визначено, що з 8 тис. бібліотечного фонду втрачено майже 3 тис., «з яких 400 книг з питань народної освіти, не враховуючи декілька десятків педагогічних журналів як російською, так і іноземними мовами» [524]. В архівних документах зазначено, що бібліотеці-читальні музею Наркомос видав фінансовий аванс 10 тис. рублів для комплектування фондів та передплати періодичних видань [527]. Навіть під час ремонту музею педагогічна бібліотека обслуговувала вчителів з 10.00 до 16.00 год., пізніше було встановлено режим роботи бібліотеки з 10.00 до 22.00 год. [526]. Штат бібліотеки складався спочатку з п'яти працівників: завідувача бібліотеки, двох його помічників (старшого і молодшого) та двох «особливих бібліотечних служителів: розсильного та швейцара» [524]. Надалі до штату було введено ще одного бібліотекаря [524]. Бібліотека Педагогічного музею дістала назву Бібліотека-читальня з питань народної освіти [526].

Тож і в цей період очевидною була тенденція розвитку педагогічних бібліотек.

Під час денікінської окупації з другої половини серпня 1919 р. приміщення бібліотеки Педагогічного музею було зайнято Добровольчою армією, яка залишила вільною для книгозбірні лише одну кімнату. Близько трьох місяців денікінської окупації Києва працівники бібліотеки не одержували платні, але книгозбірня обслуговувала читачів.

Протягом січня – серпня 1919 р. у Києві засновується і розбудовується ще одна спеціальна педагогічна книгозбірня, з назвою, як у аналогічних бібліотек дореволюційного періоду – Довідково-педагогічна [517]. І хоча час її діяльності був нетривалим, але сам факт її існування підтверджує тенденцію розвитку спеціальних педагогічних бібліотек у цей період. Основним завданням новоствореної бібліотеки, яка розташовувалась у приміщенні Наркомосу при позашкільному відділі освіти і була його структурним підрозділом, було «ознайомити працівників по народній освіті з найновішою педагогічною літературою, і, головним чином, соціалістичною, з літературою з позашкільної освіти, і бути підсобним закладом для курсів, які організовувались відділом позашкільної освіти» [518].

Фонд цієї книгозбірні складався з безплатних надходжень Лук'янівського складу (700 книг), бібліотеки Бендерського полку (103 книги), книжкового фонду Книжкової палати (186 книг), 444 книги – з громадської бібліотеки колишнього Департаменту позашкільної освіти, 111 книг було привезено з Харкова та Москви. Наркомос також виділив кошти на нову літературу [523]. До бібліотеки надходили з Росії найновіші книги з питань педагогіки, психології, соціального виховання в єдиній трудовій школі-комуні, мистецтва, народного театру, белетристика, найновіші журнали і газети з питань шкільної та позашкільної освіти органів Київського Наркомосу, Московського і Петроградського. Фонд бібліо-

теки становив 3161 назву [517]. В іншому документі цього періоду вказувалося, що в цей час фонд книгозбірні становив 3095 книг різної тематики [523]. У бібліотеці діяв читальний зал, хоча відповідальним працівникам Наркомосу в особливих випадках книги видавали додому до 10.00 год. ранку. Режим роботи бібліотеки був такий: з 9.30 до 18.30 год., при приїзді курсантів (за потребою) – до 20.00 або 22.00 год. [520]. Штат складався з чотирьох осіб: завідувача бібліотеки та трьох його помічників [525].

За архівними документами, активними користувачами Довідково-педагогічної бібліотеки були фахівці-освітяни, яким була потрібна педагогічна література, службовці Наркомосу, делегати з провінції – слухачі курсів при позашкільному відділі, вихователі, вчителі, бібліотекарі, серед яких були відома бібліотекар-педагог Д. Добрая, студенти Київського університету ім. Св. Володимира та учні гімназій міста [533]. Архівні документи підтверджують, кількість читачів зростала щодня. На початку діяльності бібліотеки щоденна відвідуваність становила 10–30 осіб, надалі – більше. Працівники книгозбірні вели облік користувачів за категоріями. Книговидача обліковувалась у загальній кількості (всього за день вона становила до 140 книг) і за розділами.

Найбільший попит мала література з педагогіки, освіти, особливо з питань єдиної трудової школи, наприклад: П. Блонського «Трудовая школа», «Задачи и методы новой школы», Б. Богданова «Принципы трудовой школы», А. Готліба «Очерки народного образования в Швейцарии», Н. Крупської «Вопросы народного образования», С. Левітіна «Педагогические идеи Герберта и Монтессори», С. Русової «Новая школа» та ін. [517]. Пошуковий апарат бібліотеки складався з двох каталогів: алфавітного та систематичного, розставлених у спеціальних каталожних скринях. Систематизація фонду здійснювалася за десятковою класифікацією, ухваленою на Міжнародній всеросійській конференції. Усі

книги в каталозі та фонді було структуровано за 10 розділами: 0 – загальні твори; 1 – філософія; 2 – релігія; 3 – соціальні науки; 4 – філологія; 5 – чисті науки; 6 – прикладні науки; 7 – образотворче мистецтво; 8 – література; 9 – історія з географією. Треба відзначити, що до фонду фахових періодичних видань надходили як українські, так і російські журнали і газети: «Світло», «Вільна українська школа», «Вестник воспитания», «Книгарь», «Народное просвещение», «Освіта». У бібліотечних звітах, які зберігаються в архіві, наголошувалося, що для даної бібліотеки українські журнали, як і всі нові книги, закупувалися негайно, як тільки з'являлися на книжковому ринку, проте в цей період книжковий репертуар був доволі обмеженим [517].

У комплектуванні фонду Довідково-педагогічної бібліотеки перевагу було надано фаховій літературі, що висвітлювала актуальні питання розвитку педагогіки й освіти як в Україні, так і за кордоном, довідковим виданням з історії, природничих наук, художньої літературі тощо [532]. У звітах зазначалося, що з відомих причин українські видання у фонді становили невеликий відсоток. Для систематичного інформування користувачів про надходження до книгозбірні бібліотечні працівники готували рекомендаційні списки літератури, які разом з книгами й журналами демонструвалися в семи вітринах [517]. Бібліотекарі аналізували незадоволений попит, вели книгу вимог, де вказували незадоволені запити користувачів бібліотеки. Фонд даної книгозбірні містив і бібліотекознавчу літературу [533], що засвідчує науковий підхід як до розбудови Довідково-педагогічної бібліотеки, так і до підвищення кваліфікації бібліотечних працівників.

За невеликий період свого існування Довідково-педагогічна бібліотека Наркомосу започаткувала обмінно-резервний фонд, тим самим надаючи допомогу в комплектуванні фаховою літературою та періодичними виданнями насамперед педагогічним бібліотекам, книгозбірням губернських

відділів народної освіти, культурно-просвітницьких організацій, делегатам профспілкових з'їздів тощо [514]. Як зазначалося в архівних документах, книги з усіляких установ та періодичні видання, газета «Внешкольное образование» (10 тис. прим.) та ін., що видавалась в цей період в Україні, також передавались до Довідково-педагогічної бібліотеки та Бібліотеки народної освіти (Педагогічний музей). Всього за невеликий період існування було розіслано 8340 прим. [514]. Архівні документи містять позитивні оцінки користувачів діяльності Довідково-педагогічної бібліотеки, хоча траплялися і зауваження щодо її роботи, про які говорять самі працівники книгозбірні, а саме: не вистачало літератури педагогічного змісту, бо її було обмаль у продажу, найпопулярніші книги у фондї за браком коштів були в одному примірнику, нездовільно вирішувалися господарські питання, працівники книгозбірні не мали робочої кімнати і своїми діловими розмовами заважали читачам тощо [523]. Подальша доля цієї бібліотеки невідома.

У першій половині серпня 1919 р. бібліотечний підвідділ Наркомосу підготував проект декрету Раднаркому України «О реорганизации и централизации библиотечного дела в Украинской ССР» [1, с. 130], яким передбачалось об'єднати всі книгозбірні в єдиний загальнодержавний фонд, розподіл його по території республіки і вироблення плану єдиної бібліотечної мережі. Також було запропоновано організувати при Наркомосі бібліотечне управління з відповідними органами на місцях. Цей проект не було здійснено у зв'язку з окупацією України інтервентами й білогвардійцями.

Таким чином, у зазначений період радянська влада продовжила формування бібліотечної мережі молодій державі. Попри те, що нею підтримувалися деякі реформаційні процеси, зокрема державний розвиток бібліотек, формування фондів книгозбірень згідно з фаховими потребами освітян і бібліотекарів, було розпочато ідеологічний контроль за всім життям

у суспільстві, зокрема за бібліотечною та книговидавничою справами. Державні документи велись російською мовою, фонди бібліотек комплектувалися в більшості своїй російською та російськомовною книгою, яку завозили з Росії, не приділялася увага розвитку українського книговидання, що в свою чергу спричинило занепад національного розвитку.

Позитивні процеси в розбудові національної освіти, книговидавничої справи, бібліотек призупинили і денікінці, які не закривали українських шкіл, але фінансово підтримували тільки російські школи. У грудні 1919 р. на території України почала встановлюватися радянська влада, яка організовувала державні органи керівництва як системою освіти, так і розвитком бібліотек в Україні.

18 березня 1921 р. у Ризі було підписано мирний договір між Польщею і радянською Росією. Польща зобов'язалася заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, а отже, і уряду Української Народної Республіки. Тож період створення незалежної української держави, відродження й консолідації української нації, формування і становлення національно-державних інституцій, формування підвалин національної нації України закінчився.

Таким чином, дослідження розвитку педагогічних бібліотек у період визвольних змагань довели, що проблема реформування народної освіти і національної школи, які за змістом і організаційною структурою відповідали б інтересам українського народу, посідали в добу УНР пріоритетне місце.

Видатні українські діячі науки, освіти і культури, які очолювали її уряди, прогресивне вчительство сприяли розвитку національної освіти, перебудові її змісту, підготовці національних педагогічних кадрів, відкриттю та розбудові нових українських шкіл. Розпочаті напрями реформування освіти в УНР за доби Центральної Ради як вагомий важіль динаміки в суспільстві знайшли свій розвиток і практичне втілення в

діяльності наступних українських урядів, кожний з яких не залишав бібліотечної справи поза увагою. У період Української революції, незважаючи на вкрай несприятливі умови, відбувалося формування загальнодержавної системи бібліотек. Уряди створювали державне керівництво бібліотеками. За часи УЦР воно було зосереджено у Бібліотечно-архівному відділі Генерального секретаріату – першому державному органі УЦР (голова О. Грушевський), далі – в Міністерстві народної освіти УЦР (голова В. Модзалевський), за Гетьманату та Директорії УНР – в Архівно-бібліотечному відділі (голова В. Модзалевський), за радянської влади в цей період – у бібліотечному підвідділі Наркомосу України (голова В. Родников, пізніше – Д. Масловський).

Незважаючи на політичні та економічні проблеми, уряди значну увагу приділяли збереженню й відкриттю нових шкільних, районних бібліотек з відділами педагогічної літератури, поповненню фондів діючих навчальних бібліотек. Але лише національні уряди опікувалися створенням національних підручників, виданням навчально-методичної, української художньої літератури та формуванням нею фондів зазначених вище бібліотек, заснуванням українських педагогічних книгозбірень при новостворених вищих навчальних закладах освіти (Кам'янець-Подільський університет), розбудовою спеціальної бібліотеки Педагогічного музею м. Києва як всеукраїнської галузевої книгозбірні.

Урядом Гетьманської держави Павла Скоропадського було засновано Національну бібліотеку України, в основу діяльності якої було покладено загальносвітовий досвід та національну ідею, приділено увагу її розвитку як головної бібліотеки держави та наукової установи з питань українського бібліотекознавства, бібліографознавства й книгознавства.

Таким чином, під час *другого етапу розвитку педагогічних бібліотек України (1917–1920)* різними національними урядами УНР за складних політичних і економічних обставин

було сформовано національну шкільну політику, окреслили перші контури національної освіти й виховання.

Визначено, що національними урядами освіта в цей час спрямовувалася на українізацію (національна школа), світськість, доступність, безплатність, трудовий принцип, вільний розвиток дитини.

Започатковане державне керівництво бібліотеками у період УНР стало підґрунтям для формування державної системи бібліотек, зокрема, збереження й розвитку різних видів педагогічних книгозбірень, комплектування їхніх фондів національними підручниками, українською та світовою художньою літературою. Головною метою даних бібліотек було забезпечення фахових інформаційних потреб як освітян, студентів, учнів, так й інших верств населення, виховання їхньої національної свідомості, патріотизму, громадянськості, відданості своїй Батьківщині.

Вагомою подією періоду Української революції є заснування урядом Гетьманської держави Павла Скоропадського Національної бібліотеки України. Незважаючи на те, що Гетьманатом та радянською владою у період Української революції приділялася увага розвитку бібліотек різних типів і видів, зокрема педагогічних, було започатковано державне керівництво ними, все ж у формуванні фондів даних бібліотек переважала ввезена література з радянської Росії, не підтримувалося видання українських книг, заборонялася діяльність товариств «Просвіта».

У період 1917–1920 рр. розвивалися такі види педагогічних бібліотек: навчально-педагогічні різних рівнів, спеціальні педагогічні, що діяли поза навчальними закладами, для яких характерні такі типологічні ознаки: єдина мета, формування спеціалізованого фонду, відповідна категорія користувачів, інформаційна діяльність.

3.2. Тенденції обслуговування освітян у період «українізації»

На час остаточного встановлення радянської влади в Україні (кінець 1920 р.) повністю було зруйновано її промисловість і сільське господарство, знищено багато культурно-освітніх та навчальних закладів. Перед новою владою постали питання як економічного зміцнення, так і створення міцного ідеологічного підґрунтя, комунізації суспільства, відповідного виховання молодого покоління, надійним засобом якого цілком слушно вважалася система освіти, яка потребувала докорінної перебудови відповідно до визначених завдань.

За переписом 1920 р. населення в УСРР становило 25 млн осіб [244, с. 245], з яких 12 млн (віком від 8 до 50 років) були неписьменними [295]. Шкіл і вчителів не вистачало. Одна школа існувала в радіусі 40–50 верст, а на одного вчителя припадало 60–70 учнів.

У 1920 р. згідно з новим проектом системи освіти, запропонованим міністром освіти України Г. Гриньком і прийнятим на I Всеукраїнській нараді з питань освіти, у республіці було проведено реформу вищої освіти, яка полягала у руйнуванні старої школи, створенні «цільових інститутів», започаткуванні регламентації методів праці викладачів, пролетаризації складу учнів шляхом щорічної чистки спеціальними комісіями, введенні системи комплектування вищої школи за розверсткою. У цей період в УСРР було розформовано університети й на їхній базі та базі існуючих педагогічних інститутів організовано Інститути народної освіти (ІНО), які мали два факультети – професійної освіти та соціального виховання [367, с. 43]. У 1921 р. при ІНО створюються «робітничі факультети» (робітфаки) для підготовки до вступу у вищі навчальні заклади вихідців із робітничого класу та селянської бідноти. Однією з головних ознак освітніх реформ в УСРР даного періоду була чітка орієнтація на робітничо-селянський клас.

У результаті цих реорганізацій у 1920/1921 навчальному році в республіці вже функціонувало 42 інститути і 145 технікумів [8, с. 172]. Отже, позитивними ознаками даного періоду було створення системи державної педагогічної освіти, у структурі якої було представлено всі типи навчальних закладів: технікуми, вищі трирічні педкурси та інститути.

Таким чином, головними питаннями цього часу були: ліквідація неписьменності серед дорослих, дітей і підлітків, політична освіта мас, їх соціалістичне виховання, реформування вищої школи та підготовка професійних кадрів для всіх галузей народного господарства, зокрема для галузі освіти, про що зазначалося у постанові РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю» (1921) [315].

З огляду на важливе значення розвитку позашкільної освіти, зокрема бібліотек, та з метою організації державного управління діяльністю книгозбірень в Україні на нових, радянських, засадах 1920 р. у структурі вищого керівного органу системи політосвіти – Головного політико-освітнього комітету України (Головполітосвіта) – був утворений пропагандистський відділ з бібліотечним підвідділом. Його завданнями було: проведення реєстрації бібліотек, їх націоналізація та політизація, ревізіція та конфіскація, що мало сприяти остаточному перетворенню книгозбірень на заклади політосвіти. У такий спосіб нова влада підпорядковувала бібліотеки «єдиній системі політосвіти», викоринуючи в їхній діяльності «національне і дрібнобуржуазне» [73]. Орієнтиром для українських реформаторів у цьому питанні були відповідні заходи в РСФРР. На бібліотечні фонди республіки поширилися декрети про націоналізацію бібліотек і книжкових складів та їхню охорону, ухвалені в РСФРР ще у 1918 р.

У листопаді 1920 р. вийшов декрет РНК про централізацію бібліотечної справи в РСФРР, згідно з яким усі бібліотеки незалежно від їхньої підпорядкованості об'єднувалися в

єдину бібліотечну мережу РСФРР і передавались у підпорядкування Народному комісаріату освіти [249].

У 1922 р. Головполітпросвітою УСРР було ухвалено «Положение о единой библиотечной сети республики» [301], що базувалося на прийнятих у РСФРР документах «О централизации», «Положении о типах библиотек», «Положении о специальных библиотеках», «Инструкции об организации школьных библиотек» [534], які були підписані Н. Ульяновою. Метою українського «Положения...» було «планомірне обслуговування населення бібліотеками та загальне ідейне керівництво ними» [301, с. 75–78]. Ухвалене «Положение о единой библиотечной сети республики» затвердило структуру єдиної мережі бібліотек та їхні типи, в основу яких був покладений адміністративно-територіальний поділ. Було визначено такі типи бібліотек: державні, центральні міські, районні міські та волосні, які формували фонди «для широкого читача, а також літературу, розраховану на спеціалістів» [301, с. 75]. Зазначалося, що у всіх вищезазначених типах бібліотек повинні бути відділення для національних меншин [301, с. 76]. Окрему групу в «Положении...» становили «библиотеки различных ведомств и учреждений», до яких належали: наукові, спеціальні, шкільні та інші книгозбірні, що працювали на основі відповідно розроблених положень. У «Положении о единой библиотечной сети республики» було подано більш уточнений перелік спеціальних бібліотек та визначено їхні завдання. Це книгозбірні науково-дослідних інститутів, державних музеїв, обсерваторій. До наукових бібліотек було зараховано бібліотеки вищих навчальних закладів та спеціальні, які існували при великих установах (комісаріатах, главках) й вели організаційну та науково-методичну роботу [301, с. 77]. Згідно з цим документом спеціальні бібліотеки мали подвійне підпорядкування: Наркомосу та відповідному відомству. Провідна роль у «Положении...» була відведена бібліотекам масового користування.

Отже, аналіз названих вище документів дав підстави для такого висновку: автори залишили поза увагою доробок земців, українських педагогів кінця XIX – початку XX ст., які проголосили і спрямовано втілювали в практику створення мережі педагогічних бібліотек. У підготовленому в УСРР «Положении о единой библиотечной сети республики» були втілені практично всі головні ідеї російських законодавчих актів цього періоду щодо бібліотек.

Незважаючи на те, що в основу об'єднання бібліотек у державну мережу була покладена перш за все політична ідея, цей документ став прогресивним кроком у розвитку загальнодержавної бібліотечної мережі в радянській Україні, бо вперше офіційно було визначено структуру єдиної державної мережі бібліотек, їхні типи, спільну мету й завдання, організаційно-правові засади функціонування.

У 1922 р. в Україні було ухвалено «Кодекс законов о народном просвещении У.С.С.Р.» [169] – «унікальний збір законів, який не мав аналогів у тодішньому СРСР» [228, с. 162], згідно з яким вітчизняне шкільництво набуло статусу юридичної норми, що вимагало їх суворого дотримання. Освіта проголошувалася безплатною, загальнодоступною, обов'язковою, світською, з рідною мовою викладання. Зазначалося, що бібліотеки є невід'ємною складовою освіти, культурно-освітніми та політико-виховними центрами освітньої системи УСРР. Даний кодекс остаточно затвердив позицію уряду щодо функціонування в Україні єдиної бібліотечної мережі. У 1922 р. було затверджено й план єдиної мережі політосвітніх органів, аналогічний схемі освіти в республіці, яка підпорядковувалася Наркомосу та його органам на місцях [73, с. 18].

На початку 20-х років XX ст. теоретичний доробок українських бібліотекознавців відображав загальноосвітні наукові підходи до розвитку бібліотек (С. Сірополко [391], Л. Биковський [24], С. Постернак [311], С. Русова [361] та ін.), але, практично, діяльність загальнодержавної системи бібліотек

в УСРР була підпорядкована офіційному курсу республіки. Необхідно відзначити, що 20-ті роки ХХ ст. в УСРР, незважаючи на соціальні й економічні проблеми, позначилися бурхливим розвитком українського бібліотекознавства. Влітку 1922 р. у Києві було засновано Український науковий інститут книгознавства (УНІК) на чолі з видатним організатором книжкової справи в Україні Ю. Меженком. З 1926 р. установа дістала назву Український науково-дослідний інститут книгознавства. Його завданнями було: розроблення питань книгознавства у широкому розумінні цього терміна, включаючи бібліографію і бібліотекознавство; підготовка наукових дослідників книги (аспірантура) та практиків книжкової справи (курси книгознавства); популяризація питань книгознавства – виставки, видання науково-популярних книг, прилюдні засідання комісій, підготовка допоміжної літератури для видавців, працівників книгарень, бібліотек. УНІК мав готувати і видавати праці з теорії та історії книгознавства, досліджувати умови роботи в усіх сферах книжкової справи загалом і на території України, розробляти плани з усіх галузей книгознавчої роботи. З 1925 по 1930 р. УНІК випускав журнал «Бібліологічні вісті», в якому висвітлювалися питання теорії книгознавства, історії книги та преси, мистецтва книги, бібліотекознавства, бібліотечної справи і бібліографознавства [167]. У 1925 р. при Всенародній бібліотеці України (ВБУ) відкривається кабінет бібліотекознавства та створюється Науково-дослідна комісія бібліотекознавства і бібліографії.

Значний внесок у розвиток українського бібліотекознавства у цей період зробила Перша всеукраїнська нарада працівників книги (Харків, 1923), на якій книговидавці та бібліотечні працівники розглядали проблеми реорганізації бібліотек, зокрема наукових, корінного поліпшення їхньої роботи з обслуговування читачів, координування роботи всіх бібліотек із загальнодоступними тощо. Відомі фахівці

бібліотечної справи – М. Годкевич, М. Вугман, Ю. Меженко [478] – наголошували на необхідності запровадження координування науково-дослідної та науково-методичної роботи в галузі бібліотекознавства, залучення до неї великих наукових і академічних бібліотек. У зв'язку з цим планувалося створення Всеукраїнського бібліотечного товариства (інституту), проект якого розробила Українська книжкова палата. Ним передбачалося «створення такої організації, яка б координувала всю наукову роботу в республіці» і «продовжила розроблення основних і головних принципів наукової бібліотечної роботи» [257, с. 104]. Поряд з тим порушувалося питання в найкоротший строк вилучити з бібліотек ідеологічно ворожу літературу і поповнити їх марксистською. Однак, незважаючи на такі заідеологізовані кроки, в українській бібліотекознавчій науці цей період був досить продуктивним [101].

Таким чином, характерними ознаками розвитку бібліотечної справи УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. були: розвиток теоретичної думки з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, науково-дослідна діяльність з перелічених вище питань, втілення у практику теоретичних розробок. Вагомим досягненням даного періоду є створення єдиної загальнодержавної мережі бібліотек УСРР, визначення її структури, організації функціонування, розроблення типології бібліотек. Головною функцією всіх бібліотек держави була освітньо-виховна, тож відповідно визначалися й конкретні завдання – політичне виховання, ліквідація неписьменності, забезпечення інформаційних потреб працівників закладів освіти й науки.

3.2.1. Бібліотеки профспілки Робос як центри освіти й самоосвіти населення УСРР

У 20-х роках ХХ ст., згідно з поставленими радянським урядом завданнями, в УСРР розпочалося формування широкої мережі закладів політосвіти, до якої, крім бібліотек масового

користування, було віднесено школи, лікнепи, сільбуду, хати-читальні, які очолювали радянські кадри: вчителі, бібліотекарі. Їхнім завданням була не лише ліквідація неписьменності населення, – вони мали бути «агітпропом та оргвідділом Радянської влади» [118, с. 83, 85]. Найголовнішими комплексними установами політико-освітньої роботи партії з широкими масами трудящих у селах були сільбуду, у містах – робітничі клуби, народні доми тощо, обов'язковим структурним підрозділом яких була стаціонарна пересувна бібліотека з відповідною літературою [169]. Уже у 1921 р. в УСРР відкрилось 1298 робітничих клубів, 70 радпартшкіл, 215 народних домів, 116 сільбудів, 5504 хати-читальні, 2789 пунктів ліквідації неписьменності [367, с. 20]. Для забезпечення цих закладів необхідними кадрами органи займалися підбором вчителів та бібліотекарів з числа більш-менш грамотних комуністів, комсомольців, профспілкових активістів, робітників, колишніх червоноармійців. Повсюди було розгорнуто соціальну фільтрацію. Тільки у липні – серпні 1922 р. партійні органи відрядили у сільські школи близько 2 тис. комуністів [481, с. 168]. Рух із ліквідації неписьменності ще більше активізувався після того, коли урядом 1923 р. було проголошено ліквідувати неписьменність у республіці до 10-ї річниці Жовтневої революції. Тоді ж утворилося добровільне товариство «Геть неписьменність!» на чолі з головою ВУЦВК Г. Петровським. Ліквідація неписьменності велась українською мовою. Як наслідок, на 1.V.1924 р. в УСРР вже функціонувало 8 тис. пунктів лікнепів, де навчалось 295 тис. осіб, мережа шкіл для малограмотних становила 755 установ. Було організовано понад 120 культгармійських університетів для подання методичної допомоги активістам лікнепу. Після «автономізації» національних республік у 1922 р. центральне керівництво вважало за потрібне приділити увагу розвитку культур народів СРСР.

Проведений у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) засудив російський шовінізм і проголосив у СРСР принцип коренізації. Українізація охопила всі сфери життя в УСРР. Найбільший

вплив вона мала на освіту і бібліотечну справу. Бібліотеки, хати-читальні, сільбуду українізувалися шляхом залучення до роботи в них національних кадрів, організації гуртків української мови при книгозбірнях, а також через видання та комплектування книжкових фондів бібліотек українською літературою і передусім творами класиків марксизму-ленінізму. Поряд з документами, які визначали завдання Політпросвіти щодо українізації бібліотек, видавничої продукції, діяльності Книжкової палати УСРР тощо, для зміцнення і зростання бібліотек у республіці було видано циркуляр ЦК РКП (б) від 5 жовтня 1923 р. «Про посилення партійного впливу на роботу бібліотек», в якому пропонувалося відрядити до бібліотек партійних працівників [250].

Разом із зазначеними вище питаннями у республіці на початку 20-х років ХХ ст. гостро постала проблема перепідготовки вчительських кадрів, що мало не тільки культурно-освітнє, народногосподарське значення, а й ідеологічне та соціально-політичне. Скажімо, у 1921/22 р. лише 9 % працівників у навчально-виховних закладах УСРР мали вищу і незакінчену вищу освіту, 29 % – спеціальну педагогічну [208, с. 39–40]. Учителів бракувало, тим більше таких, які б беззастережно прийняли радянську владу.

Отже, нова влада мусила передусім підготувати «вчителя-суспільника... вчителя трудової школи, що вміє керувати педагогічним процесом, педагога-практика, здібного до творчості в роботі, підготувати робітника, що виховує молоде покоління в дусі комунізму» [118, с. 88], – писав у цей період один із радянських педагогів. Активним помічником партії у залученні учительства до радянської платформи, його ідеологічного виховання та підвищенні фахового рівня стала Всеукраїнська спілка працівників освіти і соціалістичної культури [194, с. 284], заснована у серпні 1920 р. на II Всеукраїнській нараді з освіти. Необхідно зазначити, що в цей період у республіці започатковуються профспілки УСРР, які будувалися

за виробничо-галузевим принципом. До кінця 1920 р. у республіці діяло 24 галузеві спілки, найчисленнішими з яких були профспілки залізничників, гірників, медиків та працівників освіти [227, с. 242], що створювалися на засадах «демократичного централізму», тобто як централізовані організації, жорстко підпорядковуючись відповідним ЦК республік. Завдяки створенню професійних організацій за виробничим принципом установлювався контроль над інтелігенцією в усіх сферах науки і техніки. З метою централізації керівництва галузевими спілками в УСРР сформувалися територіальні профоб'єднання – повітові та губернські ради професійних спілок на чолі з республіканською радою – Південним бюро ВЦРПС [247, с. 242–243]. Централізація спричинила небувалу бюрократизацію профспілкового управління. У 1923 р. відповідно до політики «українізації» Південне бюро було реорганізовано в Українське бюро ВЦРПС, яке з 1924 р. змінило назву на ВУРПС.

Перед радянськими профспілками поставили завдання рішуче залучати до спілок всіх працівників народного господарства, особливо комуністів, оскільки тільки вони здатні згуртувати нову організацію, ліквідувати в ній будь-яку тень національного розмежування. Професійні спілки почали засновувати широку мережу книгозбірень для робітничого класу, до якого було зараховано і вчителів як «робітників розумової праці». Учительська професійна спілка мала назву Робос (тобто робітник освіти). У 1926 р. до неї увійшли і бібліотечні працівники [338]. Отже, консолідацію вчителів, бібліотекарів, їх ідейне виховання в комуністичному дусі, забезпечення фахових інформаційних потреб взяла на себе громадська організація – профспілки, які постали внаслідок рішення державного органу влади.

У 1922 р. Раднарком УСРР видав спеціальну постанову про заснування мережі профспілкових клубів, будинків, у тім числі й для працівників освіти, в структурі яких відкривалися

бібліотеки [316]. Також до бібліотек профспілки Робос належали як стаціонарні, так і пересувні книгозбірні райкомів Робос, головним завданням яких було стати центрами культурного, громадсько-політичного і професійного життя членів профспілок. У 20-х роках ХХ ст. Центральний дім працівників освіти і мистецтва, у структурі якого для освітян була відкрита бібліотека, знаходився у тодішній столиці УСРР – Харкові. У 1924 р. фонд цієї бібліотеки налічував 9 тис. прим., чільне місце посідала навчально-педагогічна література [456].

Уже у жовтні 1924 р. в УСРР діяло 42 будинки працівників освіти, з них губернських – 9, окружних – 29, районних – 4, більшості з яких було відкрито бібліотеки. Всього загальний книжковий фонд профспілкових бібліотек у цей період налічував 66 тис. прим., відсоток профлітератури становив від 3,5 до 10,9 [456, с. 133]. З кожним роком мережа будинків працівників освіти зростала. У 1926 р. їх уже було 194, з них губернських – 54, повітових – 140. У 97,1 % клубів і будинків освіти вже діяли профспілкові бібліотеки [168]. Крім бібліотек при будинках працювали політичні та педагогічні гуртки, регулярно проводилися лекції, бесіди. Будинки працівників освіти перетворювалися на «лабораторії, де кристалізувалася нова свідомість радянського вчителя» [162, с. 141].

У підготовці та перепідготовці вчительських кадрів цього періоду визначилися три напрями: політичний, педагогічний і загальноосвітній. Марксизм обов'язково входив до планів перепідготовки освітян і був представлений окремим курсом: «Марксизм у педагогіці». Це вплинуло на формування фондів бібліотек, зокрема профспілкових. Рішенням ЦК РКП(б) у 1922–1923 рр. до профспілкових бібліотек та бібліотек кожного навчального закладу надсилалися бібліотечки політичного змісту. У зазначений період до фондів бібліотек УСРР було відправлено 2 042 073 книги, серед яких переважали твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, видані українською мовою [187, с. 91].

Зауважимо, що профспілкові установи, їхні бібліотеки фінансувалися з місцевого бюджету, а 15 % коштів надходило від внесків членів профспілок [128, с. 107]. У 1922–1923 рр. почалося зміцнення місцевого бюджету, що позитивно вплинуло на розвиток бібліотечної мережі. Вже у 1925 р., згідно з даними статистичного обстеження, на профспілкові бібліотеки було використано 12,4 % всієї суми культфонду профспілок України [58, с. 91]. У зв'язку з цим поступово почали збільшуватись фонди профспілкових бібліотек – як стаціонарних, так і пересувних; працювало 1413 стаціонарних профспілкових бібліотек з фондом 2 413 703 прим. і кількістю відвідувачів 318 703 особи. Через 1,5 року (на 1 липня 1927 р.) таких бібліотек уже налічувалося 2188, а в їхніх фондах – 3 993 866 прим. книг, читачів було 514 316 осіб. Стаціонарних бібліотек профспілки Робос на 1 липня 1927 р. було 390 з фондом 291 237 прим., що становило 14 % загальної кількості фонду, читачів – 36 101 [59, с. 10].

Проте, незважаючи на зростання числа бібліотек профспілки Робос, збільшення кількості їхніх користувачів, фонди цих книгозбірень не відповідали поставленим завданням. У зв'язку з незначним фінансуванням не вистачало фахової літератури, підручників національною мовою; фонди бібліотек комплектувалися переважно літературою, виданою у Москві [387, с. 107], бо в республіці діяла незначна кількість українських видавництв. Загалом у цей період в УСРР працювало 49 кооперативних, приватних, партійних і профспілкових видавництв, з них 5 – профспілкових [387, с. 108]. Наприклад, у найбільших губерніях – Харківській і Київській – в цей період, відповідно, функціонувало 10 і 8 державних видавництв [387, с. 107], які забезпечували бібліотеки необхідною літературою; 55 % підручників видавалися російською мовою. Видання української книги в УСРР в цей час було на другому місці [158, с. 181–182].

У 1925 р. в радянській Україні офіційно була проголошена обов'язкова початкова безплатна освіта. Розширилась

мережа навчальних закладів, а отже, постала потреба у кваліфікованих вчительських кадрах, яких конче не вистачало, особливо в сільській місцевості [299, с. 571]. У цей період уряд поставив завдання: упродовж п'яти років підготувати 53 тис. вчителів [208, с. 50]. Тому питання підготовки вчительських кадрів у вищих навчальних закладах, удосконалення професійної майстерності тих, хто вже працював, створення умов для підвищення їхнього політичного та фахового рівня були головними на XIII з'їзді РКП(б), II Всеукраїнському з'їзді профспілок (1924) та на I Всеукраїнському бібліотечному з'їзді (1926).

Особливу увагу на з'їздах приділяли піднесенню культурно-освітнього і політичного рівня вчителів і бібліотекарів, які мали активніше поповнювати ряди інтелігенції нової республіки, виховуючи молоде покоління в дусі її ідеології. З цієї метою передбачалося:

- розширити мережу бібліотек;
- планомірно і організовано постачати літературу за запитом з місць;
- залучати самих робітників до практичної роботи в бібліотеках;
- посилити роботу пересувних бібліотек; видавати книги через книгонош у гуртожитках, цехах, майстернях тощо [327, с. 57].

У зв'язку з вищезазначеним Наркомос звернув свою увагу передусім на удосконалення діяльності бібліотек масового користування: накреслив організаційні завдання бібліотечного будівництва в нових умовах адміністративно-територіального поділу, скерував на роботу з масовим читачем, на вивчення його інтересів, підготовку та перепідготовку бібліотечних працівників. Саме тому у 1926 р. на Перший всеукраїнський бібліотечний з'їзд зібралися працівники бібліотек масового користування (центральної, округових, клубних, сільських) [338, с. 3]. Учасниками з'їзду стали 200 осіб – представники

14 державних бібліотек, 34 клубних (у тім числі будинків працівників освіти), 20 бібліотек при райсільбуддах, 4 наукових, решта – дитячих, військових, бібліотек інспектури та ін. [338, с. 3].

З'їзд відзначив тенденцію до стабілізації бібліотечної мережі в УСРР, особливо в містах зростання чисельності бібліотек. Вказувалося, що у розгортанні мережі слід відійти від стихійності: вона має розвиватися планово, реформуючись та збільшуючись, мати бюджетне фінансування [338, с. 7–8]. Із виступів на з'їзді стала очевидною проблема підготовки масового бібліотекаря, особливо для роботи у сільських бібліотеках та бібліотеках навчальних закладів: ІНО, технікумах тощо [338, с. 51–53]. Наголошуючи на вагомій ролі книгозбірень системи Наркомосу у розвитку освіти, школи, доповідачі підкреслювали міцний зв'язок вчителя і бібліотекаря як запоруку успіху спільної справи. Було дано настанови щодо тісної співпраці шкільних бібліотекарів і вчителів: бібліотекарі повинні брати участь у шкільних та педагогічних радах, конференціях, а вчителі – в науково-дослідній діяльності бібліотек, де вивчаються дитяча книга і дитина-читач. Підкреслювалося важливе значення бібліотеки в українізації республіки. Наголошувалося на завданнях забезпечення населення книгою, позаяк «бібліотека є головна база самоосвітньої роботи. Без книги самоосвіта – річ неможлива» [338, с. 45]. Клубні бібліотеки також повинні «органічно зв'язувати свою роботу з починаннями клубу» [338, с. 19]. Зазначалося, що для поліпшення правового становища бібліотекарів їх слід «прирівняти до відповідних категорій шкільних працівників» [338, с. 12]. Хоча на з'їзді розглядалися питання бібліотек масового користування, але рішення його стосувалися діяльності всіх книгозбірень держави – як масових, профспілкових, так і наукових. Ці рішення стали основою подальшого бібліотечного будівництва в країні впродовж 20-х років ХХ ст.

У 1927 р. УНІК провів всеукраїнське обстеження бібліотек різних систем і відомств [500; 501]. Головним завданням обстеження було: вивчення інформаційних потреб різних груп користувачів та можливості їх задоволення бібліотечними фондами УСРР [509]. Як відомо, отримані результати анкетування профспілкових бібліотек, в тім числі й профспілки Робос, проаналізував Д. Балака [508] у своїй статті «Профспілчанські бібліотеки за матеріалами УНІКу» (1927) [17; 507]. В ІР НБУВ зберігаються матеріали цього анкетування [499].

Необхідно зазначити, що впродовж 1922–1925 рр. у великих губернських містах України (Харків, Одеса, Катеринослав, Київ та ін.) були засновані Будинки працівників освіти і мистецтв, які розташовувалися, переважно, на центральних вулицях. Багато бібліотек профспілки Робос, що діяли при зазначених вище будинках освіти, школах, райкомах Робос, містилися в 1–4 кімнатах, мали абонемент і читальний зал. Їхні фонди були невеликими, але формувалися вони з урахуванням фахових інформаційних потреб педагогів і налічували від 200 до 21 556 прим. книг. На жаль, не всі книгозбірні мали каталоги [505]. Фінансування бібліотек спілки Робос посідало третє місце після фінансування профспілкових бібліотек залізничників та цукровиків [17, с. 86]. Здійснений нами аналіз анкет УНІКУ та інших джерел дав підстави для таких висновків: найчисленнішим був фонд бібліотеки Харківського будинку освіти і мистецтва (ХБОМ) – 21 556 прим., з них 5500 прим. нерозібраних. Бібліотека ХБОМ щорічно отримувала від 1500 до 2000 книг та 15 фахових періодичних видань [505; 192, с. 306]. Педагогічна та методична література книгозбірень Будинків працівників освіти у другій половині 20-х років ХХ ст. становила від 15 до 50 % усієї чисельності фондів [499]. У невеликих бібліотеках, що діяли при райкомах Робос, фонд книгозбірень був цілковито педагогічний. Прикладом цього є фонди бібліоте-

ки Осинівського райкому Робос Старобільського округу та вчительської районної бібліотеки при школі на Куп'янщині, в анкетах яких зазначалося: дані бібліотеки суто педагогічні й пристосовані до вимог учительства [503]. Аналіз складу фонду бібліотек спілки Робос, згаданих в анкетах, показав, що переважну частину становила російськомовна література, якої було більше, ніж україномовної, у 2–10 разів. Наприклад, у фонді бібліотеки ХБОМ російськомовних видань було 9210 прим., україномовних – 3176 [507]; фонд бібліотеки Чернігівського будинку освіти становив 6703 прим., з них російських видань було 5145, українських – 1398 прим. [506]. У фонді бібліотеки Луганського будинку освіти налічувалося 3562 прим., з них 342 – російською мовою [502]. Бібліотеки профспілки Робос передплачували періодичні видання, з них 8–10 фахових [499]. Кількість періодики в кожній бібліотеці залежала від наданого фінансування. Обов'язковими були такі фахові видання: «На путях к новой школе», «Педагогические курсы на дому» (1925–1928), «Работник просвещения» (1921–1930), «Радянська освіта» (1925–1930), «Шлях освіти» (1923–1930) та ін. [502; 506]. У бібліотеках профспілки Робос журнальний фонд пореволюційного періоду кількісно перевищував дореволюційний. Користувачами цих бібліотек були переважно вчителі, управління освіти як міст, так і районів, студенти [499]. На одного бібліотекаря припадало 223 читача, чоловіків – 86, жінок – 137. Як бачимо, жінок-читачів було майже вдвічі більше. Освіта читачів – середня і вища. Читацькі інтереси працівників освіти: педагогіка, педологія, точні знання, красне письменство.

Бібліотечну роботу виконував, як правило, безплатно один працівник, найчастіше вчитель – член профспілки Робос. Штатні бібліотечні одиниці були тільки в бібліотеках Харківського, Черкаського, Чернігівського, Луганського будинків працівників освіти. У найбільшій профспілковій педагогічній бібліотеці Харківського будинку освіти працю-

вало три працівники, один з них мав бібліотечну освіту [505]. Згідно з даними статистичного бюлетеня на 2 серпня 1927 р. [409, с. 17], штатних співробітників у всій системі бібліотек Робосу було 44 особи, що становило 9,7 % загальної кількості працівників [409, с. 17].

Аналіз архівних документів дав змогу визначити основне коло проблем, на яких наголошували працівники бібліотек профспілки Робос:

- недостатнє фінансування для комплектування фондів бібліотек;
- обмеженість примірників літератури з педагогічних і психологічних питань, українознавства, методичної літератури, української літератури, літератури з наукової організації праці тощо, якою активно користувалися вчителі;
- відсутність системи підвищення кваліфікації бібліотечних працівників;
- гостра потреба у головному координаційному та методичному центрі даних книгозбірень, зокрема для надання їм професійної допомоги.

Таким чином, економічні труднощі цього періоду в республіці, недостатнє фінансування впливали на розвиток бібліотечної мережі, зокрема бібліотек профспілки Робос. Незважаючи на те, що у 1928 р. профспілки закупили для своїх бібліотек близько 75 % реалізованої у країні літератури, крім підручників [282, с. 295], надходження українських книг у бібліотеки Наркомосу збільшувалось, й зокрема до бібліотек профспілки Робос (29,6 % у 1928 р. і 43,7 % в 1930 р.) [163, с. 314], проте якісний рівень фондів даних бібліотек залишався досить низьким. Крім того, у більшості бібліотек профспілки Робос на той час не було штатних бібліотечних працівників. Через це фонди розкрадалися, іноді до 50 % [543].

За результатами статистичного обстеження на 1 жовтня 1929 р., всього в Україні було: клубів – 826, членів у них –

255 911. У структурі цих клубів були і бібліотеки [296, с. 3]. З них стаціонарних бібліотек, зокрема в усіх установах профспілки Робос, – всього 462, читачів – 43 238, видано книг – 427 887 [296, с. 38–39]. Склад читачів бібліотек профспілки Робос на 1 жовтня 1929 р. був таким: 47,1 % – чоловіки, 52,9 % – жінки; 85,4 % – віком 23 і більше років, 13,3 % – 18–22 роки [296, с. 40–41]. Як бачимо, кількість клубів і бібліотек профспілки Робос в Україні становила половину від загальної кількості профспілкових клубів та їхніх книгозбірень. За статистичними даними, у цей період у таблицях з книговидачі бібліотек профспілки Робос педагогічна література не виокремлювалася. Але під рубрикою «своя виробнича література», на нашу думку, розумілася саме педагогічна література, відсоток якої був найвищим у книговидачі цих бібліотек [296]. Бібліотек Робосу, що вели пересувну роботу, на 1 жовтня 1929 р. було загалом 76, пересувних бібліотек – 547, читачів – 4237 [296, с. 42–43]. З 462 бібліотек спілки Робос тільки 56 мали штатних бібліотечних працівників, 19,6 % яких – зі спеціальною бібліотечною освітою [296, с. 44–45]. Для порівняння: у профспілці зв'язку в цей період було 52,6 % штатних бібліотечних працівників, у паперовників – 50,0 % [296, с. 44–45]. Невелика кількість штатних працівників у бібліотеках профспілки Робос пояснювалася їхньою низькою заробітною платою.

Отже, проведений нами аналіз дав підстави для таких висновків: незважаючи на важкі економічні умови в республіці відбувалося зростання мережі бібліотек профспілки Робос, поступово стабілізувалася їхня діяльність, зростали фонди завдяки надходженню фахової літератури як українською, так і російською мовами, книг універсального та політичного змісту. Однак наявний фонд фахової літератури у цих книгозбірнях не забезпечував повністю інформаційних потреб вчителів. Зазначимо, що хоча бібліотеки профспілки Робос в цей час належали до масових, розвивалися вони як

спеціальні педагогічні книгозбірні. Їхні фонди формувалися згідно з фаховими інформаційними потребами користувачів, якими здебільшого були вчителі, управлінці-освітяни або майбутні педагоги.

Наркомос України в цей період посилює свою увагу до питання підвищення кваліфікації вчителів. Після 1927 р. у кожній губернії з цією метою почали створюватися опорні пункти, діяли дослідні станції з народної освіти, педагогічні навчальні заклади й педагогічні бібліотеки [299, с. 566–572]. Особливого розвитку в цей період набули дослідно-педологічні станції Наркомосу України [433; 39, с. 569–570] та опорні навчальні заклади, під які виділялась у кожному районі школа, найбільш пристосована для проведення заходів з підвищення кваліфікації вчителів [263]. Опорні пункти з підвищення кваліфікації вчителів мали у своїй структурі бібліотеку, в якій значну частину фонду становила педагогічна література.

У наукових працях [289], статтях з періодичних видань 1927–1929 рр. [119; 424; 198] поширеним стало вживання терміна «педагогічна бібліотека», що стосувалося книгозбірень, які були структурними підрозділами різних типів шкіл, профшкіл, шкіл фабрично-заводської молоді, тобто бібліотек навчальних закладів. Зокрема, автори публікацій називали їх педагогічними бібліотеками і наголошували на тому, що для підвищення кваліфікаційного рівня учителів необхідно комплектувати фонди книгозбірень згідно з фаховими інформаційними потребами освітян, передусім «кращою фаховою літературою» як вітчизняною, так й іноземною. Автори публікацій підкреслювали, що комплектуючи бібліотеки, слід зважати на фахові потреби різних груп робітників профшколи – адміністративно-педагогічного персоналу, завідувачів навчально-виробничих частин, інспекторів та ін. [119, с. 9]. Також рекомендувалося вчителям «засвоїти хочби одну чужоземну мову», щоб читати зарубіжну педагогічну лі-

тературу та літературу зі своєї спеціальності [119, с. 8]. Отже, саме бібліотекарі педагогічних бібліотек та їх користувачі – освітяни почали порушувати питання про цілеспрямоване формування спеціальних фондів даних книгозбірень для повноцінного забезпечення фахових інформаційних потреб користувачів-спеціалістів, підвищення їхньої кваліфікації, професійної самоосвіти.

У цей період у фаховій періодичній пресі управлінці освітою, бібліотекарі порушують питання щодо покращання обслуговування педагогічних кадрів бібліотечними фондами, зокрема книгозбірень профспілки Робос. Крім того, наголошувалося на необхідності виділення педагогічних бібліотек в окремих тип, об'єднання бібліотек профспілки Робос та педагогічних бібліотек райкомів Робос, органів народної освіти в єдину мережу, забезпечення їх відповідним фінансуванням, заснування головної бібліотеки мережі тощо [88; 424].

Таким чином, саме фахівці галузі, які завжди гостро відчували вагомість і необхідність спеціальних бібліотек у забезпеченні фахових інформаційних потреб своїх користувачів, як у другій половині XIX ст., так і у 20-х роках XX ст., порушували питання про створення мережі педагогічних бібліотек та заснування її головної бібліотеки. Але ця проблема не була вирішена через матеріальні нестатки, уніфікований підхід до діяльності радянських бібліотек як закладів політосвіти, що в свою чергу вплинуло на якість фондів книгозбірень профспілки Робос, напрями діяльності, фінансування, кількість і якість штату, їхню позицію у класифікаційному переліку.

Упродовж 1919–1929 рр. освітян обслуговували як масові, так і спеціальні педагогічні бібліотеки, що входили до загальнодержавної бібліотечної мережі. Бібліотеки профспілки Робос належали не до спеціальних, а до книгозбірень масового користування. Напрями діяльності цих бібліотек визначалися завданнями, які в цей період постали перед радянською республікою: ліквідація неписьменності, по-

літичне виховання, забезпечення фахових потреб учителів. Зважаючи на те, що користувалися бібліотеками спілки Робос здебільшого освітяни, для забезпечення їхніх фахових інформаційних потреб формувався спеціальний книжковий фонд, здійснювалась відповідна інформаційна діяльність, тобто дані книгозбірні мали типологічні ознаки спеціальних бібліотек, але належали вони в цей період до мережі масових книгозбірень.

3.2.2. Наукові педагогічні бібліотеки та їхня роль у забезпеченні професійних потреб освітян

Соціалістичне будівництво в УСРР визначало не тільки нову систему освіти республіки, а й погляди на розвиток педагогічної науки, у тому числі її суспільну роль і соціальні завдання. В. Ленін вважав, що головна мета нової педагогіки – зв'язати вчительську діяльність із завданнями соціалістичної організації суспільства, що стало фундаментом розвитку радянської педагогіки та освіти, становлення яких в республіці спочатку відбувалося у гострій боротьбі з «буржуазною» педагогікою та традиціями старої школи, а надалі – у пошуках й розвідках. Через це зовсім не бралися до уваги ті творчі надбання, що викладалися й розвивалися у педагогічній спадщині К. Ушинського, М. Пирогова, П. Лесгафта, С. Русової, Я. Чепіги та інших педагогів другої половини XIX – початку XX ст. [228, с. 121]. В УСРР спершу влада боролася з «буржуазно-націоналістичною» ідеологією, Всеукраїнською спілкою учителів, Товариством шкільної освіти, журналом «Вільна українська школа» – надбанням національного шкільництва часів УЦР, надалі переважувала трудящі маси в дусі нової ідеології.

Сучасні дослідники в галузі української педагогіки довели, що педагогічна наука 20-х років XX ст. в республіці перебувала у кризовому стані, в пошуках нової моделі, нової основи. Як зазначає О. Сухомлинська, «започаткувати абсолютно

нові концептуальні підходи з нічого, з політичних агітаційних гасел спочатку не вдалося – це сталося пізніше. І тому зовсім не випадково молода українська педагогічна наука звернулася до наукового доробку, який розпочався ще в дореволюційний період, але не набув (а може, за тих умов і не міг набутти) магістрального напрямку» [228, с. 122]. Цей напрям досліджував поведінку людини, її психіку експериментальним шляхом і називався рефлексологічним. Педагогічна наука в УСРР цього періоду визнала його одним з основних. Рефлексологія, як складова психології, у той час набула значення науки і стала фундаментом розвитку педології [228, с. 124].

Педологія (від грецької – наука про дитину) мала своїм предметом вивчення дитини, охоплюючи своїм змістом її анатомію, фізіологію, біологію, психологію та соціологію. Педагогіка в цей період розглядалася як суто нормативна й прикладна наука педології, метою якої було забезпечення форм і методів формування дитини на основі теоретико-методологічних даних педології. Вона ґрунтувалася на досягненнях педології, психології, рефлексології [228, с. 130]. Отже, погляд на педагогіку як прикладну науку в той період, на нашу думку, став однією з причин переривання позитивної тенденції повноцінного розвитку педагогічних бібліотек як спеціальних у радянській Україні.

Визначаючи завдання педагогічної науки в радянському суспільстві в ці роки, Н. Крупська зазначала: «Педагогіка – наука на три чверті суспільна, і тому ніяк від неї не можна відокремити найважливіші проблеми політики, найважливіші проблеми сучасності. Від того, як ми розв'язуємо ці проблеми, залежить наш підхід до педагогічних питань» [185, с. 97]. Вона вказувала на потребу до кінця продумати педагогіку «з точки зору марксизму-ленінізму» [186, с. 380].

Звичайно, не всі діячі народної освіти, вчені, педагогіки практики сприйняли суть цих основ педагогіки. Деякі з них, наприклад С. Шацький, П. Блонський, А. Пінкевич, А. Зал-

кінд, В. Шульгін, М. Крупеніна, М. Пістрак, О. Калашников, Є. Мединський та інші, не погоджувалися з такими поглядами на розвиток радянської педагогічної науки [139, с. 338]. Але існуюча влада примусила їх прийняти марксистсько-ленінську методологію й комуністичну спрямованість педагогічної науки.

Таким чином, розвиток педагогічної науки в цей період в СРСР відбувався не природно, а згідно з визначеннями і настановами Комуністичної партії, В. Леніна, Н. Крупської та інших провідних діячів радянської держави. Педагогіка дедалі більше переймалася загальноідеологічними принципами. Хоча як предмет педагогіка у навчальних планах вищих навчальних закладів була на першому місці, їй виділялося чимало годин у програмах підвищення кваліфікації педагогів, але вона вивчалася «як частина загальної ідеології» країни, тому більшість годин відводилося на опрацювання творів класиків марксизму-ленінізму, матеріалів партійних з'їздів, нарад тощо [387, с. 93], а на дидактику витрачалася незначна кількість часу [387, с. 94].

У 1923 р. значних успіхів в УСРР досяг розвиток науки в цілому. У ці роки створюється мережа науково-дослідних інститутів, лабораторій, музеїв. Значно розширилась система інститутів Академії наук УСРР, а також вищих навчальних закладів. На цей час в республіці функціонувало 42 інститути, 195 технікумів, 23 робітфаки, в яких навчалося 73 976 студентів [330, с. 38–39]. Позитивними ознаками даного періоду було створення системи державної освіти, у структурі якої представлено всі типи навчальних закладів. Водночас з проблемами розвитку бібліотек масового користування перед урядом у ці роки постало питання розширення мережі наукових бібліотек, які були покликані обслуговувати потреби науки, освіти і народного господарства.

Спеціальні педагогічні бібліотеки, що дісталися УСРР у спадок від дореволюційних часів, у 20-ті роки в радянській

Україні вважалися зібранням націоналістичних та дрібно-буржуазних елементів, уособленням буржуазного змісту освіти [1, с. 131]. Тому з перших місяців радянської влади ці книгозбірні підлягли розформуванню. Так, у 1921 р. була розформована бібліотека Педагогічного музею м. Києва, фонд якої частково передали бібліотеці ІНО [123, с. 185], надалі, на нашу думку, – ВБУ (нині НБУВ). У приміщенні Педагогічного музею м. Києва у 1921 р. було розміщено Пролетарський музей [511], згодом – музей Жовтневої революції [160, с. 279], а з 1938 р. – музей В. І. Леніна [161, с. 193].

Однак, незважаючи на фронтальне зміцнення радянської влади, чіткої партійно-класової ідеології, у цей період розвиваються різні види педагогічних бібліотек. У цьому контексті цікаво простежити історію розвитку бібліотеки Харківського товариства поширення в народі грамотності (ХТГ), заснованої у 1869 р., яка у 1926 р. стала структурним підрозділом Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП) [47]. Ця книгозбірня 1928 р. набула статусу всеукраїнської науково-педагогічної бібліотеки. Основу фондів науково-педагогічної бібліотеки УНДІПу, як зазначалося вище, склали фонди довідково-педагогічної бібліотеки ХТГ, діяльність якого в 1919 р. припинив міський відділ позашкільної освіти Харкова. Члени ХТГ намагалися зберегти свою громадсько-просвітницьку організацію і, зокрема, довідково-педагогічну бібліотеку на попередніх засадах, якій у 1919 р. виповнювалося 50 років (1869–1919). Проте, не одержуючи від новоствореної держави ніякої фінансової підтримки, ХТГ змушене було передати всі свої бібліотеки, серед них і довідково-педагогічну, відділу народної освіти Харкова [487]. У квітні 1919 р. за спеціальною постановою Харківського губвиконкому до наукового підрозділу Харківської губнаросвіти було передано колишні структурні підрозділи ХТГ, а саме «довідкове бюро з питань позашкільної освіти зі спеціальною бібліотекою при ньому і музеєм

наочних посібників» [486]. Як свідчать архівні документи, місцеве керівництво протягом 1919 р. вирішувало питання подальшої долі підструктур ХТГ, а саме – спеціальної педагогічної бібліотеки та музею наочних посібників. Планувалося пізніше організувати на їх базі Харківський музей народної освіти [488], але цього не сталося. У квітні 1920 р., згідно з архівними документами, на бібліотечній секції Харківського відділу наросвіти була заслухана інформація про стан довідково-педагогічної бібліотеки колишнього ХТГ [483], бо, незважаючи на важкі економічні умови, бібліотека діяла, обслуговуючи вчительство як Харкова, так і губернії. У цей період до її фондів також передавалася література з місцевих шкіл, що не відповідала за змістом шкільним бібліотекам [484]. У свою чергу бібліотека допомагала формувати фонди новоствореним книгозбірням, зокрема, Донбасу [485].

На початку 1922 р. «у разі необхідності звільнити приміщення» довідково-педагогічна бібліотека змушена була переїхати в інше місце [485]. Надалі Наркомосвіти 16 січня 1922 р. видав наказ про передачу довідково-педагогічної бібліотеки колишнього Товариства грамотності від Харківського відділу наросвіти під безпосереднє керівництво Наркомосвіти і надати їй статус центральної педагогічної бібліотеки міста [248, с. 4]. Тож спеціальна педагогічна книгозбірня виборола собі право бути і діяти як самостійна, але її фінансове й штатне забезпечення залишалося вкрай незадовільним [197, с. 203]. Утім в 1922 р. штат бібліотеки збільшився до восьми осіб, розпочалася робота з опрацювання книжкових фондів, переданих бібліотеці під час революції, розгорталась інформаційно-бібліографічна діяльність, організовувалися книжкові виставки. З метою покращання економічного та фінансового стану педагогічну книгозбірню як філію приєднують до Центральної наукової бібліотеки м. Харкова (нині – Харківська державна наукова бібліотека імені В. Короленка) [129, с. 418].

Перебуваючи в структурі ЦНБ Харкова, педагогічна книгозбірня все ж продовжувала діяти як спеціальна науково-педагогічна бібліотека, обслуговуючи різні категорії освітян, організовуючи інформаційно-консультаційні скриньки, беручи участь у роботі курсів з перепідготовки вчителів, здійснюючи відповідну бібліографічну діяльність [129, с. 418]. Бібліотека була членом бібліотечного об'єднання харківських наукових бібліотек [458, с. 163]. Фонд спеціальної педагогічної книгозбірні у цей період становив 29 тис. од. зб., що дало підстави Наркомосу зазначити, що вона була «найбільшою спеціальною педагогічною бібліотекою на Україні» [122, с. 131]. Хоча штат бібліотеки в цей період був невеликий, проте працював він «надзвичайно ініціативно і напружено». У 1925 р. книговидача індивідуальним абонентам становила 150 000 прим. книг, 24 колективним абонентам – 860 прим. [198]. Водночас бібліотека наполегливо відстоювала перед НКО «своє право існувати як окрема організація» [198, с. 204].

Створення в Харкові УНДІПу, метою якого була «наукова розробка питання виховання і навчання дітей, підлітків і дорослих, проблем соціального виховання, професійної і політехнічної освіти» [198, с.204], та в його структурі – науково-педагогічної бібліотеки стало новим етапом у розвитку педагогічних бібліотек в Україні. У цей період інститут був головним центром науково-педагогічних досліджень в УСРР. У ньому працювали відомі вчені: С. Ананьїн, Я. Мамонтов, Я. Ряппо, В. Помагайба, І. Соколянський, С. Чавдаров, Я. Чепіга та ін. Одним із основних завдань інституту була «підготовка підручників і посібників з педагогічних наук, розробка навчальних програм, підготовка підручників і посібників з різних предметів загальноосвітньої школи, вивчення, узагальнення і впровадження досвіду роботи кращих вчителів, передових шкіл тощо» [234, с. 4]. За пропозицією Управління науки довідково-педагогічна бібліотека колишнього ХТГ

була передана УНДІПу як його структурний підрозділ. Фонд бібліотеки на момент її передачі до УНДІПу становив близько 40 тис. од. зб. [439, с. 226–227].

У «Положенні про науково-педагогічну бібліотеку» УНДІПу, яке затвердило Управління науки (17 лютого 1928 р.), були визначені її основні завдання: «1) утворення книжкової бази для науково-дослідної роботи Інституту педагогіки, зібрання літератури педагогічного фаху як радянських республік, так і найважливішої закордонної; 2) обслуговування у своїй галузі наукових працівників і педагогів як м. Харкова безпосередньо, так і тих, які перебувають в інших місцевостях УСРР; 3) складання наукової бібліографії у своїй галузі; 4) задоволення інтересів наукової установи, до якої належить бібліотека, з другого боку – бути жвавим осередком педагогічного життя в Україні... 5) організація спільного каталогу за матеріалами харківських наукових бібліотек, щоб уникати тотожної бібліографічної праці» [47, с. 12]. Отже, згідно з «Положенням...» дана бібліотека мала об'єднати в своїй діяльності функції спеціальної наукової книгозбірні УНДІПу та всеукраїнської науково-педагогічної бібліотеки. Відповідно до покладених на неї функцій були визначені напрями роботи. У зв'язку з цим, незважаючи на важкий економічний стан у республіці, бібліотека почала отримувати безоплатний обов'язковий примірник спеціальної фахової літератури: педагогічної, педологічної, психологічної, близько 30 назв фахових вітчизняних та іноземних періодичних видань (французьких, англійських, німецьких педагогічно-психологічного змісту) [198, с. 206]. Наукові праці вчених Інституту постійно поповнювали фонд спеціальної педагогічної книгозбірні.

Однією з визначальних рис наукових спеціальних бібліотек є наявність в їхніх фондах рідкісних фахових видань, колекцій та ін. Завдяки фонду, отриманому в спадок від довідково-педагогічної бібліотеки ХТГ, та надходженням з

інших джерел [198, с. 206] науково-педагогічна бібліотека УНДІПу мала прижиттєві видання видатних педагогів, психологів, письменників, істориків Російської імперії та зарубіжних країн кінця XVIII – початку XX ст. Зібрання дореволюційних підручників для нижчої та вищої школи XIX – початку XX ст. становили 1296 од. зб., а навчальних програм дореволюційного періоду налічувалося 7023 од. зб.

Фахові періодичні видання – невід’ємна складова фонду спеціальних педагогічних бібліотек. У фонді науково-педагогічної бібліотеки УНДІПу були фахові періодичні видання дореволюційного періоду (XIX – поч. XX ст.) – 4668 прим. та 1918–1945 рр. – 1224 прим. (Дані отримано згідно з аналізом фонду науково-педагогічної бібліотеки УНДІПу – нині складової ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського). На 1 січня 1929 р. фонд науково-педагогічної бібліотеки уже налічував 45 200 од. зб. і був введений до абеткового й систематичного каталогів [198, с. 205]. Отже, розвиток вітчизняної педагогічної науки та освіти у 20-х роках XX ст. потребував спеціального інформаційного забезпечення. З цією метою в республіці було засновано науково-педагогічну бібліотеку всеукраїнського рівня, визначено її мету, завдання щодо бібліотечно-інформаційного забезпечення галузі та розвитку науки й освіти.

У ці роки в УСРР засновується ще один вид спеціальних педагогічних бібліотек – науково-учбові. З огляду на інформаційні потреби науковців, робітників, студентства у 1922 р. Наркомосом було запропоновано заснувати такий вид бібліотек. Згідно Постанови РНК УСРР у Харкові 1922 р. була відкрита Центральна науково-учбова бібліотека (ЦНУБ) [324, с. 138–140]. Бібліотеки такого виду мали функціонувати і в інших великих центрах України. Організаційний період ЦНУБ збігається з докорінними соціальними перетвореннями як у державі, так і в освіті, і в бібліотечній справі. Базою для створення ЦНУБ стала

частина книжкового фонду Вищої бібліотеки Харківського університету, розформованого у 1920 р. Друга частина багатющої університетської бібліотеки, якій на той час виповнилося понад 100 років, стала структурним підрозділом новоствореного ІНО. Останній утворився на базі факультетів того ж таки Харківського університету і готував педагогів для трудових шкіл-семирічок, професійних шкіл, технікумів.

ЦНУБ є прикладом тогочасних пошуків влади щодо заснування наукових книгозбірень нового типу, які б у своїй діяльності поєднували завдання політосвіти з наданням «можливості учням і студентам безплатного користування науковою і навчальною літературою, рукописами, періодичними виданнями» [324, с. 138]. ЦНУБ перебувала у віданні Головпрофосвіти. Вона була самостійною установою, мала свою печатку і штампель, утримувалась за кошти Наркомосу. Штат бібліотеки складався з 14 осіб, з яких 9 були бібліотекарями, 5 – членами господарської комісії. Директором бібліотеки призначили відомого українського бібліотекознавця К. Рубинського [324, с. 139–140]. Згідно з розпорядженням Наркомосу до бібліотеки передавалася вся реквізована й конфіскована наукова література, а також книги, які не відповідали профілю інших навчальних закладів та державних бібліотек. Бібліотеці було надане право отримувати безоплатно два обов’язкових примірники всіх книг, журналів, газет та інших друкованих видань, що видавалися на території УСРР, передплачувати через Наркомос з-за кордону наукову літературу, карти, креслення, гравюри й рукописи. До фонду ЦНУБ надходили наукові різногалузеві та навчальні документи: підручники, посібники тощо. Якщо у 1922 р. фонд бібліотеки становив 317 560 од. зб. [324, с. 134], то на 1 січня 1928 р. він збільшився до 367 391 од. зб. [508]. Отже, за чотири роки фонд поповнився на 50 тис. од. зб., з них 187 076 од. зб. – за назвами документів, серед яких 5677 назв – це періодичні видання.

Фонд нерозібраних книжок становив понад 101 тис. томів [508]. Увесь фонд ЦНУБ налічував півмільйона одиниць зберігання. Таким чином, фонд наукової книгозбірні щороку кількісно збільшувався, але, як зазначала дирекція бібліотеки у своїх звітах, кількість не завжди означала якість. Зокрема, у звіті про діяльність ЦНУБ за 1928 р. було підкреслено, що складні умови економічного, фінансового й соціального характеру, в яких перебували бібліотека та її штат, впливали на якість роботи наукової установи [510]. Та незважаючи на відсутність опалення, освітлення, книгозбірня працювала: здійснювала наукову обробку літератури, вела довідково-пошуковий апарат, обслуговувала користувачів через читальні зали, абонемент та марксистський кабінет. У цих складних умовах при незначній кількості штату бібліотекарі ЦНУБ здійснювали широкий спектр науково-інформаційної роботи. Було складено науковий каталог іноземних періодичних видань, систематично готувався і вивіщувався двічі на місяць для користувачів список рекомендованих підручників, проводилися заняття з підвищення кваліфікації бібліотечних працівників тощо [510, с. 12].

Попри те, що з 1929 р. у зв'язку з важким економічним становищем в УСРР до фонду ЦНУБ обов'язкові примірники вже не надходили, архівні документи засвідчують, що число користувачів і книговидача в ЦНУБ щороку збільшувалися. Серед читачів були науковці різних галузей, професорсько-викладацький склад, зокрема педагогічної вищої школи, студентство, педагогічні працівники навчальних закладів різних видів і типів Харкова [510]. Слід відзначити, що студенти становили найбільший відсоток читачів. Зростала щороку і кількість виданої літератури. Якщо у 1923 р. книговидача становила 20 853 од., то в 1928 р. – 83 353. Зокрема, було видано книг: через читальні зали – 30 895; марксистський кабінет – 3152; додому – 45 619 [510, с. 13]. Особливий попит мала іноземна література, якої у 1928 р. було видано близько

20 тис. од., а найбільший – історична література, її було видано 7744 од., з питань соціально-економічних – 6159, медицини – 2970, філософії – 1258, педагогіки – 407 од. [510].

Як наголошувалося у звіті ЦНУБ, при відповідному фінансуванні та двозмінній роботі книгозбірні її робота могла б бути значно активнішою. Отже, потреба у такому типі наукових бібліотек була гострою. ЦНУБ проіснувала до 1934 р., надалі її фонди було передано до бібліотеки відновленого Харківського університету.

Отже, аналіз діяльності ЦНУБ засвідчив, що в 20-х роках ХХ ст. для забезпечення фахових інформаційних потреб науковців різних галузей народного господарства, професорсько-викладацького складу з різних вищих навчальних закладів, зокрема й педагогічного профілю, та майбутніх педагогів уряд УСРР шукав оптимальні шляхи організації бібліотечної справи. Була зроблена спроба заснування нового виду педагогічних бібліотек – науково-учбової, яка б мала у своїх фондах, крім книг з різних галузей знань, педагогічну літературу та підручники. ЦНУБ за вимогами Наркомосу виконувала також функції політосвітнього центру. У зв'язку з розбудовою загальнодержавної бібліотечної мережі та необхідністю формування фундаментальних фондів для забезпечення розвитку науки й освіти в новоствореній республіці постала гостра потреба у такому виді книгозбірень, що підтверджує положення про ЦНУБ. У ньому зазначалося: «Надати Наркомосові право організації бібліотек за цим положенням і в інших великих центрах України» [324, с. 140]. Наркомосом планувалося створити мережу аналогічних книгозбірень, але низка відомих об'єктивних обставин стала цьому на заваді. На нашу думку, створення даної бібліотеки є позитивним прикладом розвитку бібліотечної справи в УСРР, зокрема педагогічних книгозбірень у 20-х роках ХХ ст., аналіз діяльності якої дав підстави віднести цю бібліотеку до педагогічних книгозбірень регіонального рівня.

Розвиток науки в УСРР у другій половині 20-х років ХХ ст. висунув завдання щодо удосконалення роботи наукових бібліотек, без чого унеможлиблювався повноцінний розвиток самої науки. У 1925 р. Управління науки за допомогою ВБУ провело перевірку стану наукових бібліотек, що були в її віданні. Вони виявили відсутність координації у діяльності даних книгозбірень щодо комплектування фондів, їхнього опрацювання, створення каталогів, підготовки кадрів. З метою централізації музейних й бібліотечних фондів, вдосконалення керівництва з боку влади у 1926 р. НКО вирішив поєднати споріднені установи в єдину мережу, для чого необхідно було провести низку реорганізацій [101]. Наприкінці 1925 р. ВБУ також висунула ідею об'єднання в єдину мережу академічних і наукових бібліотек. У ці роки в УСРР вже налічувалося 35 спеціальних бібліотек, що функціонували переважно при вищих навчальних закладах, науково-дослідних установах, музеях та інших організаціях, діючи ізольовано, без «ув'язки між собою та без потрібного зосередження навколо наукових установ центрального значення, а саме – ВБУ та Українського наукового державного інституту книгознавства» [129, с. 418]. З метою координації та об'єднання діяльності наукових бібліотек спільними завданнями у кінці 1925 р. Управління науки скликало Першу конференцію наукових бібліотек УСРР (28–31 грудня 1925 р.), на якій йшлося не тільки про консолідацію цих бібліотек в чотирьох головних історико-культурних містах УСРР (Київ, Харків, Катеринослав, Одеса), а й про їх об'єднання зі спеціальними бібліотеками в одну систему та визначення планової організації роботи через ВБУ та Український науковий державний інститут книгознавства [129, с. 418].

В. Дубровський, як представник Упрнауки НКО, у своїй доповіді «Організація мережі наукових бібліотек та найближчі завдання в їх роботі» на названій вище конференції чітко окреслив спрямування політики радянської влади на

централізацію бібліотечної справи взагалі та системи наукових бібліотек зокрема. Основною тезою його промови було: «Оскільки спадщина науково-бібліотечних закладів УСРР, як вона збереглася під час революційної освітянської перебудови, досі не переведена в систему ні щодо єдності віддання ними, ні щодо єдності планування їх роботи, ні з боку ув'язки їх з загальними перспективами культурного будівництва, треба, в першу чергу, звернути увагу на вирішення цих питань» [101, с. 210]. У його доповіді перед науковими бібліотеками було поставлено три завдання: а) бути основними державними сховищами республіки; б) провадити й координувати науково-бібліографічну, науково-дослідну працю в галузі бібліотекознавства та книгознавства; в) організувати підготовку кадрів через аспірантуру в галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії. Також оголошувалася реорганізація управління науковими бібліотеками: чотири основні бібліотечні осередки мали отримувати обов'язковий примірник; з відання Укрпрофосвіти та Укрполітосвіти їх повинні були віднести до Упрнауки і, таким чином, створити єдиний центр наукових бібліотек. За цими бібліотеками закріплювався статус об'єднуючих центрів для інших категорій наукових бібліотек, які вже існували (спеціальні та навчальні вищої школи), а також тих, що могли бути створеними у майбутньому (стосовно останніх декларувалося, що вони мали створюватися лише у плановому порядку та у найбільших містах) [101, с. 210–211].

Особливо важливим було й те, що С. Постернак на конференції дав обґрунтування поняття «наукова бібліотека», визначив видові ознаки наукових і спеціальних бібліотек, а звідси – мету і завдання [311, с. 16–23.]. Відомий український вчений, зокрема, наголошував, що «До наукових бібліотек належать всі ті бібліотеки, які мають наукові завдання, відповідний напрям та характер роботи й провадять цю роботу за допомогою відповідного книжкового фонду» [339, с. 135].

Крім того, він підкреслював, що наукові бібліотеки з універсальними фондами повинні бути науковими бібліотеками «широкого користування», а наукові бібліотеки зі спеціальними фондами (бібліотеки відомств, спеціальних вишів і установ) повинні тримати міцний і постійний зв'язок з науковою установою, до якої вони належать, проводити відповідну бібліографічну роботу в тій галузі науки, що «є фахова для даної установи» [339, с.135], бібліотеки цих відомств та установ «не повинні бути замкненими, а бути бібліотеками даного фаху» для всіх робітників цього фаху й усіх тих, хто цікавиться профільною літературою [339, с. 136]. Спеціальні бібліотеки С. Постернак назвав «спеціально-науковими». Учений визначив основні напрями діяльності наукових і спеціальних бібліотек, якими є науково-дослідна діяльність з питань бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства для інформаційного забезпечення потреб відповідної галузі.

Конференція визнала своєчасним і доцільним створення зведеного каталогу наукових бібліотек УСРР, який мав знаходитися при ВБУ. Першочерговим завданням у створенні цього каталогу було визнано створення зведеного каталогу української літератури всіх наукових бібліотек УСРР [339, с. 139]. Резолюції про діяльність мережі наукових і спеціальних бібліотек, ухвалені на Першій всеукраїнській конференції наукових бібліотек (28–31 грудня 1925 р.), стали основоположними в розвитку як наукових, так і спеціальних бібліотек республіки.

Отже, кінець 20-х років ХХ ст. позначився не лише позитивними економічними та соціальними зрушеннями в УСРР, а й створенням власної системи освіти, розвитком педагогічної науки, науково-теоретичного і практичного напрямів в українському бібліотекознавстві. Науковий доробок українських учених бібліотекознавців вплинув на вдосконалення завдань і напрямів діяльності наукових

та спеціально-наукових бібліотек, об'єднання їх у спеціалізовані мережі.

Зростання соціально-економічного рівня радянської України передбачало не тільки підвищення технічних та спеціальних знань робітничого й інженерно-технічного персоналу, а й підготовку нових учительських кадрів, професорсько-викладацького складу в контексті розвитку «національних цінностей з класовими цінностями й комуністичною ідеологією» [419, с. 58], що зумовило активний розвиток у 20-х роках ХХ ст. в УСРР національної школи, культури, літератури, різних видів педагогічних бібліотек, зокрема заснування всеукраїнської науково-педагогічної бібліотеки. Як практичне втілення науково-теоретичних розробок українських учених-бібліотекознавців у 1927 р., Наркомос УСРР удосконалив структуру загальнодержавної бібліотечної мережі, типологію бібліотек в УСРР, що була представлена у Матеріалах державного наукового методичного кабінету Наркомосу УСРР про завдання бібліотечного будівництва в Україні (1927) [121, с. 192–196]. У документі зазначалося, що державна система радянських бібліотек є мережею синтетичного типу. За типами бібліотеки поділяли на книгозбірні масового користування, державного, спеціального призначення і шкільного типу [121, с. 192]. До мережі бібліотек масового користування, як і в попередніх документах, належали також бібліотеки клубів, зокрема профспілки Робос. У зв'язку з цим бібліотеки даної галузевої профспілки і далі зараховували до типу масових.

Попри загальний позитивний розвиток бібліотечної справи в УСРР, педагогічні бібліотеки не були об'єднані в спеціальну мережу. У вищезазначених «Матеріалах...» було виділено тип спеціально-наукових бібліотек, визначено їхні різновиди та завдання [121, с. 195]. До спеціально-наукових бібліотек, згідно з цим документом, належали бібліотеки науково-дослідних інститутів і відомств, довідково-допоміжні, главків, Наркомосу, наукових товариств та ін. Загальне керівництво

всіма науковими бібліотеками покладалося на Наркомос. В окремі групи було виділено бібліотеки при вищих навчальних закладах та шкільні [121, с. 195–196]. Вказувалося, що бібліографічна робота спеціально-наукових бібліотек «є першим кроком до наукового досліджу, визнається за основне завдання таких бібліотек і дорівнюється до наукової роботи» [121, с. 195]. У кінці 20-х років термін «спеціально-наукові бібліотеки» дедалі активніше входить у науковий обіг.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. керівництво СРСР розпочало згортання економічної лібералізації. Формування суцільно одержавленого, директивного господарства здійснювалося під гаслом «наступу соціалізму по всьому фронту». Зміна економічної політики, яка ознаменувалася відмовою від курсу на встановлення господарської рівноваги між містом і селом, обґрунтовувалася тезою про потребу форсованої індустріалізації в умовах капіталістичного оточення. Головна ставка у проведенні нового «комуністичного штурму» робилася на робітничий клас, а роль «основної підйоми» його мобілізації, як звичайно, відводилася профспілкам. Пріоритетними напрямками їхньої діяльності, згідно з економічною політикою, було визнано забезпечення форсованих темпів індустріалізації й наступу на приватника в місті й на селі. Нові завдання потребували реорганізації діяльності професійних організацій – згортання соціально-захисної й посилення виробничої, а також політико-виховної функцій.

У зв'язку з такою державною політикою ЦК ВКП(б) видав постанову «Про поліпшення бібліотечної роботи» (1929) [320, с. 481–483], в якій стан бібліотечної справи було визнано незадовільним, таким, що різко відстає від культурного зростання робітничо-селянських мас і завдань соціалістичної реконструкції народного господарства. ЦК рекомендував поліпшити матеріальну базу бібліотек як за рахунок бюджетних коштів, так і завдяки розвитку ініціативи трудящих, вимагав такої перебудови роботи бібліотек, щоб вони найповніше

обслуговували робітничі центри і колгоспи. Наголошувалося, що при комплектуванні бібліотек особливу увагу слід приділяти поповненню їхніх фондів виробничо-технічною літературою тощо.

Особливу увагу приділяла постанова потребі аналізу книжкового складу бібліотек і вилученню з їхніх фондів ідеологічно шкідливої, застарілої літератури. У зв'язку з недостатньою професійністю бібліотечних працівників Наркомосам союзних республік та ВЦРПС було вказано на перевірку особового складу бібліотекарів щодо їх відповідності політичним і спеціальним вимогам, і на те, що до таких перевірок треба залучати робітничо-селянського читача [320, с. 481–483].

Отже, в кінці 20-х років ХХ ст. у республіці утверджувався тоталітарний режим, ознаками якого були: жорстка суцільна політизація і одержавлення суспільного життя, зникнення межі між політичною й неполітичною сферами, формування безвідповідальної, закритої для суспільного контролю й відчуженої від населення влади, недемократичні механізми оновлення владних структур; надання одній політичній силі (партії) монопольного права на політичну діяльність, боротьба з будь-якими проявами вільнодумства; наявність загальнообов'язкової ідеології, моральний та інтелектуальний диктат, всеосяжний контроль над сферами науки, освіти, культури і засобами масової інформації; централізоване бюрократичне управління всіма галузями економіки; нехтування правом, законністю та демократичними цінностями, масовий терор держави проти власного населення; моральна деградація суспільства, розходження слова і діла, розквіт демагогії тощо [313, с. 8–9].

Посилення ідеологічної спрямованості в діяльності бібліотек призвело до уніфікації функцій і завдань у книгозбірнях УСРР різних типів, зокрема, не дало розвинути специфічним особливостям в роботі спеціальних педагогічних книго-

збірень, метою яких історично було забезпечення фахових інформаційних потреб освітян. Отже, постанова «Про поліпшення бібліотечної роботи» (1929) зумовила початок якісно нового етапу у розвитку бібліотек республіки, зокрема різних видів педагогічних книгозбірень як ідеологічних центрів.

Таким чином, проаналізувавши розвиток педагогічних бібліотек упродовж 1920–1929 рр. у контексті розвитку УСРР, загальнодержавної бібліотечної мережі, можна дійти висновку, що протягом 20-х років ХХ ст. у республіці сформувалась і офіційно затвердилась державна бібліотечна мережа, яка складалася з різних типів і видів бібліотек, серед яких виокремлюються такі самостійні різновиди педагогічних книгозбірень: навчально-педагогічні різних рівнів, науково-учбові, спеціальні науково-педагогічні бібліотеки та профспілкові. Бібліотеки профспілки Робос, маючи характерні ознаки спеціальних педагогічних бібліотек, належали до масових. Функції педагогічних бібліотек кожної з названих груп (видів), склад фонду і напрями діяльності відповідали визначеному статусу та фаховим інформаційним потребам їхніх користувачів. Спільними характерними ознаками педагогічних бібліотек було те, що вони формували відповідні галузеві фонди і обслуговували єдину групу користувачів – спеціалістів освітянської галузі, але різних категорій. Зокрема, бібліотеки профспілки Робос обслуговували вчителів загальноосвітніх та середніх спеціальних навчальних закладів. Науково-педагогічні та науково-учбові бібліотеки – науковців, професорсько-викладацький склад, аспірантів, студентів. У цей період педагогічні бібліотеки не були об'єднані в окрему галузеву мережу, оскільки, згідно з «Положением о единой библиотечной сети республики», діяльність будь-якої книгозбірні державної бібліотечної системи була спрямована на забезпечення інформаційних потреб вчительства.

У цей період спеціальних наукових праць, присвячених педагогічним бібліотекам, була незначна кількість (С. По-

стернак, С. Сірополко, П. Тімохін, М. Зотін та ін.). Науковий доробок цих авторів не знайшов свого втілення у науково-практичних підходах щодо формування єдиної мережі педагогічних бібліотек республіки. Разом з тим розвиток бібліотекознавства в цей період та ідеї українських науковців (С. Постернак, Д. Балака та ін.), присвячені загальним питанням розвитку бібліотечно-бібліографічної діяльності книгозбірень різних типів, мали вплив на організацію роботи педагогічних бібліотек республіки, зокрема заснованої у структурі УНДІПу всеукраїнської науково-педагогічної книгозбірні.

У період Української революції провідні представники урядів УНР усвідомлювали значення освіти як вагомого чинника українізації та державотворення. Тому національна парадигма стала теоретичною і практичною підвалиною нової школи, освіти, книговидавничої справи, формування бібліотечних фондів. Упродовж 1917–1919 рр. за різних національних урядів у структурах органів керівництва освітою виокремлювалися самостійні відділи для управління бібліотечною справою, що сприяло формуванню державної системи бібліотек. Урядовці УНР сприяли новітнім тенденціям розвитку бібліотек, розпочатим ще в Російській імперії, зокрема педагогічних.

З утвердженням радянської влади в Україні впродовж 1920–1929 рр. урядом новоствореної республіки було проголошено «українізацію», яка перетворилася в політичній сфері на «націонал-комунізм», а в педагогічній – на створення національної школи в контексті прищеплення національних цінностей разом з класовими цінностями й комуністичною ідеологією. Характерною особливістю цього періоду було: створення власної, оригінальної освіти, в основі якої лежали професіоналізація та соціальний захист дитинства; розбудо-

ва національного змісту навчання і виховання (викладання рідною мовою, включаючи й мови національних меншин, українознавчі курси (комплекси): краєзнавство, історія України, українська мова і література, географія України). На цьому етапі стрімко розвивається українська культура, а отже, й педагогічна думка. Українські педагоги І. Соколянський, О. Залужний, Я. Чепіга, О. Музиченко, Я. Мамонтов та інші, використовуючи здобутки західноєвропейської, північноамериканської та російської шкіл психології та педології, створювали свої, національні, притаманні лише українській національній думці, концепції, підходи, методи та засоби освіти й виховання дітей.

Упродовж 1920–1929 рр. уряд радянської України велику увагу приділяв розвитку бібліотек, які стали невід’ємною складовою системи політосвіти, головними завданнями якої було: політичне та соціалістичне виховання мас, ліквідація неграмотності, забезпечення інформаційних потреб всіх категорій користувачів. У зв’язку з тим, що дореволюційна мережа педагогічних бібліотек, яка складалася з педагогічних центральних, повітових і районних книгозбірень, була уособленням «буржуазних цінностей освіти», а її фонди й напрями діяльності не відповідали комуністичній спрямованості педагогічної науки й освіти, ці бібліотеки було реформовано.

У 1922 р. в УСРР було створено єдину загальнодержавну бібліотечну мережу, ухвалено важливі нормативні документи щодо її структури, підпорядкування бібліотек, їхню головну мету й завдання. Типи бібліотек республіканської мережі було визначено за адміністративно-територіальним поділом.

Протягом 1920–1929 рр. педагогічні бібліотеки радянської України в контексті загальнодержавної бібліотечної мережі розвивалися за такими видами: навчально-педагогічні різних рівнів, а саме: бібліотеки вищих навчальних закладів та шкільні; науково-учбові, спеціальні науково-педагогічні

та масові, до яких належали бібліотеки профспілки Робос. Останні були складовою системи політосвіти, бо розглядалися як ідеологічні заклади, політико-виховні та культурно-освітні центри для широких мас освітян. Заснована всеукраїнська науково-педагогічна бібліотека у структурі УНДІПу забезпечувала фахові інформаційні потреби як науково-педагогічних кадрів освітянської галузі УСРР, так і спеціалістів науково-дослідної установи, якій вона була підпорядкована. Науково-учбові бібліотеки забезпечували фахові потреби науковців та спеціалістів вищих навчальних закладів різного профілю, в т.ч. і педагогічних, та майбутніх педагогів. Незважаючи на спільну мету й соціальні завдання, єдині типологічні ознаки, бібліотеки названих видів не було виокремлено в єдину типо-видову класифікаційну групу та галузеву мережу.

Відсутність визначеного єдиного методичного центру для педагогічних бібліотек негативно позначилася на їх розвитку та діяльності. Таке становище педагогічних бібліотек в основних своїх параметрах тривало до кінця ХХ ст.

Упродовж подальших років типо-видова класифікація педагогічних бібліотек, визначена у 20-х роках ХХ ст., не була предметом наукового аналізу до кінця минулого століття.

1920–1929 – це третій етап розвитку педагогічних бібліотек України, для якого характерні такі ознаки: динаміка української науки, культури та освіти за часів «українського ренесансу», зокрема й бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства, що характеризується широким спектром поставлених та досліджуваних наукових проблем. Педагогічні бібліотеки в радянській Україні розвивалися у таких видах: навчально-педагогічні різних рівнів, а саме: бібліотеки вищих навчальних закладів та шкільні; науково-учбові, спеціальні науково-педагогічні (нечисленні) та масові.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. відносини між державою та інтелігенцією почали змінюватись. На місце досить роз-

кріпаченої педагогічної думки, яка відображала цілий спектр різноманітних підходів до виховання, стала висуватися чітка й регламентована партійно-класова ідеологема. З гасла «кадри вирішують все» почалося створення генерації нової радянської інтелігенції, в основу формування якої було покладено класовий підхід, який змінив професійні критерії добору фахівців. Для проведення кадрових змін треба було усунути «стару» інтелігенцію, що здійснювалося урядом радянської України шляхом масового терору.

Уже в другій половині 20-х років в УСРР розпочалося фронтальне зміцнення партійно-радянської влади в усіх сферах життя, влаштовувались і відбувалися відкриті політичні процеси, формувалася масова інтернаціональна радянська культура, що фактично протистояла національній.

ПІСЛЯМОВА

Проблеми становлення та історичного розвитку педагогічних бібліотек України впродовж другої половини XIX – 20-х років XX ст., реконструйована історія даних бібліотек як спеціальних, викладена у даному монографічному дослідженні, можуть слугувати теоретичною базою для обґрунтування педагогічних бібліотек різних видів як спеціальних та їх організації в освітянську мережу як систему, визначення її структури, напрямів діяльності щодо повноцінного інформаційного забезпечення фахових інформаційних потреб педагогічних й науково-педагогічних кадрів та інноваційного розвитку педагогічної науки, освіти і практики України.

У дослідженні виявлено, що структуризація фондів бібліотек вищої школи (XVII–XIX ст.) стала підґрунтям для формування в них двох повноцінних складників – фундаментального й навчального, що в 70-х роках XIX ст. набуло свого продовження у бібліотеках інших навчальних закладів, а саме: учительських інститутів, семінарій, шкіл – і було закріплено спеціальними інструкціями Міністерства народної освіти Російської імперії, зокрема, інструкцією для інспекторів народних училищ Київської, Волинської та Подільської губерній про створення в цих закладах обох бібліотек. Тенденція формування спеціального фонду – інформаційного ресурсу для забезпечення фахових потреб вчителів – стала основою започаткування в другій половині XIX ст. вчительських і педагогічних бібліотек поза навчальними закладами.

Встановлено, що на території України, яка входила до Російської імперії, педагогічні бібліотеки почали функціонувати поза навчальними закладами на Лівобережжі з 70-х років, на Правобережжі – з 90-х років XIX ст., на західноукраїнських землях такі бібліотеки виникли в 1914 р., чому значно сприяла діяльність земств, товариств грамотності, Товариства «Взаємна

поміч українських вчителів». На початку ХХ ст. педагогічні бібліотеки за типологічними ознаками було віднесено до типу спеціальних. З цього часу вони пройшли шлях від учительських бібліотек різних закладів освіти, педагогічних при губернських земських управах та довідково-педагогічних або зібрань по-сібників у справі народної освіти громадських товариств до навчально-педагогічних різних рівнів, а саме: бібліотек вищих навчальних закладів та шкільних; науково-учбових, науково-педагогічних та масових книгозбірень у 20-х роках ХХ ст.

Чинники, що зумовлювали основні історичні етапи розвитку педагогічних бібліотек у контексті історії України, освітньої та бібліотечної справ протягом другої половини ХІХ – 20-х років ХХ ст.:

– глобальні соціально-економічні зміни в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. висвітлили реальний стан освіти в суспільстві і, зокрема, різних верств населення, що призвело до реформаційних процесів у галузі освіти;

– реформування освітньої галузі в другій половині ХІХ ст. на українських етнічних землях вплинуло на розвиток вітчизняної педагогічної науки, освіти й практики, поглиблення змісту навчально-виховного процесу в навчальних закладах різних рівнів, сприяло значному збільшенню мережі навчальних закладів різних типів і видів, педагогічних кадрів для них, учнів та студентів;

– процеси, що відбувалися в освітній галузі, вплинули на накопичення нового наукового знання, розвиток фондів бібліотек, що діяли у структурі навчальних закладів, та започаткування нових, зокрема поза ними, фонд яких формувався відповідно до фахових інформаційних потреб основних груп їхніх користувачів.

У дослідженні уточнено базове поняття «педагогічна бібліотека»; обґрунтовано, що типологічними ознаками педагогічних книгозбірень є: соціальне призначення, категорія

користувачів, фонд, зміст інформаційної діяльності, підпорядкованість освітньо-педагогічному відомству.

У розвитку педагогічних бібліотек України у зазначених хронологічних рамках можна виділити такі етапи:

Перший етап – друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст. – характеризується тим, що: 1) соціально-економічний розвиток Російської імперії загострив питання стану освіти в суспільстві, що призвело до реформаційних процесів у галузі, динаміці наук, зокрема педагогічної, що в свою чергу вплинуло на поглиблення змісту освіти та вдосконалення навчально-виховного процесу в навчальних закладах, цілеспрямоване формування в книжкових фондах бібліотек цих закладів комплексів педагогічної та навчально-методичної літератури, періодичних фахових видань; 2) у 1871 р. державною установою – Міністерством народної освіти Російської імперії було офіційно наказано бібліотекам навчальних закладів, а саме: вчительських інститутів, семінарій, шкіл, структурувати фонди з двох фондів: фундаментального та навчального, або учительського й учнівського. Метою першого було забезпечення фахових інформаційних потреб педагогічних та науково-педагогічних кадрів, другого – студентської та учнівської молоді; 3) у кінці 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. на українських етнічних землях педагогічні бібліотеки засновуються поза навчальними закладами, виокремлюючись на початку ХХ ст. в окремий вид – спеціальні педагогічні бібліотеки. У них формується спеціалізований книжковий фонд, здійснюється цілеспрямована бібліотечно-інформаційна робота для широкого загалу вчителів. До їхніх фондів надходять книжки українською мовою, відбувається систематичне розміщення фондів. У цей період розробляються теоретико-методичні засади діяльності педагогічних бібліотек щодо забезпечення фахових інформаційних потреб освітян, підвищення їхньої кваліфікації, виховання

громадянської свідомості. У формуванні мережі педагогічних бібліотек вирішальну роль відігравала громадська ініціатива. Упродовж другої половини XIX ст. – 1917 р. педагогічним бібліотекам властиві такі типологічні ознаки: єдина мета, відповідна категорія користувачів, спеціалізований фонд, підготовка та випуск друкованих інформаційних видань для забезпечення фахових потреб освітян – каталогів бібліотек, рекомендаційних анотованих списків літератури тощо.

Для *другого етапу – 1917–1920 рр.* – характерно: заснування державних органів керівництва всіма видами й типами бібліотек, відкриття в їхній структурі секції освітянських бібліотек (другий прихід радянської влади), збереження й розвиток під час Української революції позитивних тенденцій у динаміці педагогічних бібліотек, формування їхніх фондів національною художньою, науковою та навчально-методичною літературою.

Протягом *третього етапу – 1920–1929 рр.* – відбувалися становлення й розвиток державної системи бібліотек УСРР, до якої входили і педагогічні бібліотеки, пошуки місця й визначення соціального призначення даних книгозбірень у типо-видовій класифікації. Протягом 1920–1929 рр. педагогічні бібліотеки розвивалися як: навчально-педагогічні різних рівнів, а саме: бібліотеки вищих навчальних закладів та шкільні; науково-учбові, спеціальні науково-педагогічні та профспілкові, що належали до масових. Спостерігалася спеціалізація книжкового фонду даних бібліотек, було визначено коло читачів, серед яких переважали користувачі освітянських закладів та наукових установ – учителі, управлінці, науково-педагогічні кадри. Але на виокремленні їхніх типологічних ознак та соціального призначення й на цьому підґрунті об'єднання даних книгозбірень в єдину мережу позначалися загальні процеси розвитку радянського суспільства і педагогічної науки. Хоча в цей період й приділялася увага профілізації й українізації фондів даних бібліотек,

проте зі зміцненням партійно-радянської влади в республіці та утвердженням ідеологічного напрямку в діяльності книгозбірень формалізувалися їхні функції й напрями роботи, залишалися нерозробленими теоретико-методичні засади діяльності педагогічних бібліотек як спеціальних, не зміцнювалася їхня матеріально-технічна база. Незважаючи на те, що у 1926 р. була започаткована всеукраїнська науково-педагогічна бібліотека, яка була інформаційним центром для науковців і практиків освітньої галузі, вона не виконувала функції системоорганізуючого центру для педагогічних бібліотек УСРР, бо різні види даних бібліотек не були об'єднані в єдину типо-видову класифікаційну групу та галузеву мережу.

У другій половині XIX ст. – 20-х роках XX ст. українських етнічних землях педагогічні бібліотеки розвивалися паралельно з іншими типами бібліотек і становили собою цінний інформаційний ресурс щодо розвитку педагогічної науки, освіти і практики.

ЛІТЕРАТУРА⁵

1. Абрамов К. И. История библиотечного дела : учебник / К. И. Абрамов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Книга, 1980. – 352 с.
2. Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні / М. О. Авдієнко. – Х. : Уряд. друк. ім. Фрунзе, 1927. – 101 с.
3. Австрія : факти і цифри. – Відень : Від. преси при Відомстві федер. канцлера, 1998. – 211 с.
4. Акилина М. И. К вопросу о классификации библиотек / М. И. Акилина // Науч-ные и технические библиотеки СССР. – 1989. – № 12. – С. 3–9.
5. Акилина М. И. Классификация и типология библиотек : вопр. методологии / М. И. Акилина // Библиотековедение. – 1996. – № 3. – С. 40–54.
6. Акимов В. Народное образование в Киевской губернии (1912) / В. Акимов // Известия по народному образованию. – 1913. – Ч. 39 (нояб.). – С. 188–226.
7. Акимов В. Народное образование в Киевской губернии / В. Акимов // Известия по народному образованию. – 1913. – Ч. 39 (дек.). – С. 273–349.
8. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України: історія, теорія : підруч. для студ., аспірантів та мол. викладачів вищ. навч. закладів / А. М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 558 с.
9. Андрусишин Б. І. Церква в українській державі (1917–1920 рр.) : (доба Директорії УНР) / Б. І. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 174 с.
10. Аскоченский В. И. Киев с древнейшим его училищем Академиею : в 2 ч. / В. И. Аскоченский. – К. : Унив. тип., 1856. – Ч. 1. – 370 с.
11. Бабич В. С. З досвіду роботи бібліотек педагогічних вузів України / В. С. Бабич, Л. В. Чепур // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1989. – Вип. 29. – С. 21–27.
12. Багалеї Д. Опыт истории Харьковского университета : по неиздан. материалам / Д. Багалеї. – Х. : Паровая тип. и литогр. М. Зильберг и С-вья, 1904. – Т. 2. (1815–1835). – 1136 с.
13. Багалеї Д. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. Багалеї, Н. Сумцов, В. Бузескул. – Х. : Тип. Дарре, 1906. – 340 с.
14. Багалеї Д. Просветительные учреждения, внешкольное образование, статистика грамотности / Д. Багалеї, Д. Миллер // История города Харькова за 250 лет его существования : (с 1655-го по 1905-й год) : в 2 т. – Х. : Тип. Зильбергберг и С-вья, 1912. – Т. 2 : (XIX-й – начало XX-го века). – С. 747–779.

⁵ Список літератури станом на 2005 р.

Література

15. Балака Д. Активізація роботи в наукових бібліотеках : доп. на Першій конф. наук. 6-к, 28–31 груд. 1925 р. / Д. Балака // Бібліотечний збірник. – К., 1926. – Ч. 1 : Праці I конференції наукових бібліотек в УСРР. – С. 89–98.
16. Балака Д. Бібліотека в минулому : культур.-істор. нарис / Д. Балака. – К., 1925. – 115 с.
17. Балака Д. Профспілчанські бібліотеки за матеріалами УНІКу (1927) / Д. Балака // Труды Українського наукового інституту книгознавства. – К., 1930. – Т. 2 : Бібліотека і читач на Україні. – С. 82–97.
18. Белобратова Т. А. Проблемы типологии библиотек : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : специальность 05.25.03 «Библиотековедение, библиографоведение и книговедение» / Т. А. Белобратова. – СПб., 1993. – 16 с.
19. Белоконовский И. П. Обзор деятельности земств по народному образованию за 1904 год / И. П. Белоконовский // Русская школа. – 1905. – № 3. – С. 154–184.
20. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств : (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
21. Березюк Н. М. Дорога длиною в 200 лет : Центр. науч. б-ка Харьк. нац. ун-та имени В. Н. Каразина / Н. М. Березюк // Очерки истории вузовских библиотек г. Харькова. – Х., 2001. – С. 6–121.
22. Библиотеки педагогические // Российская педагогическая энциклопедия : в 2 т. – М., 1993. – Т. 1. – С. 96–97.
23. Бібліотекознавець К. І. Рубинський (1860–1930) : біобібліогр. нарис / уклад. Н. М. Березюк. – Х. : РА, 1998. – 68 с.
24. Биковський Л. Книгарні-Бібліотеки-Академія : спомини (1918–1922) / Л. Биковський. – Мюнхен ; Денвер : Дніпрова хвиля, 1971. – 152 с.
25. Бібліотеки / В. Дорошенко // Енциклопедія Українознавства. – К., 1995. – Т. 3 : Загальна частина. – С. 1008–1016.
26. Бібліотеки в Київській шкільній окрузі // Світло. – 1914. – Кн. 9. – С. 78.
27. Бібліотечний збірник. Ч. 1 : Праці I конференції наукових бібліотек в УСРР. – К., 1926. – 174 с.
28. Білавич Г. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.) / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 208 с.
29. Болховітинов Є. Вибрані праці з історії Києва / Є. Болховітинов ; упоряд. вступ. ст. та дод. Т. Ананієвої. – К. : Либідь-ІСА, 1995. – 485 с.
30. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Наук. думка, 1980. – 155 с.
31. Борисенко В. Й. Курс української історії з найдавніших часів до XX

- століття : навч. посіб. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 116 с.
32. Бородіна Г. Г. Мережа бібліотек Півдня України : формування та тенденції розвитку : (XIX–поч. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.08 «Книгозн., бібліотекознавство, бібліографозн.» / Г. Г. Бородіна. – К., 2003. – 21 с.
33. Бубекина Н. В. Библиотечно-библиографическое обслуживание читателей педагогической литературы / Н. В. Бубекина // Советское библиотековедение. – 1987. – № 7. – С. 60–64.
34. Булда М. Розвиток цукробуракового комплексу України / М. Булда, Л. Ковтун // Історичні дослідження вітчизняної історії. – К., 1982. – Вип. 8. – С. 6.
35. Бунаков Н. Ф. Избранные педагогические сочинения / Н. Ф. Бунаков. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1953. – 412 с.
36. Валківське земство на Харківщині // Світло. – 1912. – № 6. – С. 55.
37. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович ; з супровід. словом А. Алексюка ; Укр. Віл. Ун-т. – К. : Мандрівець, 1996. – 359 с.
38. Вебер Г. К. Деятели по народному образованию и научная педагогика : доклад / Г. К. Вебер // Первый общеземский съезд по народному образованию : доклады : в 2 т. – М., 1911. – Т. 2. – С. 101–106.
39. Вейкшан В. Учреждения и организации, обслуживающие работу педагога: повышение квалификации работников социального воспитания / В. Вейкшан // Педагогическая энциклопедия : в 3-х т. / под. ред. А. Калашникова при участии М. Эпштейна. – М. : Работник просвещения. – 1928. – Т. 2. – С. 560–580.
40. Вербловская А. Педагогический музей / А. Вербловская // Педагогическая энциклопедия : в 3 т. / под. ред. А. Г. Калашникова при участии М. С. Эпштейна. – М. : Работник просвещения, 1928. – Т. 2. – С. 579–590.
41. Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / В. М. Веркалець. – К. : Знання УСРР, 1990. – 48 с.
42. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : навч. посіб. / В. Ф. Верстюк. – К. : Заповіт, 1997. – 344 с.
43. Веселовский Б. История земства за 40 лет : в 4 т. / Б. Веселовский. – СПб. : Тип. О. Н. Поповой, 1909–1911. – Т. 1–4.
44. Взаємна Поміч Українського Вчителства [ВПУВ] // Енциклопедія Українознавства. – Л., 1993. – Т. 1 : Словникова частина. – С. 239–240.
45. Видатки земств на народну освіту в 1911 р. // Світло. – 1912. – Кн. 9 (трав.). – С. 84.
46. Винниченко В. Відродження нації : у 3 ч. / В. Винниченко. – Репринт. вид. 1920 р. – К. : Політвидав України, 1990.
47. Витяг з положення про науково-педагогічну бібліотеку при Українському науково-дослідному інституті педагогіки : положення УКО від

- 17 лют. 1928 р. // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1928. – № 9. – С. 12.
48. Від редакції // Учительське слово. – 1912. – Ч. 1. – С. 2.
49. Від редакції // Учительське слово. – 1912. – Ч. 4. – С. 129–131.
50. Вільна Українська Школа : орган Всеукр. Учит. Спільки. – К. : Друк. Акц. Т-ва «П. Барський у Києві» [1917–1920]. – Щомісячник.
51. Вісті з Української Центральної Ради : орган Укр. Центральної Ради. – К., 1917–1918.
52. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1884. – 65 с.
53. Внешкольное образование и дополнительные занятия со взрослыми, как одна из его необходимых форм : докл. Харьк. губерн. зем. управы // Первый общеземский съезд по нар. образованию : доклады. – М., 1911. – Т. 1. – С. 712–719.
54. Вовк Л. Духовне відродження нації / Л. Вовк // Рідна школа. – 1995. – № 2/3. – С. 16–19 ; № 6. – С. 14–15.
55. Вовк Л. П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20-і роки XX ст.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Л. П. Вовк. – К., 1995. – 411 с.
56. Волинець А. А. Становлення та розвиток мережі публічних бібліотек в Україні (XIX – поч. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / А. А. Волинець. – К., 1998. – 199 с.
57. Воскресенская З. С. Роль библиотек в удовлетворении потребностей учителей / З. С. Воскресенская // Советское библиотековедение. – 1978. – № 3. – С. 44–56.
58. Всеукраинский совет профсоюзов к Третьему съезду профсоюзов Украины. – Х., 1925. – С. 91.
59. Всеукраинский совет профессиональных союзов : стат. бюл. – Х., 1928. – № 2/15. – С. 10.
60. Вугман И. С. 95 лет жизни и деятельности Одесской государственной публичной библиотеки : (1830–1925) / И. С. Вугман // Библиотека : сб. ст. – М. ; Л. : Госиздат, 1927. – С. 135–151.
61. Гавриш Р. Л. Земська школа на Полтавщині / Р. Л. Гавриш. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1998. – 100 с.
62. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр. : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / Р. Л. Гавриш. – Полтава, 1998. – 196 с.
63. Генштафт Л. А. Работа ИБС с учителями / Л. А. Генштафт // Актуальные вопросы библиотечной работы : теория и практика : сборник / ГБЛ. – М. : Книга, 1987. – С. 116–129.
64. Герасименко Г. Земское самоуправление в России. – М. : Наука, 1990. – 264 с.

65. Герцюк Д. Учительський рух на західноукраїнських землях (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Д. Герцюк. – Л., 1995. – 255 с.
66. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1994. – 539 с.
67. Голобуцький П. В. Петро Могила (1596–1647) : бібліогр. покаж. / П. В. Голобуцький, Н. І. Моїсеєнко, З. І. Хижняк ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Нац. Ун-т «Киево-Могилян. акад.» ; редкол. : О. С. Онищенко (голова) та ін. – К., 2003. – 248 с.
68. Голубев С. Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники : (опыт церк.-ист. исслед.) : в 2 т. / С. Голубев. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Т. 1. – 559 с.
69. Головачев А. А. Десять лет реформ : 1861–1871 / А. А. Головачев. – Спб., 1872. – 400 с.
70. Горбаченко Т. Г. Бібліотека Києво-Могилянської академії в духовній культурі українського народу / Т. Г. Горбаченко // Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України : тези наук. конф. – К., 1993. – С. 45–47.
71. Государственная научная педагогическая библиотека имени К. Д. Ушинского Академии педагогических наук СССР : проспект. – М. : Реклама, 1975. – 31 с.
72. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы / В. В. Григорьев. – М. : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1900. – 587 с.
73. Гринько Г. Очерки истории и системы политпросвета / Г. Гринько // Путь просвещения. – 1922. – № 2. – С. 1–57.
74. Гринченко Б. На безпросветном пути : об укр. шк. / Б. Гринченко. – К. : Тип. Н. А. Гирич, 1906. – 83 с.
75. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський // Історія України. – К. : Освіта, 1992. – С. 243–270.
76. Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1992. – 42 с.
77. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. М. Гуз. – К., 1997. – 205 с.
78. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку (60–90-ті роки XIX ст.) / І. О. Гуржій. – К. : Наук. думка, 1968. – 191 с.
79. Даниленко В. До витоків політики «українізації» / В. Даниленко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 1993. – С. 53–67.
80. Даниленко В. Основні напрями реформування шкільної освіти в Україні за доби Центральної Ради / В. Даниленко, Н. Ротар // Центральна Рада і український державотворчий процес : до 80-річчя створення Центр. Ради : матеріали наук. конф. (м. Київ, 1997 р., 20 берез.) : у 2 ч. / НАН України,

- Ін-т історії України. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 234–244.
81. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні : (30-і рр.) / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 341 с.
82. Действия распоряжения, относящиеся к отдельным частям Министерства народного просвещения : 3. Харьковский Учебный округ // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1837. – Ч. 14 : Общий отчет по Министерству народного просвещения за 1836 г. – С. XLI–XLII. – [Про бібліотеку Харківського університету].
83. Дело управления Киевским учебным округом [1910. – С. 4–6] // Фонды Педагогического музея Украины. – [Справа знаходиться у процесі опису].
84. Демьяненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка в системі заочної та післядипломної освіти вчителів : (1920–1929 рр.) / Н. М. Демьяненко // ПостМетодика. – 1999. – № 2/4. – С. 154–156.
85. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX– перша третина XX ст.) : монографія / Н. М. Дем'яненко. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1998. – 323 с.
86. Джеджула Ю. Жодної вільної хвилини... : [про В. Науменка] / Ю. Джеджула, Є. Пайкова // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 60–69.
87. Дзюба Е. Просвещение на Украине: вторая половина XVI – первая половина XVII в. / Е. Дзюба. – К. : Наукова думка, 1987. – 131 с.
88. До питання про бібліотечну політику // Шлях освіти. – 1928. – № 5/6. – С. 4–11. – За матеріалами бібл. від. Упрполітосвіта НКО УСРР.
89. Для народного учителя : орган нар. учительства / ред. изд. : Н. В. Тулупов, П. М. Шестаков. – М., [1907–1917].
90. Добко Т. В. Масові бібліотеки України в культурному розвитку суспільства 80-х років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.08 «Книгозн., бібліотекознавство, бібліограф.» / Т. В. Добко. – К., 1994. – 20 с.
91. Добрянський І. А. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.) / І. А. Добрянський, В. В. Постолатій ; Кіровоград. ін-т регіон. упр. та економіки. – Кіровоград, 1998. – 143 с.
92. Доклады Могилев-Подольской уездной управы третьему очередному Могилев-Подольскому уездному земскому собранию созыва 28 сентября 1913 г. – Могилев-Подольский, 1913. – 26 с.
93. Доклады Харьковской губернской земской управы. – Х., 1911. – 142 с.
94. Дополнение к каталогам Ученого комитета Министерства народного просвещения в учительские библиотеки низших учебных заведений // Известия по народному образованию. – 1913. – Дек. – С. 63–64.
95. Дополнение к каталогам Ученого комитета Министерства народного просвещения в учительские библиотеки низших учебных заведений // Русская школа. – 1905. – № 3. – С. XI–XX.

96. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення / Д. Дорошенко // Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича. – К., 1993. – С. 26–39.
97. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибране: мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К. : Либідь, 1991. – С. 461–558.
98. Дроб'язко П. Українська національна школа: витоки і сучасність : посібник / П. Дроб'язко. – К. : Академія, 1997. – 179 с.
99. Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. М. Дровозюк. – Вінниця, 1998. – 196 с.
100. Дубровіна Л. А. М. П. Василенко та В. І. Вернадський як фундатори Національної бібліотеки української держави / Л. А. Дубровіна // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.) : зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 185–198.
101. Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – К. : НБУВ, 1998. – 335 с.
102. Дубровський В. В. Організація мережі наукових бібліотек на найближчі завдання в їх роботі / В. В. Дубровський // Бібліотечний збірник. – К., 1926. – Ч. 1 : Праці Першої конференції наукових бібліотек УСРР. – С. 10–16.
103. Езерський Н. О. Организация внешкольного образования : доклад / Н. О. Езерский // Первый общеземский съезд по народному образованию : доклады. – М., 1911. – Т. 1. – С. 18–25.
104. Езерський Н. О. Чем должна быть народная школа? : доклад / Н. О. Езерский // Первый общеземский съезд по народному образованию : доклады. – М., 1911. – Т. 1. – С. 1–17.
105. Єфименко О. Історія України та її народу / О. Єфименко. – К. : Мистецтво, 1992. – 252 с.
106. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб. : Тип. Императ. Акад. наук, [1835–1917].
107. Закрытие Харьковского Народного дома и Киевского общества грамотности // Русская школа. – 1908. – № 1. – С. 89–90. – (Разные известия и сообщения).
108. Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 року. – [Б. м.], [б. р.]. – 95 с.
109. Звіт з діяльності Т-ва «Взаємна поміч Галицького і Буковинського вчителівства» з 1905 по 1906. – Л., 1917. – 30 с.
110. Звіти з окружних конференцій // Учительське слово. – 1912. – Ч. 6. – С. 191–195.
111. Звіти з окружних конференцій // Учительське слово. – 1912. – Ч. 4. –

- С. 129–131.
112. Зеленко В. А. Практика внешкольного образования / В. А. Зеленко. – 2-е изд., перераб. и расшир. – Петербург, 1923. – 224 с.
113. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1870–1916. – 312 с.
114. Знаменская Е. Н. О постановке дела в народных библиотеках : доклад / Е. Н. Знаменская // Первый общеземский съезд по народному образованию : доклады. – М., 1911. – Т. 2. – С. 1–12.
115. Зніщенко М. П. Бібліотеки як осередки культурно-просвітницької роботи в діяльності «Киевского общества грамотности» : (1882–1908) / М. П. Зніщенко // Вісник Книжкової палати. – 1997. – № 11. – С. 31–35 ; № 12. – С. 26–30.
116. Зніщенко М. П. Становлення та розвиток бібліотек для дітей в Україні (1900–1939) : дис. ... канд. пед. наук : 07.00.08 / М. П. Зніщенко. – К., 1998. – 182 с.
117. Зотин М. Третья Всеукраинская конференция по педагогическому образованию (2–7 окт. 1924 г.) / М. Зотин // Путь просвещения. – 1924. – № 10. – С. 162–186.
118. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні / М. Зотін. – Х. : Держвидав України, 1926. – 214 с.
119. Зотін М. Підвищення кваліфікації робітників профосвіти / М. Зотін // Шлях освіти. – 1926. – № 4/5. – С. 6–12.
120. Зубалій О. Освітній рух в Україні, 1917–1920 рр. / О. Зубалій, Д. Рязченко // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 12–18.
121. Из материалов государственного научного методического кабинета Наркомпроса УССР о задачах библиотечного строительства в республике [3 августа 1927 г.] // Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. док. и материалов, 1917–1941. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 192–196.
122. Из отчета управления научными учреждениями Наркомпроса УССР о работе библиотек за 1924/25 г. // Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. док. и материалов, 1917–1941. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 128–131.
123. Из протокола заседания общего собрания Украинской Академии наук о передаче библиотеки бывшего Киевского университета Всенародной библиотеке Украины 21.III.1927 г. // Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. док. и материалов, 1917–1941. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 185–186.
124. [Извлечение из отчета по Университету Св. Владимира за 1863 г.] : [о б-ке Киев. ун-та Св. Владимира] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1864. – Ч. 123. – С. 80–81.
125. Інститут педагогіки : погляд через роки (до 75-річчя від дня заснування Укр. наук.-досл. ін-ту педагогіки) / редкол. : В. М. Мадзігон (гол.)

та ін. – К. : Пед. думка, 2002. – 216 с.

126. Инструкция инспекторам народных училищ губерний : Киевской, Подольской и Волынской, утвержд. 6 марта 1871 г. Министером нар. просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Ч. 185. – С. 19–30.

127. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869–1909) / [сост. А. А. Дидрихсон]. – М. : Тип. т-ва И. Сытина, 1911. – 261 с.

128. История библиотечного дела на Украине (1917–1932 гг.) : учеб. пособие. / ред. Т. А. Скрипник. – Х. : Тип. ХВВКУ, 1975. – 208 с. – Содерж. : Разд. 1 : Библиотечное дело на Украине в первые годы Советской власти (1917–1920) / З. В. Гимальдинова, Н. Я. Фридьева. – С. 16–78 ; Разд. 2 : Библиотечное дело на Украине в восстановительный период (1921–1925) / Ф. А. Ещенко, Т. П. Самойленко. – С. 79–125 ; Разд. 3 : Библиотечное дело на Украине в период развертывания социалистической реконструкции народного хозяйства (1926–1932) / И. В. Демкин, Т. А. Скрипник. – С. 126–205.

129. Из звіту управління науковими установами Наркомосу УСРР про роботу бібліотек та музеїв за 1924/25 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 415–421.

130. Ільганаєва В. Бібліотека в сучасному інформаційному середовищі : основні стратегії розвитку / В. Ільганаєва // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. праць. – Х. : ХОІК, 1999. – Вип. 1. – С. 30–43.

131. Инструкция для учительских семинарий Министерства народного просвещения, утвержден. м. н. п. [министром нар. просвещения] 4 июля 1875 г. // Настольная книга по народному образованию : в 3 т. / сост. : Г. Фальборк, В. Чарнолуский. – СПб. : Изд. т-ва «Знание», 1901. – Т. 2. – С. 1169–1191. – Библиотека семинарий. – С. 1174–1175.

132. Инструкция о порядке управления учительскими институтами, утв. министром нар. просв. 1 июля 1876 г. // Настольная книга по народному образованию : в 3 т. / сост. : Г. Фальборк, В. Чарнолуский. – СПб. : Изд. т-ва «Знание», 1901. – Т. 2. – С. 1096–1101. – Библиотекарь. – С. 1099–1101.

133. Инструкция по учебной части для учительских семинарий московского учебного округа, утвержденная попечителем у. о. 22 февр. 1895 г. // Настольная книга по народному образованию : в 3 т. / сост. : Г. Фальборк, В. Чарнолуский. – СПб. : Изд. т-ва «Знание», 1901. – Т. 2. – С. 1197–1210. – Правила о хранении книг и других учебных пособий по выдаче их служащим и воспитанникам семинарий. – С. 1207–1210.

134. Інструкція «Педагогічно-наукової комісії» // Учительське слово. – 1914. – Ч. 19. – С. 346–347.

135. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури:

XVI–XVIII ст. / Я. Ісаєвич ; Львів, держ. ун-т ім. І. Франка, АН УСРР, Ін-т сусп. наук. – К. : Наук. думка, 1966. – 251 с.

136. Ісаєвич Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.

137. Історична довідка про Педагогічний музей : рукопис // Фонди Педагогічного музею України. – [Справа знаходиться у процесі опису].

138. Історичне джерелознавство : підруч. для студ. / Я. С. Калакура (кер. авт. кол.), І. Н. Войцеховська, Б. І. Корольов, С. Ф. Павленко, М. Г. Палієнко. – К. : Либідь, 2003. – 488 с.

139. Історія педагогіки : навч. посіб. / ред. М. С. Гриценко. – К. : Вища школа, 1973. – 447 с.

140. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Тарань, О. І. Гуржій та ін. ; під ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 2002. – 472 с.

141. Казанцев П. Н. Программа деятельности земств по внешкольному образованию : доклад / П. И. Казанцев // Первый общеземский съезд по народному образованию : доклады. – М., 1911. – Т. 1. – С. 78–87.

142. Калиберда Л. Повышение роли библиотек партийных комитетов в марксистско-ленинском образовании кадров (1917–1918 гг.) : на материалах парт. орг. Украины : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук : специальность 07.00.01 : «История Украины» / Л. Калиберда. – К., 1985. – 18 с.

143. Калиниченко Н. П. Освітня діяльність Харківського товариства грамотності (1869 р.–поч. XX ст.) / Н. П. Калиниченко, Ж. Д. Ільченко // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 160–170.

144. Каманин И. Еще о древности братства и школы в Киеве / И. Каманин. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. – 20 с.

145. Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – СПб. : Тип. Акц. о-ва типогр. дела, 1910. – 540 с.

146. Каптерев П. Ф. Педагогическая психология : для нар. учителей, воспитателей и воспитательниц / П. Ф. Каптерев. – СПб. : Тип. А. М. Катомина, 1876. – 449 с.

147. Каратыгина Т. Ф. Система специальных библиотек в СССР : учеб. пособие по курсу «Библиотекведение» для студ. библиотеч. фак. ин-тов культуры / Т. Ф. Каратыгина. – М. : МГИК, 1978. – 122 с.

148. Карташов Н. С. Общее библиотекведение : учебник : в 2 ч. / Н. С. Карташов. – М. : Изд-во МГУК, 1997. – Ч. 2. – 256 с.

149. Карташов Н. С. Типология библиотек : (постановка проблемы и подход к ее решению) / Н. С. Карташов // Советское библиотекведение. – 1985. – № 4. – С. 17–34.

150. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років : соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К. : Глобус : Вік ; Едмонтон :

- Канад. ін-т укр. студій, 1992. – 175 с.
151. Каталог № 2 книг учительской библиотеки и для всеобщего чтения, не учеников школы Днепропетровского земства. – Алеша : Типо-литограф. О. Г. Самеони-Тодорова, 1900. – 41 с.
152. Каталог библиотеки при педагогическом бюро. – 2-е изд. – Полтава : Электр. типо-литограф. И. А. Фришберга, 1916. – 138 с.
153. Каталог библиотеки при правлении Харьковского общества распространения в народе грамотности. – Х. : Тип. «Печат. Дело», 1898. – 19 с.
154. Каталог библиотеки при Справочно-педагогическом комитете. – 2-е изд. – Х. : Тип. «Утро», 1911. – 198 с.
155. Каталог книг учительских библиотек. – Х. : Печатня С. П. Яковлева, 1914. – 30 с.
156. Каталог книг учительских библиотек. – Х. : Печатня С. П. Яковлева, 1914. – Вып. 1 : Пришкольные библиотеки. – 19 с.
157. Каталог книг, одобренных педагогической критикой для учительских библиотек. – Полтава : Изд. Полтав. губерн. земства ; Электр. типограф. Г. И. Маркевича, 1908. – 27 с.
158. Ківшар Т. І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) / Т. І. Ківшар. – К. : Логос, 1996. – 339 с.
159. Київський музей революції // Київ : довідна кн., 1929 р. – К., 1929. – С. 127.
160. Київський музей революції // Наукові установи та організації УСРР. – Х., 1930. – С. 279.
161. Київський музей ім. В. І. Леніна // Культурне будівництво в Українській РСР : (стат. довід.). – К. : Радянська школа, 1940. – 203 с.
162. Кліцаков І. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / І. Кліцаков. – Донецьк : Юго-Восток, 1997. – 310 с.
163. Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. док. и материалов, 1917–1941. – К. : Наукова думка, 1985. – 478 с.
164. Кобилянська Л. І. Становлення і розвиток української народної школи на Буковині (70-ті рр. XVIII–поч. XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. І. Кобилянська. – Чернівці, 1998. – 220 с.
165. Ковалинський В. Педагогический музей / В. Ковалинский // Меценаты Киева. – К., 1998. – С. 419–432.
166. Коваль М. Духнович – як освітній діяч / М. Коваль, М. Ричалка // Олександр Духнович : матеріали наук. конф. – Пряшів, 1965. – С. 213–223.
167. Ковальчук Г. Основні напрями діяльності УНІКу / Г. Ковальчук // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 3. – С. 19–23.
168. Коган Л. Достижения и перспективы библиотечного дела на Украине / Л. Коган // Красный библиотекарь. – 1928. – № 1. – С. 156–161.
169. Кодекс законов о народном просвещении УССР. – Х. : Изд-во НК

- просвещения УССР, 1922. – 75 с.
170. Колесник Є. Кременецька книжкова колекція / Є. Колесник // Український історичний журнал. – 1970. – № 6. – С. 111–113.
171. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – поч. XX ст.) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
172. Коломиец И. Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX ст. : в 2 т. / И. Г. Коломиец. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1961–1962. – Т. 1. – 1961. – 404 с. ; Т. 2. – 1962. – 677 с.
173. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / Т. В. Коломієць. – Х. : Консум, 1998. – 190 с.
174. Коляденко С. Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1805–1833) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. Коляденко. – К., 1997. – 144 с.
175. Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов, Е. К. Медынский, М. Ф. Шабаева. – 4-е изд. доп. и перераб. – М. : Просвещение, 1974. – 446 с.
176. Копилов А. О. Кам'янець-Подільський державний український університет : від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921 рр.) / А. О. Копилов, О. М. Заваленок // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 41–50.
177. Корж К. З історії народної освіти на Україні / К. Корж // Світло. – 1912. – Кн. 9 (трав.). – С. 25–37.
178. Корж Л. В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.01 / Л. В. Корж. – Суми, 1999. – 196 с.
179. Корнейчик І. І. Історія української бібліографії : дозв. період : нариси / І. І. Корнейчик. – К. : Книжкова палата УРСР, 1971. – 374 с.
180. Коропецький І. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І. Коропецький. – К. : Либідь, 1995. – 240 с.
181. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 / Т. М. Кравченко. – Х., 1999. – 239 с.
182. Кремень В. Освіта і наука України: шляхи модернізації: (факти, роздуми, перспективи) / В. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 215 с.
183. Кремень В. Україна: альтернативи поступу : критика іст. досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.
184. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – К. : Просвіта, 1992. – 88 с.
185. Крупська Н. К. Конференція в справі педагогічної освіти / Н. К. Крупська // Крупська Н. К. Педагогічні твори : в 10 т. / Н. К. Крупська. – К.,

1963. – Т. 3. – С. 95–98.
186. Крупська Н. К. Товариства педагогів-марксистів / Н. К. Крупська // Крупська Н. К. Педагогічні твори : в 10 т. / Н. К. Крупська. – К., 1963. – Т. 2. – С. 378–381.
187. Культурно-просветительская работа в СССР / под ред. Т. А. Ремизовой. – М. : Просвещение, 1974. – 272 с.
188. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939) / С. В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – 335 с.
189. Лавровский Н. О древнерусских училищах : рассуждение, представлено в Ист.-филол. фак. Харьк. ун-та Н. Лавровским для получения степени д-ра славяно-рус. филологии / Н. О. Лавровский. – Х. : Унив. типогр., 1854. – 189 с.
190. Лавровский Н. Гимназия высших наук князя Безбородько / Н. Лавровский // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородько / сост. Н. Гербель. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Тип. Я. Безобразова и К^о, 1881. – С. 27–109.
191. Лановик Б. Д. Історія господарства : Україна і світ / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К. : Вища школа, 1995. – 480 с.
192. Л. Б. Организация и ближайшие задачи Ц. Д. просвещения и искусств / Л. Б. // Путь просвещения. – 1922. – № 3. – С. 306.
193. Лебедев А. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А. Лебедев. – М., 1886. – 103 с.
194. Ленін В. І. Ще раз про профспілки / В. І. Ленін // Повне зібрання творів : у 55 т. – К., 1974. – Т. 42. – С. 284.
195. Ленченко Н. О. Етапи розвитку і становлення бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту / Н. О. Ленченко, А. І. Литвиненко // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. – К., 1996. – Вип. 16. – С. 109–118.
196. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : монографія / В. В. Липинський. – Донецьк : Реклам.-видав. агенція при Донец. держ. ун-ті, 2000. – 248 с.
197. Лісник Ф. С. Наукова організація праці у наукових бібліотеках / Ф. С. Лісник // Бібліотечний збірник. – 1926. – Ч. 1. : Праці І конференції наукових бібліотек УСРР. – С. 137–139.
198. Лісник Ф. С. Робота Харківської науково-педагогічної бібліотеки Науково-дослідного інституту педагогіки : історія бібліотеки / Ф. С. Лісник // Укр. вісн. експерим. педагогіки та рефлексології. – 1928. – № 4 (11). – С. 202–209.
199. Локтин А. Новый закон о народных бесплатных библиотеках / А. Локтин // Для народного учительства. – 1907. – Кн. 1. – С. 16–18.
200. Лопухівська А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні : посіб. для вчителів / А. В. Лопухівська ; Ін-т систем. дослідж. освіти. – К.,

1994. – 100 с.
201. Лутовинаова В. Українська рекомендаційна бібліографія : (іст. та теоретико-методол. засади) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / В. Лутовинаова. – К., 1998. – 200 с.
202. Лутовинаова В. І. Теоретико-методичні проблеми рекомендаційної бібліографії в творчій спадщині Д. А. Балики / В. І. Лутовинаова // Бібліографознавство: теорія і практика : зб. наук. пр. – К., 1997. – С. 82–92.
203. Любар О. О. Історія української педагогіки : навч. посіб. для студ. пед. навч. закладів / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. П. Федоренко ; за ред. М. Г. Стельмаховича. – К. : ІЗМН, 1999. – 356 с.
204. Ляхоцький В. Фундатор університетської бібліотеки : (до питання про роль І. Огієнка у розв. бібл. справи України) / В. Ляхоцький // Бібліотечна планета. – 2000. – № 4. – С. 14–18.
205. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю : книга, б-ка, архів у житті та діяльн. Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. П. Ляхоцький. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – 662 с.
206. Мазманьянц В. К. Історія Центральної научної бібліотеки Харківського університета (1805–1917 гг.) / В. К. Мазманьянц, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко. – Х. : ХГУ, 1992. – 68 с.
207. Майборода В. Батько рідної школи / В. Майборода // Освіта. – 1992. – 23 черв. (№ 30/31) – С. 5.
208. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.) / В. К. Майборода ; за ред. В. І. Лугового. – К. : Либідь, 1992. – 196 с.
209. Майборода В. К. З історії становлення і розвитку педагогічної освіти на Україні / В. К. Майборода // Початкова школа. – 1995. – № 12. – С. 34–36.
210. Малько А. О. Концепція розбудови шкільної бібліотеки у контексті інформати-зації суспільства : дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / А. О. Малько. – К., 1995. – 214 с.
211. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хілліг. – К. : Науковий світ, 2003. – 302 с.
212. Марченко М. І. Історія української культури: з найдавніших часів до середини XVII ст. / М. І. Марченко. – К. : Радянська школа, 1961. – 286 с.
213. Маслов С. І. Всенародна бібліотека України та стародруки / С. І. Маслов. – [К.] : [ВБУ], [1924]. – 4 с. – [Відбиток з Бібліотечного збірника № 2]. – (Всенародна бібліотека України при Українській Академії наук).
214. Матяш І. Архівна справа в Україні 1917–1921 р.: особи, події, здобутки / І. Матяш // Пам'ятки : археогр. щорічник. – К., 1998. – Т. 1. – С. 4–10.
215. Маяковский Я. Л. Наукові бібліотеки УСРР / Я. Л. Маяковский // Бібліотекознавство. Бібліографія. – 1927. – № 1. – С. 111–119.
216. Мединський Є. М. Братські школи в Україні і Білорусії в XVI–

- XVII століттях / Є. М. Мединський ; пер. з рос. автора. – К. : Радянська школа, 1958. – 210 с.
217. Медынский Е. Внешкольное образование и его значение, организация и техника / Е. Медынский. – 4-е изд., доп. – М. : Наука, 1918. – 290 с.
218. Медынский Е. История российской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции / Е. Медынский. – М. : Учпедгиз, 1938. – 512 с.
219. Медынский Е. Энциклопедия внешкольного образования : лекции, читан. на пед. фак. Урал. ун-та в 1920–1922 гг. : в 2 т. / Е. Медынский. – М. ; Пг. : Госиздат, 1923. – Т. 1 Общая теория внешкольного образования. – 138 с.
220. Меженко Ю. Підсумки і деякі перспективи в українській бібліографічній роботі / Ю. Меженко // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2. – С. 40–46.
221. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К. : Абрис, 1994. – 288 с.
222. Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. – СПб., 1894. – Вып. 1 : От основания школ при св. Владимире до монгольского ига. – 31 с.
223. Мозгова В. П. Бібліотеки ліцеїв України : становлення та розв. (XIX–XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.08 : «Книгозн., бібліотекознавство, бібліографозн.» / В. П. Мозгова. – К., 2000. – 20 с.
224. Мусин-Пушкин А. Сборник статей по вопросам школьного образования на Западе и в России (по личным наблюдениям) : в 2 т. / А. Мусин-Пушкин. – СПб., 1912. – Т. 1. – 414 с. ; Т. 2. – 414 с.
225. Мухин М. И. Воскресная школа Х. Д. Алчевской и ее роль в становлении образования взрослых (1862–1919) : дис... канд. пед наук : 13.00.01 / М. И. Мухин. – К., 1976. – 177 с.
226. Нарис історії «Просвіти» / Р. Иванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середняк. – Л. ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – 232 с.
227. Нариси історії професійних спілок України / голов. ред. О. М. Стоян. – К. : Федерація профспілок України, 2002. – 732 с.
228. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська, Н. П. Калениченко, Ж. Д. Ільченко та ін. ; за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с. – Розд. 3 : Напрями українізації школи в радянський період (1920–1933) / О. В. Сухомлинська. – С. 121–222.
229. Народное образование в земствах : основы организации и практики дела / под ред. : Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. М. Серополко, Н. В. Чехова. – М. : Задруга, 1914. – 445 с.
230. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. / сост. Н. В. Че-

- хов. – М. : «Польза» В. Антик и К^о, 1912. – 223 с.
231. Народные библиотеки и библиотеки-читальни // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1903 г. – Полтава, 1903. – С. 67–108.
232. Народный дом // Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности, 1869–1909. – М., 1911. – Т. 40. – С. 214–231.
233. Насырова А. Родной дом для педагогов / А. Насырова // Библиотека. – 2002. – № 12. – С. 71–74.
234. Научно-исследовательский институт педагогик Украинской ССР (1926–1976). – К. : Вища школа, 1976. – 112 с.
235. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1913 год. : стат. обзор в 2-х ч. с прил. – Х., 1914. – 128 с.
236. Начальные училища ведомства Министерства народного просвещения в 1914 г. – Петроград, 1916. – 108 с. разд. паг.
237. Наші завдання // Світло. – 1910. – № 1. – С. 3–6.
238. Наші шкільні бібліотеки // Учительське слово. – 1913. – 15 лют. (ч. 8). – С. 230–232.
239. Наші шкільні бібліотеки // Учительское слово. – 1913. – 15 лют. (ч. 8.). – С. 195–197.
240. Не дає спокою «мазепинство» // Світло. – 1912. – Кн. 3 (листоп.). – С. 86.
241. Недоступ Н. М. Научно-педагогические основы работы библиотек высших учебных заведений со студентами : дис. ... канд. пед. наук : 07.00.08 / Н. М. Недоступ. – К., 1973. – 210 с.
242. Нестерович Л. Школьным библиотекам – особое внимание : [о Белорус. пед. б-ке] / Л. Нестерович // Школьная библиотека. – 2001. – № 1. – С. 14–15.
243. Новальская Т. В. Развитие профсоюзных библиотек Украинской ССР (1917–1987 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Т. В. Новальская. – К., 1989. – 190 с.
244. Новітня історія України (1900–2000) : підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища школа, 2000. – 669 с.
245. Новые правила о народных библиотеках // Для народного учителя. – 1912. – № 11. – С. 33.
246. О допущении украинского языка в начальные школы украинских губерний : докл. ред. пед. журн. «Світло» // Первый общеземский съезд по народному образованию : доклады. – М., 1911. – Т. 1. – С. 377–386.
247. О педагогических музеях : об утв. пед. музеев и утв. для них уставов // Фальборк Г. Настольная книга по народному образованию : в 3 т. / Г. Фальборк, В. Чарнолуцкий. – СПб. : Изд. Т-ва «Знание», 1901. – Т. 2. – С. 1493–1494.

248. О Харківській центральній педагогічній бібліотеці : [рішення] Колегії Н. К. О. від 16 січ. 1922 р. // Бюлетень Наркомосвіти. – 1922. – Ч. 15. – С. 4.
249. О централизации библиотечного дела в РСФСР : декрет Совнаркома РСФСР от 3.11.1920 // Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. докл. и материалов, 1917–1941. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 42–44.
250. Об усилении партийного влияния на работу библиотек : циркуляр ЦК РКП (б) (1923) // Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. докл. и материалов, 1917–1941. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 95.
251. Об усилении партийного руководства печатью и работой издательств : циркуляр ЦК РКП (б) (1924) // Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. докл. и материалов, 1917–1941. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 106–108.
252. Об участии губернского земства в развитии начального образования и в распространении грамотности : докл. Полтав. губерн. зем. управы Полтав. губерн. зем. собранию XXX очеред. созыва. – Полтава : Типо-Литогр. Л. Фришберга, 1894. – 67 с.
253. Об учительских институтах по Положению 1872 года // Настольная книга по народному образованию : в 3 т. / сост. : Г. Фальборк, В. Чарнолуский. – СПб. : Изд. Т-ва «Знание», 1901. – Т. 2. – С. 1088–1098.
254. Об учительских семинариях по положению 1870 года в учебных округах: С.-Петербургском, Московском, Харьковском, Одесском, Киевском, Виленском, Казанском, Оренбургском, Кавказском, Западносибирском и Рижском, а также в Иркутском генерал-губернаторстве и в Туркестанском крае // Настольная книга по народному образованию : в 3 т. / сост. : Г. Фальборк, В. Чарнолуский. – СПб. : Изд. Т-ва «Знание», 1901. – Т. 2. – С. 1152–1169.
255. Огієнко І. Українська культура : коротка історія культур. життя укр. народу : курс чит. в Укр. нар. ун-ті / І. Огієнко. – К. : Вид-во книгарні С. Череповського, 1918. – 272 с.
256. Один з гарних будинків: будинок освіти у Чернігові / Б. Ф. // Робітник освіти. – 1925. – № 9/10. – С. 39–41.
257. Одинока Л. П. Деякі проблеми організації науково-методичної бібліотеко-знавчої роботи в УСРР (1917–1925 рр.) / Л. П. Одинока // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1979. – № 19. – С. 101–110.
258. Одинока Л. П. Про класифікацію бібліотек на Україні в 20–30-ті роки / Л. П. Одинока // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1977. – Вип. 17. – С. 81–87.
259. Одинокая Л. П. Развитие библиотековедения в Украинской ССР (1917–1941 гг.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : специальность 05.25.03 «Библиотековедение, библиографоведение и книговедение» / Л. П. Одинокая. – Л., 1984. – 17 с.

260. Олейниченко О. К. Библиотечное строительство на Украине в 1917–1925 гг. : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : специальность 05.25.03 «Библиотековедение, библиографоведение и книговедение» / О. К. Олейниченко. – М., 1970. – 25 с.
261. Олександр Духнович : зб. матеріалів наук. конф., присвяч. 100-річчю з дня смерті О. Духновича (1865–1965) : в 2 кн. – Пряшів, 1965. – Кн. 1. – 406 с.
262. Онищенко А. С. Доминирующая тенденция развития информационной сферы / А. С. Онищенко // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теорет. сб. – К., 2000. – Вып. 1. – С. 3–6.
263. Опорні школи соцвиху в районі // Радянська освіта. – 1925. – № 8/9. – С. 90–91.
264. Організація роботи бібліотеки загальноосвітнього навчального закладу / АПН України, ДНПБ України, УБА ; авт.-упоряд. : П. І. Рогова, І. І. Хемчян, Р. П. Гаврилюк та ін. ; наук. ред. : К. Т. Селіверстова, П. І. Рогова // Шкільний світ. – 2002. – Листоп. (№ 42/43). – С. 1–62 ; Груд. (№ 46/47). – С. 1–61 ; 2003. – Квіт. (№ 13). – 23 с.
265. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917) : учеб. пособие для пед. ин-тов / А. В. Ососков. – М. : Просвещение, 1982. – 208 с.
266. Острозька академія XVI–XVII ст. : енциклопед. вид. / редкол. : І. Пасічник та ін. – Острог : [Остроз. акад.], 1997. – 201 с.
267. Отчет заведующего собранием пособий по делу народного образования // Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1896 г. – К. : Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1897. – С. 26.
268. Отчет Комиссии подвижного музея учебных пособий Киевского общества грамотности за 1901 год // Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1901 г. – К. : Тип. Ивановой, 1902. – С. 119–120.
269. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1896 год. – К. : Тип. Мейндер, 1897. – 43 с.
270. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1897 год. – К. : Типогр. Мейндер, 1898. – 102 с.
271. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1898 год. – К. : Тип. Мейндер, 1899. – 197 с.
272. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности за 1901 год. – К. : Тип. М. Д. Ивановой, 1902. – 124 с.
273. Отчёт о деятельности Справочно-педагогического Комитета за 1907 г. // Отчёт о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1907 г. – Х. : Тип. Аршавской, 1908. – С. 3–6 разд. паг.
274. Отчёт о деятельности Справочно-педагогической комиссии за 1914 г. // Отчёт о деятельности Харьковского общества распространения в народе

- грамотности за 1914 г. – Х. : Епарх. тип., 1918. – С. 10–19 разд. паг.
275. Отчёт о деятельности Харьковского общества распространения грамотности в народе за 1901 г. – Х. : Тип. «Работник», 1903. – 333 с.
276. Отчёт о деятельности Харьковского общества распространения грамотности в народе за 1912 г. – Х. : Епарх. тип., 1913. – 150 с.
277. Отчёт о деятельности Художественно-ремесленной мастерской за 1913–1914 учебный год // Отчёт о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1914 г. – Х., 1918. – С. 1–8.
278. Отчёт о деятельности Школьного подвижного музея имени П. Т. Степанова за 1913/14 и 1914/15 учебные годы // Отчёт о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1914 г. – Х., 1918. – С. 11–20.
279. Отчет по Справочному педагогическому бюро за 1900 год // Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1900 г. – К., 1901. – С. 93–96.
280. Очерки истории вузовских библиотек г. Харькова / под общ. ред. В. И. Астаховой. – Х. : Нар. укр. акад., 2001. – 528 с.
281. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980) / под ред. Н. П. Кузина, М. Н. Колмаковой. – М. : Педагогика, 1978. – 285 с.
282. Очерки истории профессиональных союзов в Украинской ССР. – К. : Полит-издат Украины, 1983. – 663 с.
283. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР : XVIII – первая половина XIX в. – М. : Педагогика, 1973. – 605 с.
284. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР : вторая половина XIX в. / отв. ред. : Н. П. Кузин, М. Н. Колмакова, З. И. Равкин. – М. : Педагогика, 1976. – 599 с.
285. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР : конец XIX – начало XX в. / отв. ред. Э. Д. Днепров. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с.
286. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России : ист.-пед. очерки / Ф. Г. Паначин. – М. : Педагогика, 1997. – 215 с.
287. Пасічник І. Князь Василь-Костянтин Острозький (біля 1524/1525–1608) / І. Пасічник // Острозькі просвітники XVI–XX ст. – Острог, 2000. – С. 5–16.
288. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного університету / О. Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн. 5. – С. 339.
289. Педагогическая энциклопедия / под ред. А. Калашникова при участии М. С. Эпштейна. – М. : Работник просвещения, 1927–1929. – Т. 1–3.
290. Педагогические библиотеки // Российская педагогическая энциклопедия : в 2 т. / глав. ред. В. В. Давыдов. – М. : Большая рос. энцикл., 1993. – Т. 1 : А–М. – С. 96.
291. Педагогічна Харківщина : довідник / В. І. Лозова, І. Ф. Прокопенко

- (ред.) ; Харк. держ. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1997. – 159 с.
292. Пенішкевич Д. І. Зміст і методичне забезпечення шкільної освіти на Буковині XVIII – поч. XX століття : навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич. – Чернівці, 2001. – 219 с.
293. Первый общеземский съезд по народному образованию : доклады : в 2 т. – М. : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1911. – Т. 1. – 725 с. ; 1912. – Т. 2. – 802 с.
294. Песковский М. Л. Барон Н. А. Корф : его жизнь и пед. деятельность : биограф. очерк / М. Л. Песковский. – СПб. : Тип. П. П. Сойкина, 1893. – 95 с. – («Жизнь замечательных людей» : Биограф. б-ка Ф. Павленкова).
295. Підгорневська Ц. Чергові завдання неписьменності на Україні / Ц. Підгорневська // Путь просвещения. – 1923. – № 9/10 (сент.-окт.). – С. 227–229.
296. Підсумки статистичного обсліду роботи культустанов профспілок України на 8.X.1929 р. – Х. : Український робітник, 1930.
297. Пирогов Н. Вопросы жизни : дневник старого врача : нояб. 1879–нояб. 1881 гг. / Н. Пирогов. – СПб., 1884. – 464 с.
298. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : монографія / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2002. – 331 с.
299. Повышение квалификации работников социального воспитания // Педагогическая энциклопедия / под. ред. А. Калашникова. – М., 1928. – Т. 2. – С. 566–572.
300. Погребняк Г. Становлення та розвиток дитячих бібліотек України / Г. Погребняк ; Держ. б-ка для дітей. – К., 2003. – 92 с.
301. Положение о единой библиотечной сети республики // Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. док. и материалов, 1917–1941. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 75–78.
302. Положение о начальных народных училищах // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1876. – Т. 3 : (1855–1864). – С. 1342–1395.
303. Положение про губерниальные и уездные земские учреждения, № 40457 // Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1867. – Т. 39. – С. 1–40.
304. Положение «О собрании пособий по делу народного образования» в помещении Киевского общества грамотности // Отчет Киевского общества грамотности за 1896 г. – К. : Тип. Импер. ун-та Св. Владимира, 1897. – С. 23–25.
305. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 606 с.
306. Полтавское чрезвычайное губернское земское собрание 27 апреля 1909 года : стеногр. отчет. – Полтава, 1910. – 46 с.

307. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : Артк, 1999. – 728 с.
308. Посохова Л. Ю. Собрание книг Харьковского колледжума – первая библиотека Слободской Украины / Л. Ю. Посохова // Очерки истории вузовских библиотек г. Харькова / под общ. ред. В. А. Астаховой. – Х., 2001. – С. 6–19.
309. Постернак С. Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві / С. Постернак. – К. : Вид. Всеукр. АН, 1923. – 64 с.
310. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – К. : Друкар, 1920. – 128 с.
311. Постернак С. Проблеми наукових бібліотек УСРР : доп. на Першій конф. наук. б-к, 28–31 груд. 1925 р. / С. Постернак // Бібліотечний збірник. – К., 1926. – Ч. 1 : Праці Першої конференції наукових бібліотек УСРР. – С. 16–23.
312. Поток М. В. До питання про бібліотечну спадщину Острозької Академії / М. В. Поток // Матеріали І–ІІІ наукової краєзнавчої конференції. – Острог, 1993. – Ч. 2. – С. 13–14.
313. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / відп. ред. : О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
314. Приложение ко всеподанейшему отчету Министра просвещения за 1871 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – Ч. 166. – С. 119. – [Про бібліотеку ліцею князя Безбородька в Ніжині].
315. Про боротьбу з неписьменністю : постанова РНК УСРР від 21 трав. 1921 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 188–189.
316. Про будинки працівників освіти і мистецтва : постанова РНК УСРР від 13 берез. 1922 р. // Культурне будівництво в Українській СРР, 1917–1959. – К., 1959. – Т. 1. – С. 141.
317. Про затвердження Положення про мережу освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України : від 30 трав. 2003 р. № 334-31 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 21. – С. 27–32. – Додаток : Науково-методичні центри бібліотек освітянської галузі : (станом на 1 січ. 2003 р.).
318. Про основні моменти роботи та чергові завдання Головополітосвіти // Бюлетень НКВО. – 1925. – № 3. – С. 15–23.
319. Про охорону бібліотек і книгосховищ Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / упоряд. : В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 27–28.
320. Про поліпшення бібліотечної роботи : постанова ЦК ВКП (б) від 30 жовт. 1929 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші

- рішення Ком. партії і Рад. уряду, 1917–1959 : в 2 т. – К, 1959. – Т. 1 : 1917 – черв. 1941. – С. 481–483.
321. Про порядок ревізії бібліотек, книжкових складів та книжок взагалі // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. – 1918. – № 86. – Ст. 891. – С. 1079.
322. Про самоосвіту народного вчителя / К. Г-ко // Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С. 39–42.
323. Про утворення при Округових бібліотеках нацменівських відділів // Бюлетень НКВО. – 1928. – № 26. – С. 11–15.
324. Про Центральну науково-учбову бібліотеку : постанова РНК УСРР від 27 лют. 1922 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Ком. партії і Рад. уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. – К., 1959. – Т. 1 : 1917 – черв. 1941. – С. 138–140.
325. Програма і інструкція для організаційної діяльності відділів окружних Товариства «ВПУ» // Учительське слово. – 1913. – Верес. – С. 30–33.
326. Програма і інструкції для організаційної діяльності відділів окружних Товариства «ВПУ» // Учительське слово. – 1913. – 15 лип. (ч. 18.). – С. 402–403.
327. Проекты тезисов и резолюций по докладам на II Всесоюзном съезде профсоюзов. – Х., 1925. – 57 с.
328. Проти української книжки // Світло. – 1912. – Кн. 2 (жовт.). – С. 75–76.
329. Проти українського слова // Світло. – 1912. – Кн. 6. – С. 54.
330. Професійна освіта на Україні / Наркомос УСРР. – [Б. в], 1927. – 40 с.
331. Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1898. – 785 с.
332. Пругавин А. С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания / А. С. Пругавин. – 2-е изд. – СПб. : Тип. К. Н. Скороходова, 1895. – 547 с.
333. Расходы Министерства Народного Просвещения на 1832–1897 гг. // Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Тип. АО «Издат. дело, бывш. Брокгауз-Ефрон», 1889. – Т. 27 а. – С. 206–207.
334. Рева Н. М. Учителю-словеснику і шкільна бібліотека / Н. М. Рева. – К., 1969. – 104 с.
335. Резолюції I Всеукраїнського вчительського з'їзду (в січні 1925 року) : резолюція в нац. справі // Бюлетень Наркомосвіти. – 1925. – Ч. 1 (6) (січ.). – С. 8–9.
336. Резолюції I Всеукраїнського професійного вчительського з'їзду [5–6 квіт. 1917 р.] // Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С. 36–39.

337. Резолюції II Всеукраїнського професійного вчительського з'їзду в Києві. [10–12 серп. 1917 р.] // Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С. 32–35.
338. Резолюції та постанови Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотечних робітників, 1–6 черв. 1926 р. – Х., 1927. – 91 с.
339. Резолюции первой конференции научных библиотек УССР [28–31 дек. 1925 г.] // Книга и книжное дело : сб. док. и материалов, 1917–1941. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 135–141.
340. Резолюция Всеукраинского культсовещания профсоюзов «Библиотечная работа профсоюзов» // Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. док. и материалов, 1917–1941. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 292–297.
341. Рецензии о книгах по беллетристике, естествознанию и географии // Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1899 г. – К., 1900. – С. 135–168.
342. Рибалка І. К. Історія України: дорадянський період / І. К. Рибалка. – К. : Радянська школа, 1991. – 407 с.
343. Рогова П. Бібліотечно-інформаційне обслуговування освітян спеціалізованими фондами педагогічних бібліотек: історичні тенденції та перспективи / П. Рогова // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 25–38.
344. Рогова П. Державна науково-педагогічна бібліотека України: історичний аспект / П. Рогова // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 30–40.
345. Рогова П. Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського: історія і сучасність / Павла Рогова // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність : зб. статей / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України ; [редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.]. – К., 2007. – С. 97–113 : фотогр. – Бібліогр.: 16 назв.
346. Рогова П. Освітня галузь: проблеми бібліотечного забезпечення / П. Рогова // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 38–46.
347. Рогова П. Педагогічні бібліотеки: витоки, становлення: [кінець XIX – початок XX ст.] / П. Рогова // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 7. – С. 33–38 ; № 8. – С. 31–33.
348. Рогова П. Педагогічні бібліотеки в період Української революції (1919 р.) / П. Рогова // Бібліотечна планета. – 2002. – № 3. – С. 25–27.
349. Рогова П. Становлення і розвиток документально-інформаційного забезпечення освітньої галузі України в 1917–1920 рр. / П. Рогова // Бібліотечна планета. – 2002. – № 2. – С. 23–25.
350. Рогова П. Стратегія розвитку освітньої бібліотечної мережі України / П. Рогова // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 1. – С. 14–20.

351. Рогова П. Соціальне призначення і функції освітніх бібліотек України / П. Рогова // Бібліотечна планета. – 2001. – № 1. – С. 26–28.
352. Рогова П. Типологічні ознаки педагогічних бібліотек / П. Рогова // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2003. – № 5/6. – С. 120–125.
353. Развитие народной освіти и педагогической мысли на Украине : (XIX – поч. XX ст.) : нарисы / відп. ред. М. Д. Ярмаченко. – К. : Радянська школа, 1991. – 384 с.
354. Романюк С. Про Учительський дім / С. Романюк // Вільна українська школа. – 1918. – № 5/10. – С. 296.
355. Рубинский К. И. Положение библиотечного дела в России и других государствах / К. И. Рубинский // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу, состоявшегося в Санкт-Петербурге с 1-го по 7 июня 1911 г. : в 2 ч. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1912. – С. 1–15.
356. Румянцева Е. М. К вопросу о библиографической информативности периодических изданий / Е. М. Румянцева // Исследование проблемы оптимизации библиотечно-библиографических ресурсов научной информации. – Л., 1977. – С. 105–122.
357. Русова С. До сучасного становища народного вчителя / С. Русова // Світло. – 1912. – № 6. – С. 36–43.
358. Русова С. Єднання вчителів / С. Русова // Нова рада. – 1917. – 21 квіт. – С. 5.
359. Русова С. З з'їзду учителів / С. Русова // Світло. – 1914. – Кн. 5. – С. 8.
360. Русова С. Націоналізація школи / С. Русова // Вільна українська школа. – 1917. – № 1/4. – С. 6.
361. Русова С. Позашкільна освіта: засоби її переведення : (лекції, чит. на позашкіль. ф-ті Київ. пед. ін-ту) / С. Русова. – К. : Дзвін, [б. р.]. – 87 с.
362. Русова С. Популярно-народная украинская литература и учебники / С. Русова // Для народного учителя. – 1908. – № 14. – С. 18–20.
363. Русова С. Украинские учебные и популярные издания / С. Русова // Для народного учителя. – 1908. – № 13. – С. 22–24.
364. Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти / С. Русова // Світло. – 1911. – № 3. – С. 32–47.
365. Русская школа : общепед. журн. для шк. и семьи / ред. Я. Г. Гуревич. – М. : Тип. И. Н. Скороходова, [1890–1916].
366. Руссофил П. Народное образование в России / П. Руссофил. – Х. : Тип. губерн. правления, 1900. – 163 с.
367. Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. Ряппо. – Х. : Держвидав України, 1927. – 127 с.
368. Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920–1924) : сб. ст. и докл. / Я. Ряппо. – Х. : Госиздат Украины, 1925. – 155 с.

369. Ряппо Я. П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні / Я. П. Ряппо. – Х. : Книгоспілка, [б. р.]. – 113 с.
370. Самойленко Г. В. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII–XX ст. : нариси культури. Ч. 3 / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко, С. Г. Самойленко. – Ніжин, 1996. – 284 с.
371. Світло : укр. пед. журн. для сім'ї та шк. – К. : Український учитель, 1910–1914.
372. Свод постановлений губернских и уездных земств Харьковской губернии по народному образованию за 1913 и 1914 гг. / сост. отд. Нар. Образования Губерн. Управы по постановлению Губерн. Зем. Собр. очеред. сессии 1913 г. – Х. : Печатня С. П. Яковлева, 1916. – 180 с.
373. Селиверстова Е. Т. Функциональный характер потребностей как основа типологии библиотек в СССР / Е. Т. Селиверстова // Научные и технические библиотеки в СССР. – 1991. – № 4. – С. 8–11.
374. Семчишин М. Тисяча років української культури / М. Семчишин. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1995. – 550 с.
375. Серополко С. Внешкольное образование : сб. ст. / С. Серополко. – М., 1912. – 128 с.
376. Серополко С. Краткий обзор тридцатипятилетней деятельности Тульского губернского земства в области образования / С. Серополко ; сост. С. О. Серополко. – Тула, 1902. – 12 с.
377. Серополко С. Народные библиотеки: порядок открытия библиотек и их организация / С. Серополко. – М. : Ред. журн. «Педагогический листок», 1910. – 43 с.
378. Серополко С. О подготовке библиотечного персонала : доклад / С. Серополко // Первый общеземский съезд по народному образованию : доклады : в 2 т. – М., 1911. – Т. 2. – С. 36–41.
379. Серополко С. Основные вопросы внешкольного образования / С. Серополко. – М. : Книгоизд-во журн. «Народный учитель», 1913. – 63 с.
380. Серополко С. Очередные задачи в народно-библиотечном деле / С. Серополко // Для народного учителя. – 1910. – № 17. – С. 27–28.
381. Серополко С. Снабжение школ учебниками и учебными пособиями / С. Серополко // Народное образование в земствах: основы организации и практики дела : сборник. – М. : Задруга, 1914. – С. 193–200.
382. Серополко С. Справочная библиотека отдела народного образования // Народное образование в земствах: основы организации и практики дела : сборник. – М. : Задруга, 1914. – С. 136–141.
383. Серополко С. Участие местного населения в деле народного образования / С. Серополко // Народное образование в земствах: основы организации и практики дела : сборник. – М. : Задруга, 1914. – С. 54–66.
384. Серополко С. Учительские библиотеки / С. Серополко // Народное образование в земствах: основы организации и практики дела : сборник. –

- М. : Задруга, 1914. – С. 256–271.
385. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства (с 1883 по 1894 г. включит.). – Вып. 2. – Полтава : Типо-Литогр. Л. Фришберга, 1901. – 759 с.
386. Систематический свод резолюций, принятых секциями и комиссиями I Всероссийского съезда по вопросам народного образования : [про систему учит. б-к] // Для народного учителя. – 1914. – № 5. – С. 19–24.
387. Сігаєва Л. Є. Становлення і розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні / Л. Є. Сігаєва ; за ред. Н. Г. Ничкало. – К., 2000. – 237 с.
388. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
389. Сірополко С. Певний шлях / С. Сірополко // Світло. – 1912. – Кн. 8. – С. 20–21.
390. Сірополко С. Школа і книжка / С. Сірополко // Світло. – 1910. – Кн. 4. – С. 3–6.
391. Сірополко С. О. Короткий курс бібліотекознавства : історія, теорія та практика бібл. справи / С. О. Сірополко. – Л. : Накладом фонду «Учитесь, брати мої», 1924. – 127 с.
392. Скворцов И. П. О народном просвещении и об организации его в России / И. П. Скворцов. – Х. : Тип. Юж. края, 1901. – 111 с.
393. Скарнар В. К. Информационное обеспечение повышения квалификации педагогических кадров средней общеобразовательной школы : на материалах УССР : дис. ... канд. пед. наук / В. К. Скарнар. – К., 1977. – 198 с.
394. Скрипник М. О. Чергові завдання вузів / М. О. Скрипник // Студент революції. – 1927. – № 5. – С. 7.
395. Слободяник М. С. Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій / М. С. Слободяник. – К. : Ред. журн. «Бібліотечний вісник», 1995. – 268 с.
396. Смета губернских расходов // Журнал заседаний Таврического губернского земства за 1875 г. – Симферополь, 1876. – С. 45.
397. Собрание пособий по делу народного образования в помещении Киевского общества грамотности : положение // Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1896 г. – К. : Тип. Императ. Ун-та им. Св. Владимира, 1897. – С. 23–25.
398. Соколов А. В. Общее и специальное в современном библиотековедении / А. В. Соколов // Научные и технические библиотеки СССР. – 1981. – № 3. – С. 3–14.
399. Соколов В. Природничо-наукова і технічна книга в Україні у XVIII ст. : (іст.-книгозн. аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.08 «Книгозн., бібліотекознавство, бібліографозн.» / В. Соколов. – К., 1998. – 17 с.

400. Солдатенко В. Ф. Українська революція : іст. нарис : монографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
401. Соловей Д. Ф. Врата орієнтури: українська інтелігенція у визвольних змаганнях / Д. Ф. Соловей. – К. : Час, 1998. – 65 с.
402. Сорочан С. А. Створення Генерального секретарства народної освіти (червень – листопад 1917 р.) / С. А. Сорочан // Збірник наукових праць. – Х., 1998. – Вип. 2. – С. 31–38.
403. Сотниченко П. А. Бібліотека Києво-Могилянської академії і філософські джерела / П. А. Сотниченко // Від Вишенського до Сковороди : з історії філософ. думки на Україні XVI – XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 47–54.
404. Список книг, допущених ученим комітетом Міністерства Народного Просвещения для учительских и ученических библиотек // Для народного учителя. – 1914. – № 4. – С. 46–48.
405. Список книг, рекомендуемых для школьных библиотек и библиотек-читален // Отчет Киевского общества грамотности за 1899 г. – К., 1900. – С. 97–134.
406. Список книг, которые могли бы быть с пользою употребляемы в учебных заведениях Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1864. – Ч. 123. – С. 1–7.
407. Список специальных и профессиональных классов, среднеобразовательных и высших учебных заведений Харьковской губернии на 1 января 1914 года. – Х. : Типогр. губерн. правления, 1915. – 14 с.
408. Становлення і розвиток народної освіти та педагогічної думки на Буковині : навч. посіб. / уклад. : О. І. Пенішкевич, Л. І. Кобилянська, І. Н. Петрик. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – 48 с.
409. Статистический бюллетень : февр. 1928 : [культработа профсоюзов Украины]. – [Х.] : Украинский рабочий, 1928. – № 2 (15). – 35 с.
410. Статистические сведения по начальному народному образованию в Российской империи за 1896 год. – СПб., 1898. – 303 с.
411. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства : год пятый. – Полтава : Тип. И. А. Дохмано, 1901. – 146 с.
412. Статут Товариства «Взаємна Поміч Українського народного учительства» // Учительське слово. – 1912/1913. – № 1. – С. 13–18.
413. Столяров Ю. Н. Родовидовая и типологическая классификация библиотек / Ю. Н. Столяров // Библиотекосведение. – 1996. – № 3. – С. 25–39.
414. Стороженко Я. Нові перешкоди / Я. Стороженко // Світло. – 1910. – Кн. 2. – С. 33–36.
415. Ступарик Б. М. Боротьба за українську школу в Галичині на початку 30-х років XX ст. / Б. М. Ступарик // Джерела. – 1995. – № 5. – С. 3–10.
416. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення / Б. М. Ступарик. – К. : ІЗМН, 1998. – 336 с.

417. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю. Шевчука. – К. : Либідь, 1991. – 510 с.
418. Сумцов Н. С. Организация общественных и школьных библиотек / Н. С. Сумцов. – Х. : Типогр. губерн. правления, 1896. – 24 с.
419. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до заг. пробл. / О. В. Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – 67 с.
420. Татарчук Е. Бібліотека / Е. Татарчук // Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова : іст. нарис (1920–2000). – К., 2000. – С. 206–209.
421. Терещенко Ю. Україна і європейський світ : нарис історії від творення старокиїв. держави до кінця XVI ст. / Ю. Терещенко. – К., 1996. – 495 с.
422. Терещук О. «Учительське слово» – журнал українських учителів Галичини / О. Терещук // Збірник праць науково-дослідного центру періодики ЛНБУ ім. В. Стефаника. – Л., 2000. – Вип. 8. – С. 185–195.
423. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка : українознав. пробл. в державотворч., наук., редактор. та видавн. діяльн. / М. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – 229 с.
424. Тімохін П. Болючі питання бібліотечної політики / П. Тімохін // Шлях освіти. – 1928. – № 8/9. – С. 89–93.
425. Тітов Х. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX ст. / Х. Тітов. – К. : УАН, 1924. – 433 с.
426. Товариство «Взаємна поміч українського вчительства» 1905–1930. – Львів : Наклад «Взаємної помочі українського вчительства», 1932. – 339 с.
427. Тригубенко В. Скарбниця реліквій, джерело досвіду вітчизняної освіти / В. Тригубенко // Педагогіка толерантності. – 2000. – № 2. – С. 33–48.
428. Трилінський С. Українське шкільництво в Галичині у першій половині XX ст. / С. Трилінський // Освітнянин. – 1998. – № 2. – С. 16–19.
429. Труды Українського науково-дослідного інституту книгознавства : у 2 т. / УНІК. – К. ; Х., 1930. – Т. 2 : Бібліотека і читач на Україні. – 239 [5] с.
430. Труды созданного Харьковским обществом грамотности 7–12 июня 1915 г. в г. Харькове съезда по вопросам организации разумных развлечений для населения Харьковской губернии : в 2 т. – Х. : Тип. «Печатное дело». – 1915. – Т. 1. – 317 с. ; Т. 2. – 666 с.
431. Тулупов Н. В. Для народного учителя : учит. б-ки, их значение и список кн. / Н. В. Тулупов, П. М. Шестаков ; сост. Е. А. Звягинцев. – М. : Тип. т-ва Н. Д. Сытина, 1905. – 56 с.
432. Тюлина Н. Национальная библиотека и наука / Н. Тюлина // Библиотеки СССР. – 1969. – Вып. 44. – С. 24–48.
433. Тютюнник Л. В. Проблемы деятельности опытных учреждений Наркомпроса Украины (1922–1937) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. В. Тютюнник. – К., 1992. – 201 с.

434. Указатель библиотек в России / сост. Г. Геннади. – СПб., 1864. – 36 с.
435. Українська революція і державність (1917–1920) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І Вернадського ; редкол. : О. С. Онищенко (голова) та ін. ; уклад. : А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляева та ін. ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 2001. – 816 с.
436. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. / упоряд. : В. Ф. Верстюк та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 587 с. ; Т. 2. – 421 с.
437. Українська Центральна Рада : док. і матеріали : у 2 т. / упоряд. : В. Ф. Верстюк та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 587 с. ; Т. 2. – 421 с.
438. Український педагог Іван Стешенко : посіб. з історії педагогіки / Міжрегіон. ін-т удоскон. вчителів ім. Б. Грінченка. – К., 1994. – 218 с.
439. Український науково-дослідний інститут педагогіки // Весь Харків : адрес.-справоч. кн. – Х., 1930. – 302 с.
440. Український науково-дослідний інститут педагогіки // Наукові установи. – Х., 1930. – С. 226–227.
441. Ульянова О. Ю. Информационно – библиотечное обеспечение учителей : метод. рекомендации по вопр. орг. работы групп науч.-пед. информ. Пед. о-вом УССР. – К., 1987. – 43 с.
442. Уряд і українська школа // Вісті з Української Центральної Ради в Києві. – 1917. – 19 берез. – С. 2.
443. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864). – СПб., 1876. – Т. 3. – С. 1420–1470.
444. Учитель : журн. для наставников, родителей и всех желающих заниматься воспитанием и обучением детей / ред. И. Паульсон. – СПб. : Изд-во Д. Е. Кожанчикова, [1860–1917].
445. Учителське слово : орган «Взаємної помочи Галицьких та Буковинських вчителів і учительок». – Л. : [1912–1939].
446. Ушинский К. Д. О пользе педагогической литературы / К. Д. Ушинский // Педагогические сочинения : в 6 т. – М. : Педагогика, 1988. – Т. 1 : Педагогические сочинения 1846–1860 гг. – С. 160–176.
447. Ушинський К. Д. Проект учительської семінарії / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : у 2 т. – К., 1983. – Т. 2 : Проблеми російської школи. – С. 31–38.
448. Фальборк Г. Настольная книга по народному образованию : в 4 т. / Г. Фальборк, В. Чарнолуцкий. – СПб. : Типо-Литограф. Б. М. Вольфа, 1899–1904. – Т. 1–4.
449. Фальборк Г. Народное образование в России / Г. Фальворк, В. Чарнолуцкий. – СПб. : Тип. «Народная польза», [б. р]. – 264 с.
450. Федорук О. Чинники окциденталізму в українській культурі / О. Фе-

- дорук // Українсько-австрійські культурні взаємини II половини XIX – початку XX ст. – К. ; Чернівці, 1999. – С. 16–21.
451. Франко І. Наші народні школи і їх потреби : (реферат на вічі снятинським) / І. Франко // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.) : хрестоматія / упоряд. : Л. Березівська та ін. – К. : Науковий світ, 2003. – С. 93–97.
452. Фрумин И. М. Терминообразование и типология библиотек : традиции и новаторство / И. М. Фрумин // Научные и технические библиотеки СССР. – 1979. – № 6. – С. 30–37.
453. Фрумин И. М. Типы и виды советских библиотек : к вопросу о классификации советских библиотек / И. М. Фрумин // Труды Московского государственного библиотечного института. – 1939. – Т. 3. – С. 59–82.
454. Хавкина Л. Б. Библиотеки : их организация и техника / Л. Б. Хавкина. – 2-е изд. – СПб. : [Изд.] Суворин, 1904. – 76 с.
455. Харьковський календарь на 1899 г. – Х., 1899. – С. 56. разд. паг.
456. Харківський Дім робітників освіти / Т. Г. // Шлях освіти. – 1924. – № 7. – С. 188–189.
457. Хижняк З. Киево-Могилянская академия / З. Хижняк. – К. : Вища школа, 1988. – 262 с.
458. [Хроніка] // Бібліологічні вісті. – 1925. – Ч. 1/2 (8/9). – С. 163.
459. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование / В. Чарнолуцкий // Русская школа. – 1905. – № 10. – С. 37–40.
460. Чарнолуцкий В. Частная инициатива в деле народного образования / В. Чарнолуцкий. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1910. – 196 с.
461. Чепіга Я. Національність і національні школи / Я. Чепіга // Світло. – 1910. – Кн. I. – С. 16–29.
462. Черепуха Л. О. Регіональна система бібліотечно-бібліографічного забезпечення вчителів історії (80–90-ті рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.08 : «Книгозн., бібліотекознавство, бібліографозн.» / Л. О. Черепуха. – К., 1996. – 25 с.
463. Черняк О. Я. Типология библиотек : проблемы и поиск / О. Я. Черняк // Научные и технические библиотеки СССР. – 1980. – № 5. – С. 3–12.
464. Чехов Н. Народное образование с 60-х годов XIX века : [с рис. и табл.] / Н. Чехов. – М. : Польза. В. Антик и К°, 1912. – 224 с.
465. Чехов Н. В. Типы русской школы в их историческом развитии / Н. В. Чехов. – М. : Арбат, 1923. – 140 с.
466. Чоповський В. Будителі національного духу : діяльн. культ.-освіт. т-в «Просвіта» та «Рідна школа» на західноукр. землях (II пол. XIX – 20–30-ті роки XX ст.). – Л., 1993. – 64 с.
467. Чорна О. Інформаційно-бібліографічне забезпечення вчителів загально-освітніх шкіл в Україні : дис. ... канд. пед. наук : 07.00.08 / О. Чорна. – К., 1996. – 202 с.

468. Чубарьян О. С. Общее библиотековедение : итоги развития и проблемы / О. С. Чубарьян. – М. : Книга, 1973. – 86 с.
469. Шамурин Е. И. Очерки по истории библиотечно-библиографической классификации : в 2 т. / Е. И. Шаповал. – М. : Изд-во Всесоюз. Кн. палаты. – Т. 1–2.
470. Шаповал М. Соціологія українського відродження / М. Шаповал. – К. : Україна, 1994. – 45 с.
471. Шкільна хроніка // Світло. – 1914. – Кн. 9. – С. 78.
472. Шматова С. Е. Становление и развитие советской рекомендательной библиографии по педагогике : дис. ... канд. пед. наук : специальность 05.25.03 «Библиотековедение, библиографоведение и книговедение» / С. Е. Шматова. – М., 1984. – 212 с.
473. Юдич Я. Про учительські бібліотеки / Я. Юдич // Світло. – 1912. – Кн. 1. – С. 25–34.
474. Юдич Я. Українські книжки в бібліотеках на Харківщині / Я. Юдич // Світло. – 1913. – Кн. 1. – С. 46–48.
475. Юцишин І. Педагогічно-наукова комісія при Товаристві «Взаємна поміч українських вчителів» / І. Юцишин // Учительське слово. – 1914. – № 11. – С. 161–166
476. Юцишин І. Організація українського вчителства в Австрії до європейської війни / І. Юцишин // Вільна українська школа. – 1918. – № 5/6. – С. 33–42.
477. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Л. : Світ, 1990. – Т. 1–3.
478. Ярошенко Т. О. Бібліотека Національного університету «КМА» : історія та відродж. / Т. О. Ярошенко, Т. В. Бугасова // Києво-Могилянська академія в історії України : до 380-річчя від заснування «КМА» : тези доп. Міжнар. наук. конф., м. Київ, 13–15 жовт. 1995 р. – К. : Вид. дім КМА, 1995 – С. 43–45.
479. Яницький Н. Впечатления от поездки на Украину : (о Всеукр. совещ. науч. работников кн., 8–9 нояб. 1923 г., Харьков) / Н. Яницький // Красный библиотекарь. – 1924. – № 1. – С. 118–121.
480. Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи», 1881–1931 / Л. Ясінчук. – Л. : Накладом Т-ва «Рідна школа», 1931. – 270 с.
481. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.) / Г. І. Ясницький. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.
482. Яцунов Л. Маяк освіти: Запорізький будинок освіти / Л. Яцунов // Робітник освіти. – 1924. – № 2. – С. 33–36.

Державний архів міста Києва

482 (а). Ф. 163. – Оп. 4. – Спр. 263. – С. 34–35.

Державний архів Харківської області

483. Р. 820. – Оп. 1. – Д. 20. – л. 9.
484. Р. 820. – Оп. 1. – Д. 142. – л. 4 об.
485. Р. 820. – Оп. 1. – Д. 278. – л. 3.
486. Ф. 200. – Оп. 1. – Д. 538. – л. 25.
487. Ф. 200. – Оп. 1. – Д. 538. – л. 27.
488. Ф. 200. – Оп. 1. – Д. 538. – л. 29–30.

Центральний державний історичний архів України

489. Ф.442. – Оп.534. – Спр.91. – Арк. н/п
490. Ф.442. – Оп.655. – Спр.35. – Арк. 44, 79.
491. Ф. 442.– Оп. 857.– Спр. 146.– Арк. 1–148
492. Ф.707. – Оп. 22. – Од. зб. 79. – С. 2–36.
493. Ф. 707.– Оп. 151. – Спр. 48. – С. 156.
494. Ф. 707. – Оп.227/1904. – Спр.5. – Арк. 80.
495. Ф. 707. – Оп. 311. – Спр. 1. – Арк. 27.
496. Ф.730. – Оп.1. – Од. зб. 294. – Арк. 62–63.
497. Ф. 730.– Оп. 1.– Спр. 294.– Арк. 62–63.
498. Ф.730. – Оп.1. – Од. зб. 296. – Арк. 62.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені

В. І. Вернадського

499. Ф.47. – Од. зб. 50. – С. 85–163.
500. Ф. 47. – Од. зб. 118. – С. 2.
501. Ф.47. – Од. зб. 127
502. Ф.47. – Од. зб.150.– С. 102–104.
503. Ф.47. – Од. зб. 150. – С. 130.
504. Ф.47. – Од. зб. 150. – С. 134–135.
505. Ф.47. – Од. зб. 150. – С. 146.
506. Ф.47. – Од. зб. 150. – С. 150.
507. Ф.47. – Од. зб. 197. – С. 1–2.
508. Ф.47. – Од. зб. 197. – С. 9–19.
509. Ф.66. – № 319. – С. 1–2.
510. Ф.175. – № 266. – Машинопис.

Центральний Державний архів вищих органів влади

України

511. Ф. 16. – Оп. 3. – № 96. – Арк. 63.
512. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 411. – Арк. 2.
513. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 411. – Арк. 10.
514. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 411. – Арк. 17–18_a.
515. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 411. – Арк. 23–23_a.
516. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 537. – Арк. 9.
517. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 538. – Арк. 14.
518. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 539. – Арк. 20.
519. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 549. – Арк. 29.
520. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 549. – Арк. 34.
521. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 549. – Арк. 35.
522. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 549. – Арк. 51.
523. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 549–553. – Арк. 2.
524. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 551. – Арк. 10–11.
525. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 551. – Арк. 16.
526. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 551. – Арк. 21–22.
527. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 551. – Арк. 25.
528. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 552. – Арк. 7.
529. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 552. – Арк. 9.
530. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 555. – Арк. 6.
531. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 555. – Арк. 36–40 а, б.
532. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 560. – Арк. 14–19.
533. Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 563. – Арк. 28.
534. Ф. 166. – Оп. 2. – Од. зб. 157. – Арк. 44.
535. Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 81. – Арк. 65.
536. Ф. 2201. – Оп. 2. – Од. зб. 598. – Арк. 4.
537. Ф. 2201. – Оп. 1. – Од. зб. 600. – Арк. 37.
538. Ф. 2581. – Оп. 1. – Од. зб. 227. – Л. 25.
539. Ф. 2581. – Оп. 1. – Од. зб. 600. – Арк. 22.
540. Ф. 2581. – Оп. 1. – Од. зб. 600. – Арк. 25.
541. Ф. 2582. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 10.
542. Ф. 2582. – Оп. 1. – Од. зб. 277.
543. Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 208. – Арк. 32. 226

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АПН України – Академія педагогічних наук України
ВБУ – Всенародна бібліотека України
ВПУВ – Товариство «Взаємна поміч українських вчителів»
ВСУ – Всеукраїнська спілка учителів
ВУРПС – Всеукраїнська Рада Професійних Спілок
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВУШ – Вільна українська школа
ВЦРПС – Всеросійська Центральна Рада Професійних Спілок
ДНПБ України ім. В.О.Сухомлинського – Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського
ДАК – Державний архів м. Києва
ДАХО – Державний архів Харківської області
ІНО – Інститут народної освіти
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
КТГ – Київське товариство грамотності
МБА – Міжбібліотечний абонемент
НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
НКО – Народний комісаріат освіти
НТШ – Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК – Рада Народних Комісарів
Робос – Профспілка робітників освіти
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
УАН – Українська Академія наук
УНР – Українська Народна Республіка

УНДІП – Український науково-дослідний інститут педагогіки

УНІК – Український науковий інститут книгознавства

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

ХБОМ – Харківський будинок освіти і мистецтв

ХТГ – Харківське товариство поширення в народі грамотності

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДІА – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЦНБ м. Харкова – Центральна наукова бібліотека м. Харкова

ЦНУБ – Центральна науково-учбова бібліотека

ЦПНБ – Центральна педагогічно-наукова бібліотека

Народний дім Харківського товариства поширення в народі грамотності, у структурі якого вперше в Україні було засновано довідково-педагогічну бібліотеку поза навчальним закладом (1869)

Додаток 2

Будівництво Народного дому Київського товариства грамотності на Троїцькій площі м. Києва (1901 р., архітектор Г. Антоновський)

У будівлі колишнього Народного дому Київського товариства грамотності, у структурі якого у 1896 р. були засновані зібрання посібників у справі народної освіти та музей наочних посібників, нині знаходиться Київський академічний театр оперети

Додаток 3

Педагогічний музей м. Києва, в якому містилася довідково-педагогічна бібліотека (1912), що обслуговувала освітян м. Києва й Київської губернії.

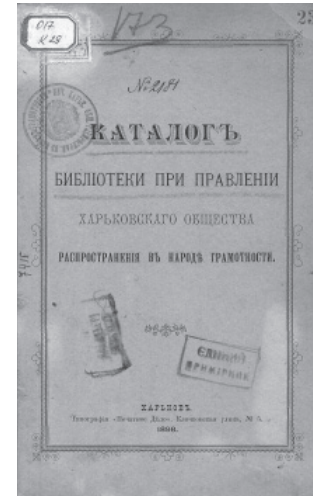
З 1984 р. у цьому будинку (нині – Київський будинок учителя) розміщувалася спеціальна педагогічна бібліотека профспілки робітників освіти Робос, яку було засновано у м. Києві 1923 р. Нині тут знаходиться філія Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського АПН України, основою ресурсу якої є фонд зазначеної вище бібліотеки

Додаток 4

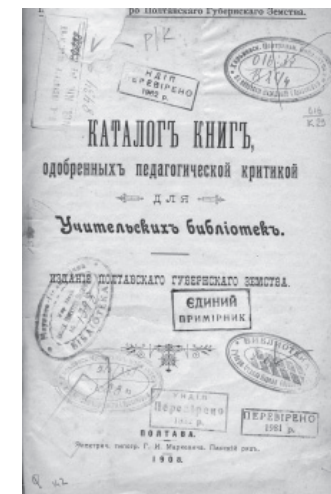

Будівля гуманітарного корпусу Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, де у 1919 р. розміщувалася довідково-педагогічна бібліотека Наркомосу

Додаток 5

Каталоги довідково-педагогічної бібліотеки, яка була заснована у структурі Харківського товариства поширення в народі грамотності

Каталог книг для учительських бібліотек

Додаток 6

Каталоги учительських та довідково-педагогічних бібліотек, що діяли при Дніпровському, Харківському та Полтавському губернських земствах у другій половині XIX ст.

Додаток 7

Статут Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського Академії педагогічних наук України

«ЗАТВЕРДЖЕНО»
Постанова Президії
Академії педагогічних
наук України
«19» 02 2004 року
№ 1-7/2-26

СТАТУТ Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського Науково-дослідна установа Київ 2004

1. Загальні положення

1.1. Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського (далі – Бібліотека) створена відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 1999 року № 2018 на базі наукової бібліотеки Інституту педагогіки АПН України та Центральної освітянської бібліотеки Міністерства освіти України, що ліквідовані. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського є їх правонаступником. Бібліотека заснована на державній формі власності і знаходиться у безпосередньому підпорядкуванні Академії педагогічних наук України (далі – АПН України). За змістом своїх фондів це галузева бібліотека, за призначенням – спеціальна.

1.2. Бібліотека – головна науково-дослідна установа (наукова установа) України з питань галузевого бібліотекознавства, бібліографознавства і книгознавства, національне галузеве книго-

сховище, головний центр з питань бібліотечно-бібліографічного і науково-інформаційного забезпечення спеціалістів у галузі психолого-педагогічної науки, освіти і практики, депозитарій психолого-педагогічної та навчально-методичної літератури, галузевий центр міжбібліотечного абонементу (МБА), координаційний, науково-методичний центр мережі освітянських бібліотек України.

1.3. У своїй діяльності Бібліотека керується Конституцією України, Законами України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Про освіту», «Про вищу освіту», іншими законами України, указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, АПН України та цим Статутом.

1.4. Бібліотека обслуговує наукові, науково-педагогічні та освітянські організації і установи різних форм власності, вчених, педагогів і психологів, докторантів та аспірантів, вчителів, вихователів дошкільних та позашкільних закладів, студентів навчальних закладів I–IV рівнів акредитації, а також спеціалістів суміжних галузей, які за родом своєї діяльності потребують використання педагогічної, психологічної і навчально-методичної літератури. Користуватися послугами Бібліотеки мають право іноземні громадяни та особи без громадянства. Порядок обслуговування читачів та абонентів визначається «Правилами користування Бібліотекою», які затверджуються директором.

1.5. Діяльність Бібліотеки здійснюється на основі щорічних і перспективних планів роботи, які затверджуються Президією АПН України.

1.6. Бібліотека здійснює науково-методичне керівництво галузевими книгозбірнями, перелік яких визначено «Положенням про мережу освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та АПН України», затвердженим спільним наказом вищезазначених установ від 30.05.2003 р. №334/31, а саме:

спеціальними педагогічними бібліотеками:

- бібліотеки науково-дослідних установ АПН України;
- обласні науково-педагогічні бібліотеки (ОНПБ);
- бібліотека Міністерства освіти і науки України;
- бібліотеки Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, управлінь освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської

міських державних адміністрацій, управлінь освіти районних державних адміністрацій;

– бібліотека Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти Автономної Республіки Крим, бібліотеки обласних (міських) інститутів післядипломної педагогічної освіти, Київського міського педагогічного університету ім. Б. Д. Грінченка та Севастопольського міського інституту післядипломної педагогічної освіти, інші спеціальні педагогічні бібліотеки, які будуть утворені на підставі даного Положення.

Бібліотеками навчальних закладів:

- вищі навчальні заклади I–IV рівнів акредитації педагогічного та інженерно-педагогічного профілів;
- професійно-технічні навчальні заклади;
- загальноосвітні навчальні заклади, зокрема, для дітей з особливими потребами;
- позашкільні навчальні заклади та інші бібліотеки навчальних та позашкільних закладів, які будуть утворені на основі даного Положення.

1.7. Бібліотека є юридичною особою, має самостійний баланс, реєстраційні рахунки у відділеннях Держказначейства, круглу печатку зі своїм найменуванням та зображенням Державного Герба України, ідентифікаційним кодом, штампи і бланки та іншу символіку.

Права юридичної особи Бібліотека набуває з моменту державної реєстрації Статуту, який затверджується постановою Президії АПН України. Зміни до Статуту затверджуються постановою Президії АПН України та набувають чинності з моменту їх державної реєстрації.

1.8. Держава, її органи, АПН України не відповідають за зобов'язання Бібліотеки.

Бібліотека не відповідає за зобов'язання держави, її органів, АПН України.

1.9. Місцезнаходження: Україна, 04060, м. Київ-60, вул. М. Берлинського, 9.

1.10. Скорочена назва: ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського.

2. Мета, основі завдання та напрями діяльності

2.1. Бібліотека сприяє підвищенню ефективності наукових досліджень у галузі педагогіки, психології, методик викладання окремих навчальних предметів; упровадженню досягнень науки, техніки, передового досвіду в практику роботи навчальних закладів, а також підвищенню професійного, духовного і культурного рівня педагогічних та науково-педагогічних кадрів, студентів та інших категорій користувачів.

2.2. Як наукова установа АПН України Бібліотека здійснює:

- наукові дослідження з питань галузевого бібліотекознавства, бібліографознавства і книгознавства;
- розроблення теоретико-методологічних засад функціонування Бібліотеки та мережі освітянських бібліотек у системі наукових комунікацій держави;
- узагальнення результатів вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства та розроблення методичних рекомендацій для вдосконалення діяльності освітянських бібліотек України;
- оптимізацію формування, збереження й використання інформаційного ресурсу галузі;
- удосконалення бібліотечно-технологічних процесів у книгозбірнях галузі із залученням сучасних інформаційних технологій;
- вивчення інформаційних потреб фахівців галузі;
- організацію безкоштовних наукових конференцій, симпозіумів, семінарів тощо;
- організацію перепідготовки та підвищення кваліфікації бібліотечних працівників освітянських бібліотек України безкоштовно.

2.3. Як головна галузева бібліотечно-бібліографічна установа Бібліотека здійснює:

- створення національного галузевого книгосховища вітчизняної та зарубіжної літератури з питань педагогіки, психології, навчально-методичної літератури з функціями депозитарію та міжнародного центру МБА;
- повне комплектування, постійне зберігання та забезпечення доступу до вітчизняних документів педагогічної, психологічної та освітянської тематики на всіх видах носіїв інформації;

– комплектування іноземною літературою, повнотекстовими, реферативними й бібліографічними базами даних на всіх видах носіїв інформації;

- організацію міжнародного книгообміну;
- централізовану каталогізацію зарубіжних документів з питань педагогіки й освіти та внесення їх до зведеного електронного каталогу;
- формування, облік, зберігання та використання архівів установ АПН України;
- обслуговування користувачів, установ і організацій документами на всіх існуючих носіях інформації та створення доступу до світових інформаційних мереж; включення до мережі Internet повнотекстових даних галузевої друкованої продукції;
- організацію доступу до документальних джерел інформації книгозбірень різного відомчого підпорядкування на основі координації й кооперації;
- сприяння формуванню єдиної бібліотечно-інформаційної мережі освітянських бібліотек, як частини загальнонаціональної бібліотечної системи України;
- розроблення і вдосконалення національної бібліотечно-бібліографічної класифікації та інформаційно-пошукових мов у галузі освіти та адаптації її до міжнародних класифікаційних систем.

2.4. Як науково-інформаційна установа Бібліотека здійснює:

- розробку концепцій, програм, форм і методів інформаційного забезпечення освітянської галузі України;
- науково-інформаційне та документне забезпечення загальнодержавних і галузевих наукових програм і проектів, що виконують наукові установи АПН України;
- формування проблемно-орієнтованих баз даних із пріоритетних напрямів розвитку освітянської галузі України для практичного використання науковцями, педагогами, вчителями, органами управління педагогічної науки та освіти;
- науково-інформаційне та документне забезпечення регіональних (базових) освітянських бібліотек та бібліотек обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти;

- моніторинг світового інформаційного потоку вітчизняних інформаційних ресурсів для повного виявлення галузевих джерел інформації і організації доступу до них;
- обмін інформаційними ресурсами із зарубіжними бібліотеками та інформаційними центрами;
- підготовку галузевих посібників вторинного рівня інформації (бібліографічних, реферативних, аналітичних).

3. Керівництво Бібліотекою

3.1. Безпосереднє управління діяльністю Бібліотеки здійснює директор.

3.2. Директор Бібліотеки обирається згідно з «Положенням про порядок наймання та звільнення керівників наукових установ АПН України та їх наукових підрозділів» на основі конкурсного відбору з урахуванням рейтингу кандидатів, установленого в колективі співробітників Бібліотеки, затверджується Президією АПН України і призначається на посаду наказом Президента АПН України за контрактом від 1 до 5 років.

- 3.3. Директор Бібліотеки в межах наданих йому повноважень:
- розробляє структуру Бібліотеки з урахуванням її завдань і функцій, передбачених цим Статутом, яку затверджує Президія АПН України в установленому порядку;
 - розробляє штатний розпис та кошторис доходів і видатків, що затверджується Президією АПН України в установленому законодавством порядку;
 - розпоряджається фінансами та майном Бібліотеки відповідно до кошторису та вимог чинного законодавства;
 - вирішує питання організації та оплати праці; встановлює посадові оклади, надбавки, доплати працівникам згідно з діючим законодавством;
 - приймає на роботу, переводить, звільняє працівників Бібліотеки відповідно до трудового законодавства України;
 - затверджує нормативні й планові документи, правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про відділи Бібліотеки, постійні та тимчасові структурні підрозділи, ради, комісії, видає накази та розпорядження, обов'язкові для всіх співробітників Бібліотеки;

- забезпечує дотримання законності, державної дисципліни і несе відповідальність за збереження фонду та майна Бібліотеки, документів (керівних, фінансово-господарських, з особового складу, архівних та інших); дає доручення, довіреності;

– діє від імені Бібліотеки, представляє її інтереси в установах і організаціях, судах;

– здійснює заходи щодо підтримання і розвитку матеріально-технічної бази Бібліотеки та створення необхідних умов для роботи читачів і співробітників, забезпечує збереження бібліотечних фондів, довідкового апарату, а також будівель, споруд та іншого майна Бібліотеки;

– застосовує заходи заохочення працівників та накладає дисциплінарні стягнення відповідно до чинного трудового законодавства України;

– здійснює інші функції відповідно до посадових інструкцій та умов контракту.

Виплата надбавок, доплат та премій директору Бібліотеки здійснюється за погодженням з АПН України.

3.4. Директор Бібліотеки має заступників. Заступник директора Бібліотеки з наукової роботи затверджується Президією АПН України за поданням директора. Він відповідає за організацію, зміст, відповідні напрями науково-дослідної і науково-практичної діяльності Бібліотеки відповідно до розподілу встановлених директором Бібліотеки обов'язків.

3.5. Для розгляду основних питань НДР при Бібліотеці створюється і діє вчена рада Бібліотеки. Її членами є директор, заступники директора, учений секретар, керівники підрозділів Бібліотеки та провідні вчені АПН України, а також провідні вчені з інших організацій і установ, чисельність яких не повинна перевищувати третину загальної кількості вченої ради. Учена рада збирається у визначені директором строки, але не менш як один раз на місяць. Робота ради планується на рік. Головою вченої ради є директор Бібліотеки, а під час його відсутності – заступник директора з науково-дослідної роботи. Обов'язки секретаря вченої ради виконує учений секретар Бібліотеки.

3.6. Учений секретар Бібліотеки призначається директором Бібліотеки з числа спеціалістів, які мають досвід наукової та науково-організаційної роботи. Учений секретар Бібліотеки є помічником

директора у керівництві науковою та науково-організаційною роботою Бібліотеки.

3.7. Учена рада:

– обговорює найважливіші наукові, науково-практичні проблеми та перспективи розвитку Бібліотеки та мережі освітянських бібліотек, розглядає стратегічні питання розвитку галузевого бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства;

– обговорює і затверджує основні напрями роботи Бібліотеки, проекти планів науково-дослідних та науково-практичних робіт, видання наукових праць, проведення нарад, семінарів, симпозіумів, конференцій, з'їздів тощо;

– розглядає і затверджує звіти науково-дослідних робіт, виконаних у підрозділах Бібліотеки, а також загальні бібліотечні звіти в цілому;

– рекомендує до опублікування планові наукові праці співробітників Бібліотеки, а також позапланові роботи, що видаються за назвою Бібліотеки;

– обговорює і приймає рішення щодо вдосконалення структури Бібліотеки, її функцій, створення нових підрозділів;

– висуває наукові праці на здобуття премій, нагород.

Рішення вченої ради вважається прийнятним, якщо за нього проголосувало не менш як половина членів ради, які брали участь у засіданні. Вид голосування (відкрите чи таємне) з того чи іншого питання встановлює вчена рада. Рішення вченої ради набувають чинності після затвердження директором Бібліотеки протоколу засідання.

3.8. Для вирішення поточних питань діяльності Бібліотеки створюється Рада при директорові, до якої входять: директор, його заступники, учений секретар, головний бухгалтер. Рада при директорові створює умови для своєчасного виконання планових завдань Бібліотеки та якісного виконання колективом Академії планів науково-дослідної роботи, сприяє створенню всім працівникам безпечних, відповідних санітарним нормам умов праці.

3.9. Головний бухгалтер Бібліотеки призначається на посаду директором Бібліотеки.

4. Колективний договір

4.1. Трудові стосунки в Бібліотеці, питання соціального захисту співробітників, охорони праці регулюються колективним договором між адміністрацією і трудовим колективом або уповноваженим ним органом.

4.2. Компетенція, повноваження трудового колективу, відносини адміністрації із профспілковим комітетом регулюються відповідно до законодавства України.

5. Фінансово-економічна та господарська діяльність

5.1. Бібліотека є бюджетною, неприбутковою науковою установою.

5.2. Майно, що закріплено за Бібліотекою, є державною власністю і знаходиться на праві оперативного управління. Майно, що утримується на балансі Бібліотеки, використовується нею відповідно до чинного законодавства України та Статуту АПН України; забороняється переміщення Бібліотеки без надання рівноцінного приміщення для обслуговування читачів, роботи працівників, збереження фондів.

5.3. Майно Бібліотеки становлять:

– будівлі, споруди, збудовані або впорядковані за спеціальними проектами, що відповідають умовам обслуговування читачів і збереження фондів, засоби механізації і автоматизації бібліотечних процесів, множувальна техніка, інше обладнання та транспортні засоби;

– друковані, аудіовізуальні та інші фонди, бази даних, пошуковий і довідковий апарат, а також організаційна, технологічна та фінансова документація.

5.4. Бібліотека здійснює свою діяльність за рахунок:

– коштів державного бюджету згідно із затвердженим кошторисом;

– матеріальних цінностей та ресурсів, переданих з балансу на баланс за встановленим порядком від інших організацій;

– благодійних внесків і пожертвувань організацій, у тому числі міжнародних та приватних осіб.

Кошторис доходів і видатків ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та її штатний розпис затверджується Президентом Академії педагогічних наук України.

При визначенні розміру асигнувань Бібліотеки кошти, що надходять з інших джерел, не є підставою для зменшення обсягу бюджетних асигнувань.

5.5. Бібліотека має право:

– одержувати обов'язкові безплатний та платний примірники фахових друкованих видань та інших носіїв інформації, що випускаються в Україні;

– купувати найбільш цінні педагогічні видання і рукописи у приватних осіб;

– залучати позаштатних співробітників для здійснення наукових перекладів зарубіжних видань за рахунок економії коштів по фонду оплати праці;

– передавати іншим організаціям структури АПН України, надавати у тимчасове користування транспортні засоби, інвентар та інші матеріальні цінності і ресурси, а також списувати їх з балансу, якщо вони зношені або морально застарілі згідно з діючим законодавством;

– одержувати грошові внески і матеріальні цінності, в тому числі книги, приміщення, обладнання, транспортні засоби з благодійних та інших громадських фондів, від державних і громадських підприємств і організацій, окремих громадян;

– уносити пропозиції до Президії АПН України з питань капітального будівництва, реконструкції й капітального ремонту Бібліотеки, контролювати виконання цих робіт.

6. Міжнародне співробітництво

6.1. Бібліотека згідно з чинним законодавством здійснює міжнародне співробітництво та встановлює міжнародні зв'язки з бібліотеками закладів освіти, науковими та міжнародними установами, фондами, фірмами, громадськими організаціями світу та окремими громадянами зарубіжних країн.

6.2. Бібліотека має право:

– співпрацювати в рамках міжнародних професійних організацій;

– брати участь у міжнародних наукових форумах, конференціях, семінарах;

– спільно з іншими установами та закладами видавати наукові праці;

– організовувати обмін досвідом з питань інформаційного забезпечення розвитку педагогічної науки та освіти, бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства;

– підвищувати кваліфікацію бібліотечних працівників ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та працівників бібліотек освітньої мережі шляхом стажування за кордоном і наукових відряджень за рахунок приймаючої сторони.

7. Звіт, звітність та контроль

7.1. Бібліотека здійснює бухгалтерський і оперативний облік своєї роботи, веде установлену статистичну та наукову звітність, щорічно складає і подає АПН України звіт про свою діяльність.

7.2. Ревізія фінансово-господарської діяльності Бібліотеки проводиться Академією педагогічних наук України не частіше як один раз на рік.

7.3. Фінансовий рік Бібліотеки встановлюється з 1 січня по 31 грудня календарного року.

8. Ліквідація та реорганізація Бібліотеки

8.1. Реорганізація або ліквідація Бібліотеки проводиться в порядку, встановленому чинним законодавством, Академією педагогічних наук України.

8.2. При ліквідації Бібліотеки майно передається до установи відповідного виду за рішенням Президії АПН України або зараховується до бюджету.

**Положення про мережу освітянських бібліотек
Міністерства освіти і науки України та
Академії педагогічних наук України**

ЗАТВЕРДЖЕНО
Спільний наказ
Міністерства освіти і науки
України та Академії
педагогічних наук України
від 30.05.2003 р.
№ 334/31

**ПОЛОЖЕННЯ ПРО МЕРЕЖУ ОСВІТЯНСЬКИХ
БІБЛІОТЕК МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТА АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

1. Загальні положення

1.1. Положення розроблено відповідно до Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про бібліотеки і бібліотечну справу» та Статуту Державної науково-педагогічної бібліотеки України.

1.2. Положення визначає структуру мережі освітянських бібліотек, що підпорядковані Міністерству освіти і науки України (МОН України), Академії педагогічних наук України (АПН України) та місцевим органам управління освітою, як невід'ємної складової національної системи освіти й загальної бібліотечної системи України, її основні завдання та напрями діяльності, систему науково-методичного забезпечення, державного управління та організаційно-правові аспекти функціонування.

1.3. У своїй діяльності освітянські бібліотеки МОН України та АПН України керуються Конституцією України, законами України,

іншими чинними нормативно-правовими актами у сфері освіти, науки, культури й бібліотечної справи, а також цим Положенням.

1.4. Положення поширюється на всі освітянські бібліотеки МОН України та АПН України незалежно від їх підпорядкування, типу, виду та форми власності.

**2. Структура мережі освітянських бібліотек МОН України
та АПН України**

2.1. Освітянські бібліотеки – це узагальнена назва спеціальних педагогічних бібліотек (юридичні особи) або структурних підрозділів (бібліотеки) освітянських установ та організацій і бібліотек навчальних закладів усіх типів та рівнів акредитації, підпорядкованих Міністерству освіти і науки України, місцевим органам управління освітою та Академії педагогічних наук України. Вони акумулюють, зберігають та організують доступ до профільної документної інформації учасників науково-дослідної діяльності, навчально-виховного процесу, керівних кадрів, забезпечуючи тим самим інформаційні потреби педагогічної науки та освіти.

2.2. Мережа освітянських бібліотек МОН України та АПН України – це сукупність перерахованих у п. 2.1. бібліотечних закладів, об'єднаних за ознакою приналежності до галузі освіти, організаційно-методичне керівництво якими здійснюється відповідною бібліотечною установою галузі – Державною науково-педагогічною бібліотекою України.

У загальнобібліотечній системі України на неї покладені завдання щодо формування галузевого національного ресурсу з педагогіко-психологічних питань та бібліотечно-інформаційного обслуговування наукових, науково-педагогічних та управлінських кадрів, вчителів, студентів, учнів та інших користувачів, що потребують професійної інформації.

До мережі освітянських бібліотек належать спеціальні педагогічні бібліотеки та бібліотеки навчальних закладів.

Спеціальні педагогічні бібліотеки:

- Державна науково-педагогічна бібліотека України (ДНПБ України);
- обласні науково-педагогічні бібліотеки (ОНПБ);
- бібліотека Міністерства освіти і науки України;

– бібліотеки Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, управлінь освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, управлінь освіти районних державних адміністрацій;

– Наукова бібліотека Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти АПН України (ЦППО АПН України);

– бібліотеки Республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти Автономної Республіки Крим, обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, Київського міського педагогічного університету ім. Б. Д. Грінченка та Севастопольського міського інституту післядипломної педагогічної освіти;

– бібліотеки науково-дослідних установ АПН України та інші спеціальні педагогічні бібліотеки, які будуть утворені на підставі цього Положення.

Бібліотеки навчальних закладів:

– вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації педагогічного та інженерно-педагогічного профілів;

– професійно-технічних навчальних закладів;

– загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема, для дітей з особливими потребами;

– позашкільних навчальних закладів та інші бібліотеки навчальних та позашкільних закладів, які будуть утворені на підставі цього Положення.

2.2.1. Державна науково-педагогічна бібліотека України є провідною загальнонаціональною науковою установою з питань бібліотечно-бібліографічного і науково-інформаційного забезпечення спеціалістів у галузі педагогіко-психологічної науки й освіти, національним галузевим книгосховищем, державним депозитарієм психолого-педагогічної і навчально-методичної літератури, галузевим центром міжбібліотечного абонементу (МБА), головним координаційним та інформаційно-методичним центром мережі освітянських бібліотек. Вона заснована на державній формі власності й підпорядкована АПН України.

2.2.2. Обласні науково-педагогічні бібліотеки – це регіональні бібліотеки державного значення. Основна їх мета – задовольняти інформаційні потреби наукових, науково-педагогічних та управлінських кадрів, вчителів, студентів, учнівської молоді відповідного

регіону. Фонди цих книгозбірень комплектуються літературою з питань вітчизняної та світової педагогіко-психологічної науки і практики та суміжних галузей знань, науково-методичною літературою, підручниками, посібниками, програмами для всіх видів і типів навчальних закладів, довідково-енциклопедичною літературою, фаховими періодичними виданнями, в т.ч. і регіону тощо.

2.2.3. Бібліотека Міністерства освіти і науки України, бібліотеки Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, управлінь освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, управлінь освіти районних державних адміністрацій забезпечують потреби управлінського складу відповідних установ освіти. Фонди даних бібліотек вміщують спеціальну педагогічну літературу, зокрема, збірники законів і розпоряджень з питань освіти, довідники, літературу з досвіду роботи світової та вітчизняної педагогічної практики, статистичні звіти, експрес-інформації, дайджести з питань освіти, навчальні програми, підручники, посібники тощо.

2.2.4. Наукова бібліотека ЦППО АПН України, бібліотеки Республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти Автономної Республіки Крим, обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, Київського міського педагогічного університету ім. Б. Д. Грінченка та Севастопольського міського інституту післядипломної педагогічної освіти забезпечують інформацією фахівців освітянської галузі, які проходять на базі цих установ перепідготовку та підвищують свою кваліфікацію.

Фонди зазначених вище бібліотек формуються відповідно до фахових потреб користувачів документами з питань розвитку вітчизняної і світової педагогіки та освіти, менеджменту та маркетингу в освіті, нових педагогічних технологій та інноваційних підходів щодо професійної підготовки кадрів, науково-методичною літературою на допомогу вчителям-предметникам, матеріалами з передового педагогічного досвіду, літературою про педагогів-новаторів, курсовими й дипломними роботами вчителів, які пройшли перепідготовку, фаховими періодичними виданнями, літературою з питань бібліотекознавства та бібліографознавства тощо.

2.2.5. Спеціальні педагогічні бібліотеки науково-дослідних установ АПН України – науково-допоміжні підрозділи з інформаційно-

бібліотечного забезпечення наукових досліджень даних установ. Вони обслуговують науковців, докторантів, аспірантів та лаборантів цих інститутів, а також тих, хто цікавиться науковими розробками профільної установи. Фонди даних бібліотек укомплектовані відповідно до тематики науково-дослідної роботи установ зарубіжними й вітчизняними опублікованими та неопублікованими документами на всіх видах носіїв інформації: монографіями, науково-методичною літературою, науковими працями співробітників з проблем історії та теорії педагогіки, психології, методики, фаховими вітчизняними і зарубіжними періодичними виданнями тощо.

2.2.6. Наукові бібліотеки вищих навчальних закладів (ВНЗ) III–IV рівнів акредитації педагогічного та інженерно-педагогічного профілів забезпечують інформацією навчально-виховний процес та науково-дослідну роботу професорсько-викладацького складу, докторантів, аспірантів і студентів даного ВНЗ.

Фонди цих книгозбірень є багатогалузевими, основну частину їх складають: документи педагогіко-психологічного спрямування та з суміжних галузей знань (історико-правового, народознавчого та ін.), дисертації, захищені у цьому навчальному закладі, автореферати дисертацій, навчальна література та наукові видання, книги з методики викладання навчальних предметів у навчальних закладах, вітчизняні та іноземні фахові періодичні видання тощо.

2.2.7. Бібліотеки навчальних закладів I–II рівнів акредитації (педагогічних коледжів, інженерно-педагогічних та професійно-технічних училищ) обслуговують викладачів, студентів, учнів зазначених закладів. Вони мають багатогалузевий фонд за профілем навчального закладу, в якому невід'ємною складовою є література з питань педагогіки, психології, методик (технологій) та суміжних наук, а також підручники, навчальні посібники, художня література, довідково-енциклопедичні видання, періодичні фахові видання тощо.

2.2.8. Бібліотеки загальноосвітніх навчальних закладів (шкільні, ліцеї, гімназії тощо) сприяють бібліотечно-інформаційному забезпеченню учасників навчально-виховного процесу цього закладу та підвищенню фахової педагогічної майстерності вчителів, вихователів, поширенню педагогічних знань серед батьків. Вони формують універсальний з урахуванням профілю навчання бібліотечний

фонд, що відповідає змісту навчального процесу, його інформаційним і виховним функціям, запитам та інтересам користувачів. До нього входять довідкові видання; література з методики викладання, документи з педагогіко-психологічних питань, гуманітарного, суспільно-політичного, технічного профілю; підручники, навчальні посібники; художня література; періодичні видання, ноти, ізопродукція, аудіовізуальні документи, компакт-диски, картографічні матеріали.

2.2.9. Бібліотеки позашкільних навчальних закладів (будинків вчителів, палаців, центрів дитячої та юнацької науково-технічної творчості, екологічних центрів, дитячо-юнацьких спортивних шкіл, шкіл мистецтв та ін.) забезпечують потреби керівників гуртків, вчителів та учнівської молоді в отриманні інформації для здобуття позашкільної освіти. Склад і тематика комплектування фондів бібліотек повинні відповідати цілям і завданням діяльності позашкільного закладу нового типу.

3. Основні завдання і напрями діяльності мережі освітянських бібліотек МОН України та АПН України

3.1. Основним завданням мережі освітянських бібліотек МОН України та АПН України є створення системи бібліотечно-інформаційного забезпечення науково-педагогічних та управлінських кадрів, вчителів, студентів на різних етапах здобуття та удосконалення фахових знань – у навчально-виховному процесі, підвищенні педагогічної майстерності, дослідницькій діяльності, управлінні освітою, самоосвіті, що сприятиме здійсненню основних завдань освітянської галузі: навчально-методичних, дослідницько-пошукових, творчо-інноваційних, культурно-просвітницьких.

3.2. Головні напрями діяльності мережі освітянських бібліотек МОН України та АПН України:

– формування на корпоративних засадах (на основі вітчизняних і зарубіжних першоджерел) галузевого інформаційного ресурсу освітянської галузі;

– впровадження комп'ютерних інформаційних технологій в діяльність освітянських бібліотек;

- створення довідково-пошукового апарату для багатоаспектного розкриття фондів через систему традиційних та електронних каталогів і картотек, формування фонду довідкових та інформаційних видань, електронних баз даних;
- організація бібліотечно-інформаційного обслуговування користувачів з питань педагогічної науки і практики через традиційні та електронні носії інформації;
- налагодження системи підготовки та підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів галузі освіти;
- участь освітянських бібліотек у бібліотечних об'єднаннях та асоціаціях.

4. Система науково-методичного забезпечення діяльності мережі освітянських бібліотек МОН України та АПН України

4.1. Науково-методичне забезпечення діяльності освітянських бібліотек МОН України та АПН України здійснюється відповідно до чинних законодавчих актів, державних стандартів, постанов, розпоряджень, рішень Міністерства освіти і науки України, АПН України, Бібліотечно-інформаційної ради Президії АПН України, інструктивно-методичних документів науково-методичного центру – ДНПБ України.

Організаційно-методична діяльність включає такі функції:

- розроблення інструктивно-нормативної документації та методичних матеріалів;
- збирання та аналізування звітних матеріалів про діяльність освітянських бібліотек;
- підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів;
- виявлення, узагальнення та впровадження в практику роботи освітянських бібліотек кращого вітчизняного і зарубіжного досвіду.

4.2. Організаційно-методичну та координаційну діяльність освітянських бібліотек здійснюють науково-методичні центри (Додаток).

4.3. Узгодженість функціонування мережі освітянських бібліотек МОН України та АПН України як єдиної системи забезпечують:

- єдине науково-методичне керівництво;
- єдина нормативно-правова та інструктивно-методична документація;
- кооперація і координація бібліотечно-бібліографічного обслуговування користувачів галузі;
- зведений координаційний план науково-методичної, науково-дослідної та інформаційно-видавничої діяльності освітянських бібліотек України;
- єдині підходи до створення й використання інформаційного ресурсу освітянських бібліотек в електронній формі та його входження до вітчизняного та світового інформаційного простору.

4.4. ДНПБ України – провідний координаційний науково-методичний центр освітянських бібліотек всіх типів і видів, що знаходяться на території України, крім основних функцій, зазначених у п. 4.1, виконує такі функції:

- координує діяльність науково-методичних центрів мережі освітянських бібліотек;
- співпрацює з науково-методичними центрами провідних бібліотек інших систем і відомств;
- здійснює міжнародні контакти з метою поповнення інформаційних ресурсів і удосконалення технічних можливостей суб'єктів мережі;
- організовує дослідження з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства й впроваджує їх результати у практику діяльності освітянських бібліотек;
- забезпечує депозитарне зберігання документів та перерозподіл маловикористовуваних, непрофільних та зайво дублетних документів із фондів бібліотек мережі.

4.5. Бібліотеки, визначені як головні науково-методичні центри (Додаток), підпорядковуються ДНПБ України та виконують функції, зазначені у п. 4.1, поширюючи їх на бібліотеки відповідного типу і виду.

4.6. Регіональні науково-методичні центри (зональні, обласні, міські і районні) виконують основні функції зазначені у п. 4.1., поширюючи їх на бібліотеки всіх типів і видів відповідного регіону і підпорядковуються провідному науково-методичному центру.

4.7. Визначені в Додатку науково-методичні центри взаємодіють на основі договорів про співпрацю з Національними універсальними та спеціальними бібліотеками, Науковою бібліотекою ім. М.Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, бібліотеками системи Міністерства культури і мистецтв України (державними та обласними бібліотеками для дітей та юнацтва, державними обласними універсальними бібліотеками тощо).

4.8. Координацію діяльності освітянських бібліотек МОН України та АПН України здійснює Бібліотечно-інформаційна рада (БІР) Президії АПН України та науково-методична рада з питань удосконалення діяльності мережі освітянських бібліотек при ДНПБ України.

Функції і завдання БІР та науково-методичної ради визначаються окремими положеннями.

5. Організаційно-правові засади функціонування мережі освітянських бібліотек МОН України та АПН України

5.1. Освітянські бібліотеки МОН України та АПН України створюються за наявності відповідної матеріально-технічної та науково-методичної бази згідно з чинним законодавством України.

5.2. Фонди бібліотек загальноосвітніх навчальних закладів формуються за рахунок асигнувань на утримання навчального закладу відповідно до кошторису, бюджетних коштів та коштів органів місцевого самоврядування. Додаткове фінансування бібліотек може здійснюватися також за рахунок позабюджетних коштів, благодійних внесків, надходжень від надання платних послуг тощо.

5.3. Цільове фінансування діяльності щодо взаемвикористання ресурсів бібліотек мережі (створення зведених каталогів, автоматизованих баз даних тощо) здійснюється за поданням Бібліотечно-інформаційної ради Президії АПН України.

5.4. Освітянські бібліотеки функціонують на основі відповідних положень.

5.5. Порядок користування освітянськими бібліотеками визначено у «Типових правилах користування бібліотекою», розроблених відповідно до «Типових правил користування бібліотеками в

Україні», затверджених наказом Міністерства культури і мистецтв України від 05.05.99 № 275.

5.6. Бібліотеки реорганізуються та ліквідовуються згідно з законодавством України (Закон України «Про бібліотеки та бібліотечну справу», ст. 14, 15) за погодженням з Міністерством освіти і науки України.

Фонди бібліотек, що ліквідовуються за погодженням з місцевими органами влади, перерозподіляються між бібліотеками мережі.

6. Державне управління мережею освітянських бібліотек МОН України та АПН України

6.1. Реалізацію державної політики щодо розвитку освітянських бібліотек МОН України та АПН України як підсистеми національної системи освіти та забезпечення функціонального управління нею здійснює Міністерство освіти і науки України.

6.2. Міністерство освіти Автономної Республіки Крим, управління освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій забезпечують організаційне керівництво освітянськими бібліотеками на місцевому рівні.

6.3. Держава фінансує діяльність мережі освітянських бібліотек, заснованих на державній формі власності, взаемвикористання ресурсів мережі освітянських бібліотек, міжбібліотечного абонементу, створення зведених каталогів, автоматизованих баз даних та ін.; фінансує наукові дослідження в галузі бібліотечної справи; створює умови для зберігання бібліотечних фондів.

6.4. Фінансування бібліотек мережі здійснюється відповідно до коштів державного та місцевих бюджетів України.

6.5. Додаткове фінансування освітянських бібліотек МОН України та АПН України може здійснюватися за рахунок позабюджетних фондів, добровільних внесків, надходжень від надання платних послуг, інших надходжень відповідно до чинного законодавства.

6.6. Одержання бібліотеками додаткових коштів не є підставою для зменшення обсягу їх фінансування. Бюджетні асигнування та кошти не підлягають вилученню.

З М І С Т

Вступ	5
Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
1.1. Історія педагогічних бібліотек України у працях вітчизняних дослідників	10
1.2. Джерела з історії розвитку педагогічних бібліотек	35
Розділ 2. ПЕДАГОГІЧНІ БІБЛІОТЕКИ ТА ЇХНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ (друга половина ХІХ ст.–1917 р.)	
2.1. Земські спеціальні бібліотеки для обслуговування вчителів	50
2.2. Довідково-педагогічні бібліотеки (зібрання посібників у справі народної освіти) товариств грамотності	85
2.3. Створення та діяльність спеціальних бібліотек педагогічного профілю в Західній Україні.....	110
Розділ 3. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ПЕДАГОГІЧНИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ (1917–1929)	
3.1. Особливості розвитку педагогічних бібліотек у період Української революції	133
3.2. Тенденції обслуговування освітян у період «українізації»	162
3.2.1. <i>Бібліотеки профспілки Робос як центри освіти й самоосвіти населення УСРР</i>	167
3.2.2. <i>Наукові педагогічні бібліотеки та їхня роль у забезпеченні професійних потреб освітян</i>	181
Післямова	203
Література	208

Архівні джерела	239
Список скорочень	241
Додаток 1	243
Додаток 2	244
Додаток 3	245
Додаток 4	246
Додаток 5	247
Додаток 6	248
Додаток 7	249
Додаток 8	260

Наукове видання

Павла Іванівна Рогова

**ПЕДАГОГІЧНІ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
(друга половина ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.)**

Редактори Н. М. Маслакова, І. П. Білоцерківець
Комп'ютерна верстка Т. Ю. Циганчук
Комп'ютерний набір Л. О. Мавріна
Коректор І. П. Білоцерківець

Підписано до друку 2009
Формат 60x84 1/16. Гарн. Peterburg.
Зам. № Наклад

Видруковано ТОВ «Четверта хвиля»,
01042, м. Київ, бульв. Дружби Народів, 19, оф. 509
тел. 529-14-02